UNIVERSITATEA “AL.I.CUZA” IAŞI

FACULTATEA DE ISTORIE

Învăţământ la distanţă

CIVILIZAŢII PREISTORICE ŞI ANTICE PE TERITORIUL ROMÂNIEI

(CIVILIZAŢII PREISTORICE ŞI PROTOISTORICE PE TERITORIUL ŢĂRII NOASTRE)

PARTEA I

AUTOR: Prof.univ.dr. NICOLAE URSULESCU
TITULAR: Lect.univ.dr. VASILE COTIUGĂ

PARTEA a II-a

AUTOR: Prof.univ.dr. NELU ZUGRAVU
TITULAR: Prof.univ.dr. NELU ZUGRAVU

ANUL I

SEMESTRUL I

2010– 2011

ISSN 1221-9363

Cursul se adresează studenților secției Istorie şi reprezintă o sinteză a temelor din programa de învățământ. Pentru completarea informațiilor, consultați lucrările indicate la *Bibliografie minimală*, unde pot fi găsite trimiteri şi la alte studii de specialitate.

Pentru autoevaluarea cunoştințelor, se recomandă să se răspundă (preferabil, în scris) la întrebările de la sfârşitul fiecărui capitol.

CUPRINS

PROBLEME INTRODUCTIVE

1. **Obiectul Istoriei vechi a României** studiază apariţia şi evoluţia societăţii omeneşti, în spaţiul carpato-dunăreano-pontic, în intervalul cuprins între aproximativ două milioane de ani în urmă (primele urme presupuse de activitate conştientă a unor hominizi) şi începutul celei de a doua jumătăţi a mileniului I d.Hr. (atestarea străromânilor ca etnic individualizat). Prima parte a Istoriei vechi a României (*Preistoria*) analizează cele mai vechi manifestări ale comunităţilor umane, până la începutul celei de a doua perioade a epocii fierului, când un rol din ce în ce mai important, în reconstituirea istorică, revine izvoarelor scrise.

2. **Spaţiul de desfăşurare** cuprinde îndeosebi teritoriul străbătut de râurile care izvorăsc din Carpaţi şi se varsă în Dunăre sau Marea Neagră (limitele fiind marcate la vest de Dunărea mijlocie şi Tisa, iar la est de Nistru = Tyras, în antichitate): *spaţiul carpato-dunăreano-pontic*. Acestei unităţi geografice îi corespund serii de civilizaţii care s-au răspândit de-a lungul bazinelor hidrografice carpatice.

Pe de altă parte, fluviul Dunărea, ca şi alte mari fluvii, nu reprezenta, în perioada anterioară apariţiei statelor, o frontieră, ci, din contră, o axă de convergenţă pentru aceleaşi populaţii de la nordul şi sudul fluviului, cel puţin până la Munţii Balcani (ex., răspândirea geţilor).

Spaţiul carpatic, plasat la marginea estică a Europei "agricole" şi în faţa spaţiului nesfârşit al stepelor răsăritene, a cunoscut alternanţa unor perioade de evoluţie lină (normale pentru comunităţi stabile, agricole) cu altele de instabilitate, provocate de penetraţiile populaţiilor pastorale, ceea ce a determinat, la anumite intervale de timp, producerea unor amalgamări şi sinteze etnico-lingvistice.

3. **Periodizarea** se poate realiza prin combinarea a trei criterii: *arheologic* (evoluţia principalelor materii prime: piatră cioplită, piatră şlefuită, aramă, bronz, fier), *sociologic* (evoluţia formelor de organizare socială: ceata sau hoarda primitivă, ginta, tribul, uniunile de triburi, statul) şi *evenimenţial-politic* (evenimente istorice importante, care marchează trecerea la o nouă etapă).

3.1. ***Societatea primitivă***, numită convenţional şi ***preistorie*** (considerându-se, mai demult, că istoria ar începe doar o dată cu apariţia izvoarelor scrise), cu trei mari etape:

a) de formare a societăţii gentilice (*paleoliticul*);

b) de înflorire a acestei societăţi (*neoliticul* şi *eneoliticul*);

c) de destrămare (*epoca bronzului* şi *prima perioadă a epocii fierului*).

3.2. ***Organizarea social-politică şi statală a societăţii geto-dacice*** (din punct de vedere arheologic, *cea de a doua perioadă a epocii fierului*), cu două etape:

a) *de formare* a structurilor sociale şi politice (secolul V-II î. Hr.);

b) *clasică* (secolul I î.Hr.–I d.Hr.) a statalității și civilizației dacice (*perioada Burebista-Decebal*): începutul istoriei antice pe teritoriul României, atât prin integrarea treptată a civilizației geto-dacice în cea greco-romană, cât și prin prezența efectivă a civilizațiilor grecești (coloniile pontice) și apoi a celei romane, pe teritoriul Daciei.

3.3. ***Etnogeneza românească***, cu două etape:

a) stăpânirea romană în Dacia: sinteza daco-romană;

b) uniformizarea și definitivarea etnogenezei (sec. IV-VII).

4. **Izvoarele Istoriei vechi:** *nescrise* (pentru cea mai mare parte a perioadei) și *scrise* (începând cu informațiile lui Herodot despre geți, cu ocazia expediției din 514-513 î.Hr. a regelui persan Darius la gurile Dunării).

Izvoarele nescrise se bazează mai ales pe descoperirile arheologice, dar și pe sugestiile ce pot veni din partea științelor naturii (paleogeografia, paleobotanica, arheozoologia), a etnologiei (studierea culturii materiale și spirituale a populațiilor tradiționaliste), a lingvisticii (vechimea și răspândirea unor cuvinte), a istoriei religiilor ș.a. Izvoarele arheologice, dacă sunt corect cercetate și interpretate de descoperitor, au un caracter sporit de obiectivitate, deoarece redau un aspect al vieții de odinioară, surprins în momentul încetării locuirii dintr-un anumit punct sau din momentul scoaterii din uz a obiectului respectiv.

În schimb, izvoarele scrise, chiar dacă au un puternic caracter de subiectivitate (fiind redactate de diferite persoane, din anumite unghiuri de vedere), dau un volum important de informații concrete, privind evenimente istorice. Pentru o reconstituire cât mai reală a istoriei vechi, trebuie coroborate informațiile celor două categorii de izvoare.

4.1. **Izvoarele arheologice** sunt: *fixe* (așezări, locuințe, gropi, morminte, monumente) și *mobile* (obiecte uzuale, arme, podoabe, monede, inscripții). Studierea pieselor arheologice se face în funcție de materialul din care sunt făcute, precum și în funcție de scopul în care au fost utilizate.

4.1.A. Metode de cercetare ale arheologiei:

– *clasice*: stratigrafică, comparativ-tipologică și chorologică (sau geografico-cartografică);

– *moderne* (*tehnice*): aerofotogrammetria, rezistivitatea electrică a solului, prospecțiuni seismice, prospecțiuni magnetometrice, sonde fotografice, cercetarea subacvatică, decapajul mecanic.

4.1.B. Cronologia poate fi *relativă* (exprimată în relație cu un alt fenomen istoric, prin termeni precum: *mai vechi*, *contemporan*, *mai nou*, *anterior*, *posterior* etc.) și *absolută* (exprimată în unități solare de timp: an, deceniu, secol, mileniu).

4.1.B.1. *Stabilirea cronologiei absolute prin metoda contactului dintre civilizații*. Se pornește de la cronologia zonelor antice mai avansate, care cunoșteau scrierea (Egipt, Mesopotamia, lumea greco-romană). Obiecte, relativ bine datate din aceste zone, pot ajunge, pe calea schimburilor, în alte zone, datând astfel și complexele arheologice de acolo. Piese din noile zone, astfel datate, se pot găsi în alte regiuni, mai îndepărtate, datând, la rândul lor,

complexele arheologice în care au fost descoperite. Prin succesiunea unor asemenea "importuri", în zone din ce în ce mai îndepărtate, se formează lanţuri cronologice. În funcţie de evaluarea diferită a surselor de datare în zonele de origine a "importurilor", s-au elaborat sisteme de cronologie "joasă" şi "înaltă", cu diferenţe de timp destul de considerabile între ele. De aceea, la diverşi autori, se pot întâlni date diferite pentru acelaşi fenomen istoric.

4.1.B.2. *Metode moderne, interdisciplinare, de stabilire a cronologiei absolute*: astronomică ("curba astronomică a lui Milancovici"), paleopalynologia, arheozoologia, scara cronologică suedeză (metoda *varvelor*), dendrocronologia, magnetismul terestru (arheo-magnetismul), izotopii radioactivi (^{14}C sau radiocarbon, potasiu-argon), termoluminiscenţa, ultrasunetele, racemizarea aminoacizilor ş.a. Multe dintre ele au încă un caracter experimental şi rezultatele obţinute se deosebesc destul de mult, inclusiv faţă de cele obţinute prin metoda contactului dintre civilizaţii.

Pentru obţinerea unei datări cât mai precise a unui complex arheologic, ideal este să se aplice diverse metode, care să se verifice reciproc.

4.1.C. Noţiuni de bază ale arheologiei. Se pot grupa în trei categorii:

a) tipuri de descoperiri: *sit* (orice loc cu vestigii arheologice); *complex* (un ansamblu coerent de vestigii, provenite dintr-o *structură* de locuire: locuinţă, groapă, mormânt); *artefact* (obiect prelucrat de om); *monumente arheologice* (denumire generică pentru orice fel de vestigii, fixe sau mobile, care intră sub regimul de protecţie şi conservare a patrimoniului cultural-istoric).

b) sistematizarea descoperirilor. Pentru a se sistematiza imensa cantitate de descoperiri, datând din diferite perioade şi provenind din regiuni diferite, acestea se încadrează, convenţional, în: *cultură arheologică* (= totalitatea manifestărilor materiale şi spirituale, asemănătoare între ele, care se răspândesc la un moment dat, într-un anumit spaţiu), denumite după diferite criterii (localitatea sau zona eponimă, unde s-au făcut primele descoperiri de un anume tip; după aria de răspândire; după obiectul cel mai caracteristic; după numele populaţiei care a creat-o, dacă există izvoare scrise, care atestă numele acelei populaţii); *faciesuri* (aspecte, variante); *grupe culturale* şi *complexe culturale.*

c) încadrări cronologice: eră, epocă, perioadă, fază, subfază, etapă, subetapă.

4.1.D. Preocupări şi cercetări arheologice în România.

4.1.D.1. *Etapa preocupărilor de ordin umanist pentru antichitate* (sec. XV-XVIII).

Vestigiile antice erau invocate pentru constatarea sau dovedirea caracterului romanic al românilor (Antonio Bonfini, Georg Reichersdorfer, Miron Costin, Constantin Cantacuzino, Fernando Marsigli). Prima culegere de inscripţii provenite din Transilvania (Ştefan Szamosközy), la sfârşitul secolului al XVI-lea. Continuarea acestor preocupări la primii reprezentaţi ai istoriografiei moderne, din secolul al XVIII-lea: D. Cantemir (*Hronicul vechimii Romano-Moldo-Vlahilor*) şi Şcoala Ardeleană (Gh. Şincai, P. Maior, Samuel Micu, I. Budai-Deleanu).

4.1.D.2. *Etapa preocupărilor diletantiste, romantice* (îndeosebi prima jumătate a secolului al XIX-lea): mişcarea de renaştere națională şi grija pentru vestigii; formarea de colecții arheologice şi a primelor muzee (1834: la Bucureşti şi Iaşi, în perioada domniilor regulamentare; în Transilvania: la Sibiu - 1817; Cluj - 1859; Timişoara şi Oradea - 1872 ş.a.); efectuarea unor săpături lipsite de metodă, în goană după descoperiri de obiecte antice; interesul stârnit de descoperirea tezaurului de la Pietroasele (1837); elaborarea primei lucrări despre un monument arheologic: castrul de la Bărboşi-Galați (G. Săulescu, 1837).

4.1.D.3. *Etapa începuturilor arheologiei ştiințifice* (sfârşitul sec. al XIX-lea – începutul sec. al XX-lea).

a) *Al. Odobescu* (1834-1895): înființarea Muzeului Național de Antichități din Bucureşti (1864); monografia *Le trésor de Petrossa*; primele cursuri de arheologie la Universitatea din Bucureşti (1874), publicate în *Istoria arheologiei* (1877); *Chestionarul arheologic*, trimis tuturor învățătorilor şi preoților – bază a viitoarelor repertorii arheologice.

b) *Grigore Tocilescu* (1850-1909), continuator al lui Odobescu: profesor la Universitatea din Bucureşti şi director al Muzeului Național de Antichități; autor al sintezei *Dacia înainte de romani* (1880) – prima lucrare care pune în lumină istoria civilizațiilor preromane de pe teritoriul României; studierea cetăților şi castrelor romane din Dobrogea şi Oltenia; editor al *Revistei pentru istorie, arheologie, şi filologie* (1882-1909).

c) *Teohari Antonescu* (1866-1910): primul profesor de arheologie la Universitatea din Iaşi (1894); autor al volumului *Lumi uitate* şi al monografiilor despre monumentele Sarmizegetusa, Adamclisi (*Trpaeum Traiani*) şi Columna lui Traian.

d) 1884-1885: primele cercetări arheologice în celebra stațiune neolitică de la Cucuteni-*Cetățuia* (Theodor Burada, N. Beldiceanu, Grigore Buțureanu, George Diamandi); 1889, Paris: prezentarea rezultatelor la Congresul internațional de antropologie (Al. Odobescu, Gr. Buțureanu, G. Diamandi); 1909-1910: săpăturile stratigrafice întreprinse la Cucuteni de savantul german Hubert Schmidt, care, prin monografia publicată ulterior (1932), a pus bazele periodizării acestei culturi.

e) *Bucovina*: înființarea *Muzeului Țării* de la Cernăuți (1886-1892, Dionisie Olinescu); 1895: primele cercetări arheologice într-un monument medieval, Cetatea de Scaun a Sucevei (effectuate de Karl-August Romstorfer).

f) *Basarabia*: *Muzeul Pontului Scitic* la Chişinău (1880: Ioan Casian Suruceanu); săpăturile în aşezarea cucuteniană de la Petreni, jud. Bălți (1901-1903: Eugen Stern).

g) *Dobrogea*: înființarea muzeului din Constanța (1879: Remus Opreanu).

h) Transilvania: înființarea unor muzee în marile oraşe; repertorii arheologice (Karl Goos: 1879; Iuliu Marțian: 1909 şi 1920); primele cercetări stratigrafice, la Ariuşd, aspect al culturii Cucuteni din sud-estul Transilvaniei (Ferenc László, 1907).

4.1.D.4. *Etapa formării şcolii româneşti moderne de arheologie* (perioada interbelică).

a) *Vasile Pârvan* (1882-1927): în calitate de profesor la Universitate şi de director al Muzeului Naţional de Antichităţi, a format valoroşi arheologi, care au contribuit apoi la constituirea unei şcoli moderne de arheologie (I. Nestor, Radu Vulpe, Gh. Ştefan, D. Tudor, Vl. Dumitrescu, C.S. Nicolăescu-Plopşor, D. Berciu); a iniţiat apariţia revistei *Dacia* (1924), care, publicând studii numai în limbi de circulaţie internaţională, a contribuit şi contribuie la integrarea rezultatelor arheologiei româneşti în circuitul informaţional internaţional; publicarea marilor sinteze: *Getica. O protoistorie a Daciei* (1926) şi *Dacia. Civilizaţiile antice din ţările carpato-danubiene* (apărută postum – 1928 - la Cambridge şi tradusă apoi în limba română, în mai multe ediţii – prima în 1937); iniţierea săpăturilor în mai multe cetăţi antice din Dobrogea, mai ales la Histria; coordonarea cercetărilor arheologice din România.

b) *Ion Andrieşescu* (1888-1944), profesor la Universitatea din Bucureşti; primul doctor în arheologie al Universităţii din Iaşi, cu lucrarea *Contribuţie la Dacia înainte de romani* (1912); iniţiatorul săpăturilor stratigrafice în Vechiul Regat (Sălcuţa, 1916).

c) *Transilvania*: dirijarea cercetării arheologice de către Universitatea din Cluj (C. Daicoviciu); cercetarea monumentelor dacice, romane şi daco-romane, pentru dovedirea continuităţii populaţiei autohtone; elaborarea repertoriului descoperirilor preistorice din Transilvania (Marton Roska, 1942); elaborarea sintezei *Transylvanie dans l'Antiquité* (C. Daicoviciu, 1938; 1945^2).

d) *Iaşi*: profesorul Orest Tafrali (1876-1937) pune bazele *Muzeului de Antichităţi* din cadrul Universităţii (1914) şi editează revista de specialitate *Arta şi Arheologia* (1927-1937); cercetările prof. Paul Nicorescu (1890-1946) în cetăţile antice din Dobrogea şi din sudul Basarabiei; contribuţia prof. Radu Vulpe (1898-1982) la studierea preistoriei în Moldova şi, ca disciplină de învăţământ, la Universitate.

e) *Coordonarea activităţii arheologice din România* de către Comisia Monumentelor Istorice; publicarea rezultatelor în *Buletinul* Comisiei (BCMI).

4.1.D.5. *Etapa marilor descoperiri şi sinteze arheologice* (perioada postbelică):

- coordonarea cercetărilor arheologice de către Academie, după 1948;

- formarea unui tablou coerent al evoluţiei istorice pe teritoriul României, pentru toate perioadele istoriei vechi, prin descoperiri efectuate în aproape toate zonele ţării;

- elaborarea a numeroase monografii şi studii de sinteză, inclusiv a primului volum al tratatului *Istoria României* (1960), volum dedicat Istoriei vechi;

- elaborarea unor enciclopedii şi dicţionare de istorie veche a României, ca şi a repertoriilor arheologice pentru Moldova (1970), pentru unele judeţe (Botoşani, Iaşi, Vaslui, Brăila, Cluj, Alba, Mureş, Braşov, Covasna, Harghita, Sibiu, Dâmboviţa) şi pentru unele bazine hidrografice sau pentru anumite perioade şi culturi;

- elaborarea bibliografiilor arheologice (Eugen Comşa) pentru paleolitic, neolitic, epoca bronzului şi a doua perioadă a epocii fierului;

- desfăşurarea anuală a sesiunilor naționale de rapoarte arheologice şi publicarea rezultatelor într-o *Cronică* pe anul respectiv;

- publicații de specialitate, editate de institutele de arheologie din Bucureşti (*Dacia* şi *Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie*), Iaşi (*Arheologia Moldovei*), Cluj (*Ephemeris Napocensis*), de universități (Analele universităților – seria Istorie), de Institutul Român de Tracologie (*Thraco-Dacica*) şi de muzeele județene[1];

- apariția, în 2001, a noului tratat de *Istoria Românilor*, sub egida Academiei Române (primele două volume sunt dedicate istoriei vechi);

- necesitatea modernizării bazei materiale a cercetării arheologice şi a dirijării tot mai accentuate a acesteia spre abordarea interdisciplinară, în consens cu stadiul atins de ştiința arheologică pe plan universal.

4.2. **Izvoare scrise**. După natura materialului pe care au fost redactate, se împart în patru categorii:

4.2.A. ***Izvoare literare***. Informațiile provin din relatări străine (greceşti, latine, bizantine), care nu privesc decât incidental istoria Daciei; aceste informații lacunare şi sporadice trebuie comparate şi completate cu datele oferite de alte categorii de izvoare. Relatările străine din antichitate şi de la începutul Evului Mediu despre teritoriul țării noastre au fost adunate parțial, în perioada interbelică, de George Popa-Lisseanu, în cele 15 volume ale colecției *Izvoarele Istoriei Românilor* (1934-1939). Din 1964, au fost publicate cele patru volume ale colecției *Fontes Historiae Daco-Romanae (*primul volum: *Izvoarele Istoriei României),* care cuprind extrase din autorii antici şi bizantini, referitoare la Dacia. După conținutul lor, aceste izvoare se pot clasifica în:

a) *istoriografice* (Herodot, Diodor din Sicilia, Trogus Pompeius, Arrian, Dio Cassius, Eutropius, Ammianus Marcellinus, Priscus, Jordanes, Procopios din Caesareea, Theophilactos, Kekaumenos ş.a.);

b) *geografico-etnografice* (Strabon, Plinius cel Bătrân, Claudios Ptolemaios, Tabula Peutingeriana ş.a.);

c) *beletristice* (Ovidius, Horatius, Plinius cel Tânăr ş.a.);

d) *ştiințifico-tehnice*: lexicoane (enciclopedii), scrieri de inginerie, de medicină etc. (Suidas, Hesychios, Balbus, Dioscorides ş.a.).

4.2.B. ***Izvoare epigrafice***. Inscripțiile de pe teritoriul Imperiului Roman au fost adunate, sub coordonarea lui Theodor Mommsen, în două mari colecții: *Corpus Inscriptionum Graecarum* (CIG) şi *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL), a căror editare a fost încheiată în 1902. Inscripțiile apărute după această dată sunt publicate în *Anneé épigraphique*, iar în momentul în care se adună mai multe inscripții dintr-o provincie se publică un supliment, la volumul

[1] Dintre cele mai cunoscute, amintim: *Cercetări arheologice* (Muzeul Național de Istorie - Bucureşti); *Acta Musei Napocensis* (Cluj); *Apulum* (Alba Iulia); *Sargetia* (Deva); *Crisia* (Oradea); *Analele Banatului* (Timişoara); *Banatica* (Reşița); *Aluta* (Sf. Gheorghe); *Pontica* (Constanța); *Peuce* (Tulcea); *Istros* (Brăila); *Cercetări istorice* (Iaşi); *Memoria Antiquitatis* (Piatra Neamț); *Carpica* (Bacău); *Suceava* ş.a.

regiunii respective, în *CIG* sau *CIL*. Din 1975 a început editarea inscripțiilor antice de pe teritoriul României, în colecția *Inscripțiile antice din Dacia și Scythia Minor*. C. Petolescu a adunat, în două volume (1996 şi 2000), inscripțiile referitoare la Dacia, descoperite în diferite provincii ale Imperiului Roman.

4.2.C. ***Izvoare numismatice***. Sunt importante pentru dovedirea relațiilor politice, economice şi comerciale ale triburilor geto-dacice cu lumea greco-romană, precum şi pentru viața economică a Daciei romane. Monedele geto-dacice atestă existența unor formațiuni politico-statale în Dacia pre-romană. Descoperirile monetare, izolate sau în tezaure, constituie dovezi ale continuității dacice şi daco-romane, atât după războaiele daco-romane, cât şi după retragerea aureliană. Orice monedă descoperită în condiții stratigrafice sigure (*in situ*) stabileşte limita *ante quem* a respectivului complex arheologic. Bazele numismaticii au fost puse în România de C. Moisil şi M. Şuțu. Descoperirile numismatice sunt determinate şi datate, cu ajutorul unor cataloage speciale, iar cercetările de ordin numismatic sunt publicate în monografii şi în reviste de specialitate, precum: *Buletinul Societății Numismatice Române, Studii și cercetări de numismatică, Cercetări numismatice* ş.a.

4.2.D. ***Izvoare papiriacee***. Sunt de mai mică importanță pentru istoria Daciei. Doar aşa-numitul *papirus Hunt* (aflat la *British Museum* din Londra) se referă la un episod din timpul războaielor daco-romane.

ÎNTREBĂRI RECAPITULATIVE

1. Ce criterii s-au aplicat pentru periodizarea fiecăreia din cele trei mari perioade ale Istoriei vechi a României?
2. Cum trebuie utilizate izvoarele perioadei vechi a Istoriei României în vederea unei reconstituiri istorice cât mai veridice şi complete?
3. Care este cea mai veche mențiune scrisă despre teritoriul României?
4. Care a fost rolul lui Alexandru Odobescu şi al lui Vasile Pârvan în dezvoltarea ştiinței arheologice în România?
5. Ce reviste de arheologie apar pe plan central (Bucureşti)? Dar la Iaşi şi la Cluj?

P A R T E A I.   S O C I E T A T E A   P R I M I T I V Ă

I. P A L E O L I T I C U L

I.1. **Caracterizare generală**. Paleoliticul este cea mai lungă perioadă din istoria omenirii, marcată de evoluția foarte lentă a procesului de antropogeneză (*antropos* = om), care se desfăşoară în condiții climatice extrem de dificile (glaciațiuni). Tipurile vechi de oameni (hominizi) erau total dependente de ceea ce le oferea natura (aşa-numita *economie prădalnică*, bazată pe cules, vânat şi pescuit). Evoluția omului a mers mână în mână cu evoluția uneltelor, prin perfecționarea tehnicilor de prelucrare, chiar dacă, pe tot parcursul paleoliticului, uneltele de piatră au fost obținute doar prin *cioplire*. Pe măsură ce oamenii şi-au diversificat repertoriul de unelte, pe măsură ce au învățat să cunoască şi să folosească, în propriul interes, tainele naturii, ei s-au putut stabili un timp mai îndelungat într-o zonă, învățând să-i exploateze eficient resursele. Stabilitatea a condus la o organizare socială superioară, depăşindu-se stadiul hoardei (sau cetei) primitive (care perpetua, în mare măsură, regulile ce guvernează lumea animală), punându-se astfel bazele *comunităților gentilice*, bazate pe descendență comună şi înrudire.

I.2. **Periodizare**. Lunga perioadă a paleoliticului a cunoscut cinci faze mari, din ce în ce mai scurte, pe măsura accelerării evoluției.

a) ***Protopaleoliticul*** (c. 2.000.000/1.800.000–700.000) corespunde perioadei preglaciare, care marchează trecerea de la era terțiară la cea cuaternară, precum şi primelor două mari glaciațiuni (*Biber şi Donau*), datate aproximativ în intervalul dintre 1.000.000 şi 700.000. Din punct de vedere antropologic, în prima subfază apar hominizii, de tipul *Australopithecus* (*pithecon* = maimuță; *austral* = sudic), în timp ce în a doua este atestat paleoantropul făuritor de unelte (*Homo habilis*).

b) ***Paleoliticul inferior*** (c. 700.000–120.000) corespunde glaciațiunilor Günz, Mindel, Riss şi interglaciațiunii Riss-Würm, când tipul uman, care s-a răspândit în aproape toate regiunile Africii şi Eurasiei, a fost paleoantropul cu poziție verticală, bipedă, de tip *Pithecantropus erectus*.

c) ***Paleoliticul mijlociu*** (c.120.000–35.000) corespunde primei faze a ultimei gla-ciațiuni (Würm I) şi secvenței interglaciare Würm I/II. Acum se formează mezoantropul de tip *Neandertal*, care descoperise deja un cod de comunicare evoluat, bazat pe limbaj. Aceasta va contribui atât la creşterea coeziunii dintre membrii comunităților gentilice incipiente, cât şi la îmbogățirea cunoştințelor, prin transmitere de la o generație la alta.

d)***Paleoliticul superior*** (c. 35.000–10.000 b.c.) corespunde fazelor a II-a şi a III-a ale glaciațiunii Würm. Se face trecerea la neoantrop, prin tipul *Homo sapiens fossilis*.

e)***Epipaleoliticul*** (*epi* = final, de sfârşit) se plasează în perioada post–glaciară (c. 10.000 – 6.000/5000 b.c.), la începutul celei de a doua faze a cuaternarului – *holocen*. În condițiile amestecurilor dintre diferitele comunități umane, s-a format omul actual (*Homo sapiens recens*), cu rasele cunoscute şi în prezent.

I.3. **Evoluția culturală**. Principalele tipuri culturale ale perioadei paleolitice sunt definite îndeosebi după categoriile specifice ale utilajului litic.

I.3.1. Protopaleoliticul. Începuturile sale sunt legate de prezența ipotetică a unor *urme de activitate umană*, descoperite în bazinul Olteţului, la Bugiuleşti. Ele constau dintr-o aglomerare de oase, provenite de la circa 30 de animale (fără conexiune anatomică), care ar reprezenta resturi din corpul unor animale, ucise de o ceată de vânători primitivi. Complexul de la Bugiuleşti a fost datat cu circa 1.800.000 de ani în urmă, pe baza datelor obținute, prin metoda potasiu-argon, din cunoscuta stațiune de la Oldway (Tanzania), unde s-au descoperit şi schelete de hominizi de tipul *Australopithec*-ului, care lăsaseră vestigii de acelaşi tip.

Începuturile existenței omului pe teritoriul României pot fi considerate mai certe atunci când apar *primele unelte* făurite de el, etapă ce s-ar plasa după data de 1.000.000, în consens cu descoperirile făcute şi în alte zone ale Europei. Este vorba de bolovani de râu, cioplițí sumar la un capăt, pentru a se obține o margine tăioasă – piese descoperite în cuibul fosilifer de pe valea Dârjovului (afluent de stânga al Oltului), dar şi în prundişurile altor râuri. În cazul pieselor descoperite întâmplător, fără condiții stratigrafice, nu se poate exclude, însă, posibilitatea unor simple spărturi naturale.

Deci, problema începuturilor paleoliticului pe teritoriul României rămâne încă o chestiune controversată, pentru rezolvarea căreia este nevoie, în primul rând, de descoperirea unor vestigii de hominizi, care să se asocieze cu uneltele primitive.

I.3.2. Paleoliticul inferior se caracterizează printr-o cioplire mai atentă a suprafeței bolovanului. Se obțin astfel două categorii de unelte: toporaşe şi aşchii. Tehnica de cioplire a cunoscut şi ea o evoluție: a) în etapa mai veche se lovea "bloc contra bloc" (sau "pe nicovală"); b) în etapa mai nouă se prepara inițial suprafața de lovire, astfel că percuția era dirijată mai precis.

Încă din prima etapă există dovezi de utilizare a focului (o vatră descoperită la Mitoc, pe Prut, județul Botoşani, asociată cu aşchii). Utilizarea focului a accelerat progresul, permițând oamenilor să se adapteze mai uşor la condițiile aspre ale mediului natural, să îşi prepare mai bine hrana, să îşi făurească unelte mai bine adaptate nevoilor concrete; pe plan social, focul (care trebuia întreținut) a contribuit la strângerea relațiilor dintre membrii comunității, înlesnind procesul de constituire a ginților.

I.3.3. Paleoliticul mijlociu se caracterizează prin aşa-numita cultură *musteriană*, în timpul căreia comunitățile neandertaliene locuiesc un timp îndelungat în aceleaşi locuri (mai ales peşteri şi adăposturi sub stâncă, dar şi aşezări în aer liber), formându-se straturi groase de resturi materiale, care pot atinge câțiva metri grosime (Ohaba-Ponor, Nandru, Ripiceni). Această cultură se caracterizează atât prin persistența vechilor tipuri, cât şi prin apariția unor noi tipuri de unelte: dălțița, vârful şi răzuitoarea (în forma literei D). Apar, de asemenea, primele unelte de os.

I.3.4. Paleoliticul superior cunoaşte o largă diversificare a uneltelor (peste o sută de tipuri), datorită utilizării unei noi tehnici de cioplire, prin care se obțineau lame de silex, care, prin retuşare ulterioară, puteau fi transformate în cele mai diverse unelte. Paleoliticul superior se caracterizează prin două

culturi: *aurignacian* (cu cel puțin cinci etape) şi *gravettian*, de aspect oriental (cu şapte etape de evoluție). Locuirile sunt mai ales sub cerul liber, construindu-se adăposturi din piei de animale, sprijinite pe un cadru lemnos sau din oase lungi. Se constată o perfecționare a tehnicii de vânătoare (sunt utilizate vârfuri lungi şi subțiri, de tip *La Gravette*), dar şi a celei de recoltare, prin utilizarea unor săpăligi din os sau corn, pentru scoaterea rădăcinilor şi tuberculilor comestibili, precum săpăligile descoperite la Crasnaleuca şi Cotu Miculinți (jud. Botoşani). Acest recoltat incipient constituie o etapă importantă spre cultivarea intenționată a plantelor, în neolitic.

Pe plan spiritual, se constată şi la noi, acum, la fel ca în apusul Europei, începutul manifestărilor artistice, constând din: statuete sculptate în piatră; amulete de silex (Mitoc, jud. Botoşani), de cretă sau de os; picturi rupestre (Cuciulat, jud. Sălaj); instrumente muzicale de os, pentru suflat (Molodova, pe Nistrul superior). Asemenea descoperiri atestă existența unei vieți religioase, cu ceremonii rituale, în cadrul cărora magia şi şamanismul jucau desigur un rol de seamă.

I.3.5. Epipaleoliticul se caracterizează prin schimbarea fundamentală a climatului şi a mediului ambiant, ca urmare a retragerii calotei glaciare. Animalele mari, adaptate unei clime aspre, s-au retras şi ele treptat spre nord, fiind urmate de numeroase grupuri de vânători, în timp ce alte comunități se adaptau la noile condiții, căutându-şi mijloace de subzistență alternative. Aceasta a provocat mari mişcări şi amestecuri de populații, constatându-se o fărâmițare a ariilor culturale. Pregnant a rămas, totuşi, modul de viață paleolitic, ceea ce justifică încadrarea acestei faze într-un paleolitic final, chiar dacă se simt unele tendințe de înnoire (care nu afectează, însă, fondul vechii economii prădalnice). Pentru a face distincție între un complex epipaleolitic şi altul care a făcut deja paşi pe calea neolitizării este nevoie de cercetări interdisciplinare, care să determine caracteristicile faunei (sălbatică sau domestică) şi florei (îndeosebi pentru cereale cultivate). Între epipaleolitic şi neolitic nu există o limită rigidă, fiind posibilă contemporaneitatea celor două tipuri de comunități în teritorii învecinate sau chiar neolitizarea unor comunități epipaleolitice, prin fenomenul de *aculturație* (preluarea unor elemente ale unei civilizații mai avansate).

Trăsătura principală a uneltelor epipaleolitice o constituie *microlitismul*, fenomen ale cărui începuturi pot fi sesizate încă din cultura gravettiană. Generalizarea microlitismului se poate explica atât prin perfecționarea tehnicilor de prelucrare a silexului (rezultând o diminuare a numărului de deşeuri şi sporirea cantității de unelte finisate, chiar pe aşchii minuscule), cât şi prin adaptarea utilajului de vânătoare (vârfurile) la scăderea vânatului mare în favoarea celui de mici dimensiuni.

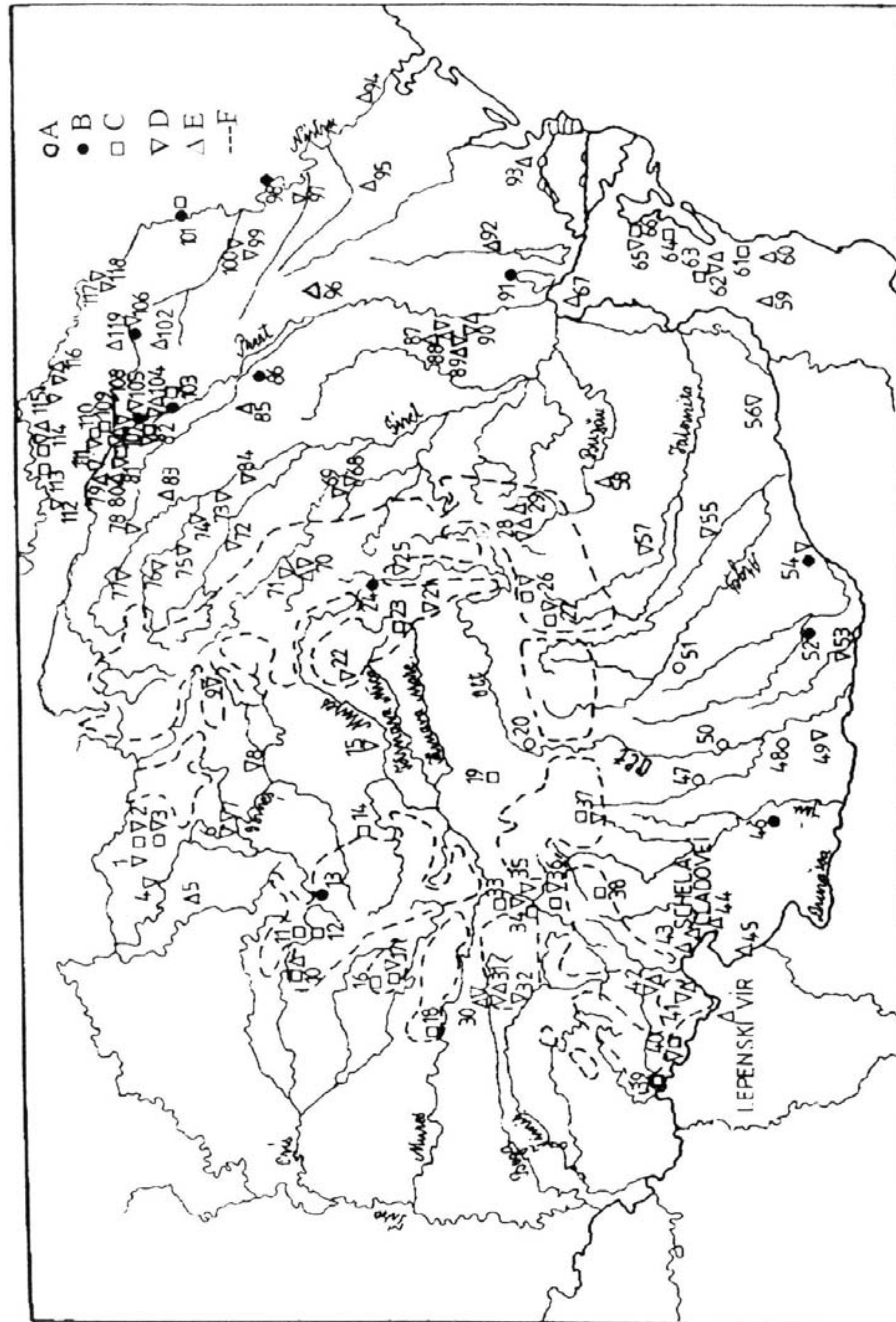
Evoluția culturală cunoaşte un orizont mai vechi (legat încă de tradițiile gravettianului) şi un altul mai nou (cu inovații care anunță premisele vieții neolitice), reprezentat prin cultura *tardenoisiană*.

Pe baza unor piese de silex (cu urme de lustru pe una din laturi), care ar fi putut fi folosite ca dinți încastrați într-o seceră (cu corp de lemn sau de corn de animal), precum şi a unor topoare masive, ce puteau fi utilizate pentru defrişările necesare terenurilor cultivate sau ca săpăligi (pentru recoltarea rădăcinilor şi tuberculilor), unii cercetători au emis ipoteza că trecerea la

neolitic s-ar fi putut face şi prin neolitizarea fondului cultural tardenoisian, în urma receptării impulsurilor culturale şi demografice venite treptat dinspre bazinul răsăritean al Mediteranei, unde exista deja o viaţă neolitică. Este posibil, deci, ca unele comunităţi tardenoisiene să fi supravieţuit, în zone mai retrase sau mai îndepărtate, până spre începutul mileniului al V-lea, fiind atrase apoi (prin aculturaţie) spre noul mod de viaţă neolitic, o dată cu răspândirea, în etape, a purtătorilor culturii Starčevo-Criş, pe aproape tot teritoriul României.

ÎNTREBĂRI RECAPITULATIVE

1. Care sunt indicii pe baza cărora s-a realizat periodizarea paleoliticului?
2. Ce criterii se aplică pentru stabilirea începuturilor existenţei umane pe teritoriul ţării noastre?
3. Ce schimbări a adus în viaţa comunităţilor paleolitice descoperirea utilizării focului?
4. Cum au evoluat tehnicile de prelucrare a pietrei în paleolitic?
5. Ce legături există între magie şi apariţia manifestărilor artistice?
6. Ce rol a avut epipaleoliticul în evoluţia comunităţilor umane?

Harta1. **Principalele stațiuni paleolitice.** A-protopaleolitic și cultura de prund; B-paleolitic inferior; C- paleolitic mijlociu; D-paleolitic superior; E-epipaleolitic; F-limitele zonelor montane.

1 Călinești
2 Boinești
3 Remetea
4 Medieșu Aurit
5 Ciumești
6 Cuciulat
7 Ileanda
8 Uriu
9 Sângeorz-Băi
10 Peștera-*Igrița*
11 Bratca
12 Lorău
13 Căpuș
14 Petrești
15 Morești
16 Moneasa
17 Iozășel
18 Cladova
19 Ocna Sibiului
20 Racovița
21 Merești
22 Hodoșa
23 Brădești
24 Sândominic
25 Jigodin
26 Râșnov
27 Peștera-Moieciu
28 Sita Buzăului -*Cremenea*
29 Lădăuți-*Costanda*
30 Coșava
31 Românești
32 Tincova
33 Nandru
34 Federi
35 Cioclovina
36 Ohaba-Ponor
37 Baia de Fier
38 Boroșteni
39 Pescari
40 Gornea
41 Dubova
42 Băile Herculane
43 GuraVăii-*Ostrovu Banului* (*Golu*)
44 Ostrovu Corbului
45 Ostrovu Mare
46 Dobromira
47 Tetoiu-*Bugiulești*
48 Fărcașele
49 Vădastra
50 Valea Mare și Brebeni-*Valea Dârjovului*
51 Leșile și Teiu-*Valea Mozacului*
52 Alexandria
53 Ciuperceni
54 Giurgiu
55 Cernica
56 Nicolae Bălcescu
57 Târgșoru Vechi
58 Lapoș
59 Peștera
60 Straja
61 Mamaia
62 Târgușor-*La Adam*
63 Cheia
64 Beidaud
65 Babadag
66 Enisala
67 Garvăn
68 Lespezi
69 Buda
70 Ceahlău
71 Bistricioara
72 Bogdănești
73 Dolhasca
74 Udești
75 Suceava
76 Părhăuți
77 Siret
78 Strachina (Stracova)
79 Crasnaleuca
80 Cotu Miculinți
81 Mitoc
82 Ripiceni
83 Icușeni
84 Topile
85 Erbiceni
86 Valea Lupului
87 Mălușteni
88 Puricani
89 Berești
90 Băneasa
91 Etulia
92 Chiriet
93 Mirnoe
94 Grebeniki
95 Zaim
96 Sărățeni
97 Calfa
98 Dubăsari
99 Recea
100 Scoc
101 Ofatinți
102 Lazo
103 Butești
104 Costești
105 Duruitoarea Veche
106 Bobulești
107 Corpaci
108 Brânzeni
109 Buzdugeni
110 Trinca
111 Lopatnic
112 Atachi
113 Stânca
114 Molodova
115 Otaci
116 Cosăuți
117 Rașcov
118 Climăuți
119 Frumușica.

II. NEOLITICUL ŞI ENEOLITICUL (c. 6000 - 2200 b.c.)

II.1. CARACTERIZARE GENERALĂ

II.1.1. ***Definirea perioadei***. Încă din secolul al XIX-lea, perioada neolitică a fost delimitată, pe baze tipologice, ca "epocă nouă a pietrei" (*neos* = nou; *lithos* = piatră), caracterizată prin tehnica superioară a şlefuirii, în comparaţie cu cea paleolitică a cioplirii. O altă caracteristică importantă a epocii a fost producerea ceramicii; multă vreme, s-a considerat chiar că neoliticul ar începe doar din momentul apariţiei ceramicii.

Insă, pe măsura adâncirii caracterului interdisciplinar al cercetării arheologice (mai ales prin analize polinice şi paleofaunistice), s-a lărgit accepţia termenului de neolitic, înţeles acum ca un nou mod de viaţă, cel al omului producător. În prezent, se consideră că este vorba de neoliticul acolo unde apar indicii de cultivare a plantelor şi creştere a animalelor, chiar dacă nu există încă unelte de piatră şlefuite şi ceramică. Noul mod de viaţă include treptat şi alte caracteristici, precum viaţa stabilă, în aşezări permanente şi cu locuinţe temeinic construite, practicarea unor meşteşuguri casnice (torsul, ţesutul, prelucrarea lemnului, pietrei, lutului etc.), o viaţă spirituală complexă, cu manifestări religioase, funerare şi artistice, legate în principal de cultul agricol al fertilităţii şi fecundităţii.

Pentru a desemna etapa iniţială a neoliticului (*protoneoliticul*), în care nu există încă toate atributele noii epoci, s-a introdus noţiunea de *neolitic aceramic* sau *preceramic*. Aceasta subliniază că definirea neoliticului pune accentul pe noua structură economică, iar nu pe caracteristici de suprafaţă, cum ar fi ceramica şi şlefuitul uneltelor; acestea au rezultat, de fapt, din noul mod de viaţă, ca o necesitate a vieţii practice. Producerea ceramicii a devenit o necesitate pentru păstrarea rezervelor de hrană obţinute prin activităţi agricole şi pentru fierberea alimentelor, în componenţa cărora produsele vegetariene, rezultate prin cultivarea plantelor, deţineau un rol important (substituind în mare măsură carnea, care fusese alimentul de bază al vânătorului paleolitic).

Pe parcursul evoluţiei de circa patru milenii a neoliticului a început să fie utilizată, la un moment dat, o nouă materie primă, *arama* (sau *cuprul*), care anunţa începutul epocii metalelor. Totuşi, considerăm că nu se poate vorbi de o *epocă a cuprului*, deoarece dominante au rămas încă uneltele litice. Termenul care surprinde cel mai bine utilizarea paralelă a celor două materii prime este cel de *chalcolithic* (gr. *chalkos* = aramă; *lithos* = piatră) sau eneolitic (lat. *aenus* = de cupru); ultimul termen s-a încetăţenit mai mult în arheologia românească. Intre cele două etape (neolitic şi eneolitic) nu există o trecere bruscă (şi nici o ruptură), ambele cunoscând, în mare, acelaşi mod de viaţă (desigur, cu o anume evoluţie), ceea ce a făcut să se propună (de către Vl. Dumitrescu) utilizarea unui termen care să reflecte ansamblul evoluţiei: *neo-eneolitic* ("neolitic şi eneolitic").

II.1.2. ***Periodizarea şi cronologia***. Înainte de a se face distincţie între neoliticul propriu-zis şi eneolitic, neoliticul, în ansamblul său, era împărţit în trei mari faze: timpuriu, mijlociu şi târziu (sau dezvoltat). La acestea, s-au mai adăugat un protoneolitic (ipotetic) şi o perioadă de tranziţie spre epoca bronzului. Separarea eneoliticului a impus o periodizare mai nuanţată în cadrul celor două mari perioade ale neo-eneoliticului, propunându-se câte trei faze pentru fiecare perioadă: neoliticul timpuriu (sau protoneoliticul), neoliticul vechi (sau cristalizat) şi neoliticul târziu; eneoliticul timpuriu, eneoliticul dezvoltat şi eneoliticul final (sau perioada de tranziţie spre epoca bronzului).

Stabilirea momentului trecerii de la neolitic la eneolitic e încă o problemă controversată, deoarece se aplică două criterii divergente: fie că eneoliticul ar începe o dată cu utilizarea primelor piese de cupru, fie că se poate vorbi de eneolitic doar când se constată o intensă metalurgie a cuprului. Considerăm că primul criteriu este mai apropiat de principiile evoluţiei istorice, întrucât surprinde apariţia noului element (arama) chiar din momentul primei sale folosiri. De altfel, eneoliticul, ca etapă istorică, nu e definit doar de apariţia primului metal, ci şi de o serie de alte modificări ce se petrec concomitent (apariţia aşezărilor fortificate, dispunerea locuinţelor în cadrul aşezărilor după un anume plan, atestarea plugului primitiv şi a tracţiunii animale, sesizarea unor indici de ierarhizare socială etc.).

În ceea ce priveşte cronologia absolută, există discrepanţe destul de mari între cronologia "clasică" (stabilită pe baza contactului dintre civilizaţii) şi cronologia radiocarbon (mai ales cea calibrată). Până la găsirea unui numitor comun în metodologia de calibrare a datelor ^{14}C, vom utiliza datele necalibrate (marcate cu siglele: b.c.). Aceste date pot oferi sugestii valoroase şi în privinţa cronologiei relative a diverselor complexe arheologice, oricât de îndepărtate în spaţiu.

II.1.3. ***Organizarea socială***. Noul mod de viaţă a permis o stabilizare accentuată a comunităţilor gentilice, care locuiau în aşezări de tip rural, asemănătoare satelor tradiţionale din zilele noastre. In eneolitic, dispunerea caselor după un anume plan indică existenţa unei autorităţi, ascultată de toţi membrii ginţii. Tot acum se observă şi o anumită ierarhizare a aşezărilor dintr-un teritoriu (aşezări principale şi secundare), ceea ce sugerează deja o organizare socială şi la nivel tribal.

Natura relaţiilor dintre membrii unei comunităţi gentilice este o problemă greu de rezolvat doar pe baza datelor arheologice, făcându-se apel, mai ales, la comparaţiile etnografice. Iniţial, când aceste observaţii erau destul de limitate şi uneori incorect interpretate, s-a considerat că în neolitic dominau căsătoriile exogame (între persoane din ginţi diferite) şi pe grupe, astfel că filiaţia nu se putea stabili decât pe linie maternă (*matriliniară*), rezultând de aici teoria *matriarhatului* (rolul conducător în familie l-ar fi avut femeia). Insă, înmulţirea observaţiilor etnografice şi analiza lor corectă au arătat că acolo unde soţul se mută în ginta femeii (*căsătorie matrilocală*) conţinutul culturii materiale este destul de conservator, deoarece bărbaţii nu aduc cu ei o "zestre" de obiecte tipice ginţii din care provin. In schimb, atunci când femeile se mutau în ginţile soţilor (*căsătorie patrilocală*), în cultura materială apar numeroase "importuri" din ariile învecinate, mai ales în domeniul ceramicii, ştiut fiind faptul că îndeosebi femeile se ocupau cu producerea vaselor uzuale.

Pornindu-se de la aceste date etnologice, s-a observat că inventarul culturilor neo-eneolitice de pe teritoriul României nu are un caracter conservator, ci din contră, prezintă numeroase interferenţe cu ariile învecinate, ceea ce constituie un indiciu pentru existenţa căsătoriilor patrilocale. Acest tip de căsătorie implică includerea copiilor în ginta tatălui, deci şi descendenţa a fost probabil *patriliniară*, iar nu *matriliniară,* cum se crezuse.

Existenţa filiaţiei patriliniare exclude astfel şi ultimul argument mai puternic pentru susţinerea presupusului *matriarhat*, cu atât mai mult cu cât rolul esenţial în asigurarea mijloacelor de subzistenţă revenea bărbatului (prin cultivarea plantelor şi creşterea animalelor). Acest rol s-a accentuat după introducerea, în eneolitic, a plugului primitiv (cu brăzdar de lemn sau din corn

de animal) cu tracţiune animală, ceea ce înseamnă trecerea spre o agricultură practicată pe terenuri mai întinse. Astfel, din eneolitic se poate vorbi chiar de un *patriarhat incipient,* care se va statua în forme precise în epoca bronzului.

CRONOLOGIA DE CONTACT	VECHIUL SISTEM DE PERIODIZARE (Neoliticul)	CRONOLO-GIA ^{14}C (necalibrat)	NOUL SISTEM DE PERIODIZARE (Neo-Eneoliticul)	CULTURI CARACTERISTICE
c. 5500-5000	PROTO-NEOLITICUL (?)	c. 6500-5500	**NEOLITIC** Timpuriu (?)	Schela Cladovei Soroca
c. 5000-3500	NEOLITICUL TIMPURIU	c. 6000-5000	Vechi (cristalizat)	Gura Baciului-Cârcea Starcevo-Criş Ciumeşti-Pişcolţ
		c. 5000-4250	Târziu	Ceramica liniară Vinca A-B Dudeşti Hamangia incipientă
c. 3500-2800	NEOLITICUL MIJLOCIU	c. 4250-3750	ENEOL**I**TIC Timpuriu Dezvoltat	Boian Vădastra Hamangia Precucuteni Vinča C, Turdaş Iclod, Suplac, Gilău Tisa
c. 2800-1900	NEOLITICUL TĂRZIU	c. 3750-2500	Final	Cucuteni-Ariuşd Gumelniţa Sălcuţa Petreşti Tiszapolgár Bodrogkeresztúr Cernavoda I
c. 1900-1700	PERIOADA DE TRANZIŢIE DE LA NEOLITIC LA EPOCA BRONZULUI	c. 2500-1800		Amfore sferice Horodiştea-Erbiceni Folteşti-Cernavoda II Cernavoda III Coţofeni Baden Kostolac

Tabel 1. Sisteme de periodizare şi cronologie ale neo-eneoliticului din România.

INTREBĂRI RECAPITULATIVE

1. Care sunt implicaţiile istorice ale utilizării termenilor de: *neolitic*, *eneolitic, neo-eneolitic, epocă a cuprului*?
2. Pe ce se bazează diferenţierea dintre neolitic şi eneolitic?
3. Care sunt argumentele pentru susţinerea sau combaterea existenţei unei societăţi matriarhale în neo-eneolitic?

II. 2. NEOLITICUL

II.2.1. **Problema existenţei protoneoliticului** pe teritoriul României a stârnit numeroase controverse în istoriografia română, nefiind elucidată până în prezent. Sub impulsul descoperirilor neolitice preceramice din Anatolia şi Grecia, s-a pus şi la noi problema existenţei unor posibile indicii de neolitizare (oase de ovicaprine, urme de cereale probabil cultivate, piese microlitice cu lustru de seceră, ceramică cu mare aspect de primitivitate) în diverse aşezări, precum cele de la Târguşor-peştera *La Adam* (Dobrogea), Băile Herculane, Erbiceni (jud. Iaşi), Dârţu (masivul Ceahlău), Ciumeşti (jud. Satu Mare), Lapoş şi Cremenea (Carpaţii de Curbură). Insă, analiza lor atentă (întreprinsă îndeosebi de Vl. Dumitrescu) a arătat că în nici unul dintre aceste complexe nu există date certe în acest sens.

Ulterior, urme ceva mai relevante au fost descoperite în zona Porţilor de Fier, fiind încadrate de V. Boroneanţ în *cultura Schela Cladovei* (după o localitate de lângă Turnu Severin), cu analogii pe malul opus, sârbesc, în complexe de tip *Lepenski Vir-Vlasac.* In această zonă s-au găsit locuinţe stabile, cu planurile marcate prin temelii de piatră şi având vetre, de asemenea din piatră. Scheletele îngropate în jurul acestor vetre aparţineau populaţiei proto-europoide, de tip *Cro-Magnon.* Comunităţile acestei culturi reuşiseră să se adapteze la specificul zonei, exploatându-i resursele; ele trăiau mai ales din pescuit, dar unele indicii ar putea fi invocate pentru practicarea unor activităţi cu caracter productiv. Astfel, au fost descoperite un fel de săpăligi din corn de cerb, cu vârful şlefuit şi cu perforaţie pentru prinderea cozii, care ar fi putut fi folosite la cultivarea primitivă a plantelor, de tipul "grădinăritului". Insă, după alte opinii, asemenea unelte ar fi fost folosite doar pentru recoltarea unor rădăcini şi tuberculi comestibili. De asemenea, analizele polinice au indicat existenţa gramineelor de tip *Cerealia*, fără a exista însă certitudinea dacă acestea au fost cultivate sau doar recoltate. Râşniţele primitive de piatră puteau servi deopotrivă la zdrobirea cerealelor cultivate sau doar culese. Singurul animal domestic descoperit aici era câinele, dar acesta e legat mai ales de ocupaţia vânătorii. S-ar putea ca în această zonă, relativ izolată, să avem de-a face cu comunităţi epipaleolitice, influenţate de comunităţi vecine, deja neolitice. Şi datele radiocarbon plasează evoluţia culturii aproximativ între 6500 şi 5750 b.c., deci când începuse şi neoliticul ceramic, în alte zone ale Peninsulei Balcanice. Oricum, locuirea aceramică de la Schela Cladovei este acoperită de un orizont neolitic timpuriu, care a asimilat probabil şi resturile vechii populaţii epipaleolitice, aflată într-un proces incipient de sedentarizare şi de asimilare a unor elemente de viaţă neolitică.

De asemenea, în bazinul Nistrului, la Soroca, au fost descoperite aşezări sedentare ale unor pescari, care foloseau şi ei "săpăligi" din corn de cerb şi silexuri microlitice cu lustru, crescând probabil şi animale domestice.

Aceste vestigii au fost datate, prin radiocarbon, pe la 5500 b.c. Şi ele au fost suprapuse de un orizont neolitic cu ceramică, datat, însă, cu cel puţin 500 de ani mai târziu, ceea ce exclude orice continuitate pe linia neolitizării, aşa cum s-a presupus în mod forţat.

Deci, nici la Schela Cladovei, nici la Soroca nu s-a putut dovedi existenţa certă a unei evoluţii locale depline spre stadiul de viaţă neolitică, sesizându-se doar unele tendinţe spre o viaţă sedentară. Insă, aceste tendinţe nu au mai ajuns la maturizare deplină, ele fiind stopate prin venirea unor comunităţi pe deplin neolitice.

II.2.2. **Neoliticul vechi (cristalizat)**: c. 6000 - 5000/4500 b.c.

Neolitizarea. In această etapă, viaţa neolitică se dezvoltă, cu toate atributele sale, pe aproape întreg teritoriul României. Răspândirea destul de rapidă a noului tip de viaţă se explică prin modul în care se practica principala ocupaţie, cultivarea plantelor. Intrucât aceasta se afla pe o treaptă incipientă, prelucrându-se sumar doar o peliculă subţire de la suprafaţa solului, ceea ce ducea la secătuirea rapidă a acestuia, comunităţile de agricultori se aflau mereu în căutare de terenuri fertile (aşa-numita “agricultură nomadă”). Pe de altă parte, producţia sporită şi sigură de alimente determina sporuri demografice rapide, ajungându-se la suprapopulări relative în cadrul ginţilor. Insuficienţa solului fertil şi suprapopularea provocau desprinderea unor grupuri din cadrul ginţilor de bază şi “roirea” pe spaţii mai mult sau mai puţin îndepărtate. Având în vedere că trecerea spre neolitic s-a produs iniţial în aşa-numita “Semilună fertilă” (denumire dată de marele arheolog englez Gordon Childe zonelor fertile din Orientul Apropiat), curentul neolitizării s-a difuzat apoi predominant dinspre sud spre nord, adică dinspre spaţiul anatoliano-egeo-balcanic spre Dunăre şi Carpaţi. In locurile unde s-au stabilit, comunităţile neolitice, de origine sudică, au influenţat, prin procese de asimilare sau de aculturaţie, populaţiile locale epipaleolitice, atrăgându-le la noul mod de viaţă. Insă, cele din urmă au perpetuat şi unele elemente ale culturii lor tradiţionale. Aceasta, alături de condiţiile locale diferite, explică de ce, în cursul procesului de neolitizare, nu a luat naştere o singură cultură unitară în Balcani şi în spaţiul carpatic, ci se constată existenţa mai multor grupuri culturale şi culturi, doar parţial înrudite între ele.

Evoluţia culturală. Cea mai mare parte a teritoriului României (cu excepţia Dobrogei, estului Munteniei şi nord-vestului Transilvaniei) a fost cuprinsă treptat (aproximativ între 5500 şi 4800 b.c.) de comunităţile *culturii Starčevo-Criş* (denumită astfel după o localitate din Serbia şi după bazinul Crişurilor, unde s-au făcut primele descoperiri de acest tip). Ea făcea parte dintr-un vast complex cultural circum-mediteranean, caracterizat prin ceramică de tip *cardial* (decorată cu impresiuni zimţate, lăsate de marginea valvelor de scoici *Cardium*). Răspândirea acestei culturi s-a făcut de-a lungul a patru faze principale. Cel mai vechi orizont este cel de *tip Gura Baciului-Cârcea* (numit astfel după o aşezare situată lângă Cluj şi alta lângă Craiova), care s-a răspândit, prin aşezări răzleţe, în jumătatea vestică a ţării. Ulterior, în fazele a III-a şi a IV-a, comunităţile acestei culturi au cuprins teritorii vaste, mai ales spre est, până-n bazinul Bugului Sudic din Ucraina. Aşezările se aflau, de regulă, în apropierea apelor şi se întindeau pe mari suprafeţe, locuinţele fiind

destul de răsfirate, pentru a lăsa locul necesar practicării ocupaţiilor agricole. Locuinţele erau, în general, foarte simple: fie adâncite parţial în pământ, fie sub forma unor colibe de suprafaţă, cu scheletul format din pari şi împletituri de nuiele, peste care se aplica o lutuială destul de subţire. Podelele nu se amenajau în mod special. Exista o singură încăpere, în care se găsea şi vatra, amenajată direct pe pământ sau cu un suport sumar (din pietre, cioburi, lutuială).

Uneltele cioplite de silex prezintă caracteristici de trecere de la fondul epipaleolitic la cel neolitic, astfel că microlitele sunt încă destul de numeroase. Topoarele şlefuite sunt mai ales de tipul "teslă" (cu o latură mai arcuită) şi se prelucrau îndeosebi din roci moi. Spre sfârşitul culturii apar, însă, şi primele încercări de realizare a topoarelor perforate pentru prinderea cozii.

Sunt atestate şi primele încercări de specializare în practicarea unor ocupaţii, aşa cum demonstrează descoperirea unor centre de extragere a sării, prin fierbere, din apa slatinelor (izvoare sărate) existente în zona de salifer a Moldovei (Solca, jud. Suceava; Lunca şi Oglinzi, jud. Neamţ ş.a.). Prelucrarea saramurii se făcea în vase de o formă specială (*briquetage*), ceea ce permitea transportarea conurilor de sare rezultate, în vederea comercializării prin troc. Prelucrarea acestei resurse minerale devenise o necesitate în neolitic, sarea fiind indispensabilă atât pentru mâncarea fiartă, cât şi pentru hrana animalelor domestice.

Viaţa spirituală e dovedită de prezenţa unor idoli de lut, a unor reprezentări antropomorfe şi zoomorfe în relief, ca şi prin aşa-numitele *altăraşe* (mici recipiente aplatizate, cu deschidere foarte largă, plasate pe 3-4 picioruşe). Deosebit de interesante sunt încercările de realizare a unor pictograme, descoperite în aşezările de la Ocna Sibiului şi Glăvăneştii Vechi (jud.Iaşi). Morţii erau îngropaţi în poziţie chircită, printre locuinţe, neexistând încă cimitire aparte. Tipul antropologic era predominant cel mediteranoid gracil, sporadic apărând şi cel protoeuropoid, mai robust, ceea ce dovedeşte încă odată originea sudică a primelor comunităţi neolitice de pe teritoriul României, ca şi asimilarea unor elemente epipaleolitice locale.

Sfârşitul culturii Starčevo-Criş s-a produs mai întâi în regiunile sudice, ca urmare a pătrunderii purtătorilor complexului cultural Vinča-Dudeşti, iar mai târziu şi în regiunile nordice şi răsăritene, prin răspândirea comunităţilor culturii ceramicii liniare dinspre Europa centrală.

In nord-vestul României, într-un moment corespunzător fazelor târzii ale culturii Starčevo-Criş, s-a format un grup cultural aparte, *Ciumeşti-Pişcolţ* (numit astfel după două localităţi din judeţul Satu Mare). El se încadrează în manifestările timpurii ale culturii ceramicii liniare din bazinul superior al Tisei. Aceasta se naşte la periferia nordică a culturii Starčevo-Criş, prin preluarea de către populaţia locală tardenoisiană a modului de viaţă neolitic, dar prin păstrarea unor trăsături proprii. La Pişcolţ au fost surprinse trei faze în evoluţia acestui grup cultural, care acoperă şi o mare parte a neoliticului târziu.

INTREBĂRI RECAPITULATIVE

1. Ce argumente *pro* şi *contra* pot fi invocate pentru existenţa sau inexistenţa unui neolitic aceramic în complexele de tip Schela Cladovei-Lepenski Vir?

2. Care au fost căile prin care s-a produs neolitizarea şi ce pondere au avut ele în diferite zone ale teritoriului României?
3. Care este primul mineral exploatat de om şi cum se făcea această exploatare?
4. Cum a luat naştere grupul cultural Ciumeşti-Pişcolț?

II.2.3. **Neoliticul târziu** (c. 5000-4250 b.c.)

Această etapă este marcată de profunde prefaceri, datorate pătrunderii în teritoriul carpatic a două curente culturale, opuse ca direcție şi origine: unul aduce cu sine cel de al doilea mare val (cultural şi demografic) neolitic de origine sudică, individualizat prin culturile Vinča (Banat şi vestul Olteniei), Dudeşti (Muntenia şi estul Olteniei) şi, spre sfârşitul etapei, Hamangia (în Dobrogea); celălalt este de origine central-europeană şi e reprezentat de grupurile culturale ale ceramicii liniare. Primul l-a precedat pe al doilea şi chiar a contribuit, în parte, la geneza lui. In mare, condițiile de viață se mențin aceleaşi ca în etapa precedentă.

Pe plan cultural, consecința acestor importante mişcări demografice a fost fragmentarea şi instabilitatea ariilor culturale, care se întrepătrund adeseori. Comunitățile *culturii Vinča* (numită astfel după o localitate de lângă Belgrad) acoperă sud-vestul României, o mare parte a fostei Iugoslavii şi regiunile sudice ale Ungariei. Ea face parte din marele complex cultural anatoliano-balcanic, caracterizat printr-o ceramică neagră sau cenuşie, puternic lustruită şi decorată cu pliseuri şi caneluri, amintind de tehnica de prelucrare a aramei. In Anatolia, purtătorii acestui complex trecuseră deja la civilizația chalcolithică timpurie, astfel că rare piese de aramă apar acum şi pe teritoriul României. In zona dunăreană, aceste comunități dislocă sau asimilează populația culturii Starčevo-Criş, din fazele III-IV, care se răspândeşte acum spre nord şi spre est, încheindu-se astfel procesul de neolitizare pe aproape tot teritoriul României. Cultura Vinča a cunoscut patru faze majore de evoluție (A-D), care constituie coloana vertebrală a cronologiei sud-est şi central-europene. După o evoluție relativ unitară în prima fază, cultura Vinča se va fragmenta în mai multe aspecte zonale, ca urmare a contactelor şi sintezelor cu alte fonduri culturale. Cel mai timpuriu aspect (numit de Gh. Lazarovici *cultura Banatului*) s-a născut ca urmare a absorbirii de către comunitățile Vinča a elementelor Starčevo-Criş din Banat şi din zonele adiacente ale Ungariei. *Cultura Banatului* va contribui la naşterea culturii Tisa din eneoliticul timpuriu. Alte sinteze se vor produce mai ales în eneoliticul timpuriu, la nivelul fazei Vinča C, când în vestul Olteniei se naşte *aspectul cultural Rast* (prin contactul cu comunitățile culturii Dudeşti), iar în Transilvania *cultura Turdaş* (prin amestecul cu comunitățile de tip *Lumea Noua-Cheile Turzii-Cluj*).

Ultimele comunități menționate reprezintă grupuri Starčevo-Criş foarte târzii, care s-au retras în zona Munților Apuseni, păstrând tradițiile decorării ceramicii prin pictură, deşi într-o formă rudimentarizată şi cu tehnici diferențiate de la o zonă la alta. Aceste grupuri vor juca un rol destul de important în formarea culturilor şi grupurilor culturale ale eneoliticului timpuriu din Transilvania (Turdaş, Iclod, Suplac, Gilău ş.a.) şi din Cîmpia Pannonică – toate perpetuând folosirea picturii în decorarea ceramicii.

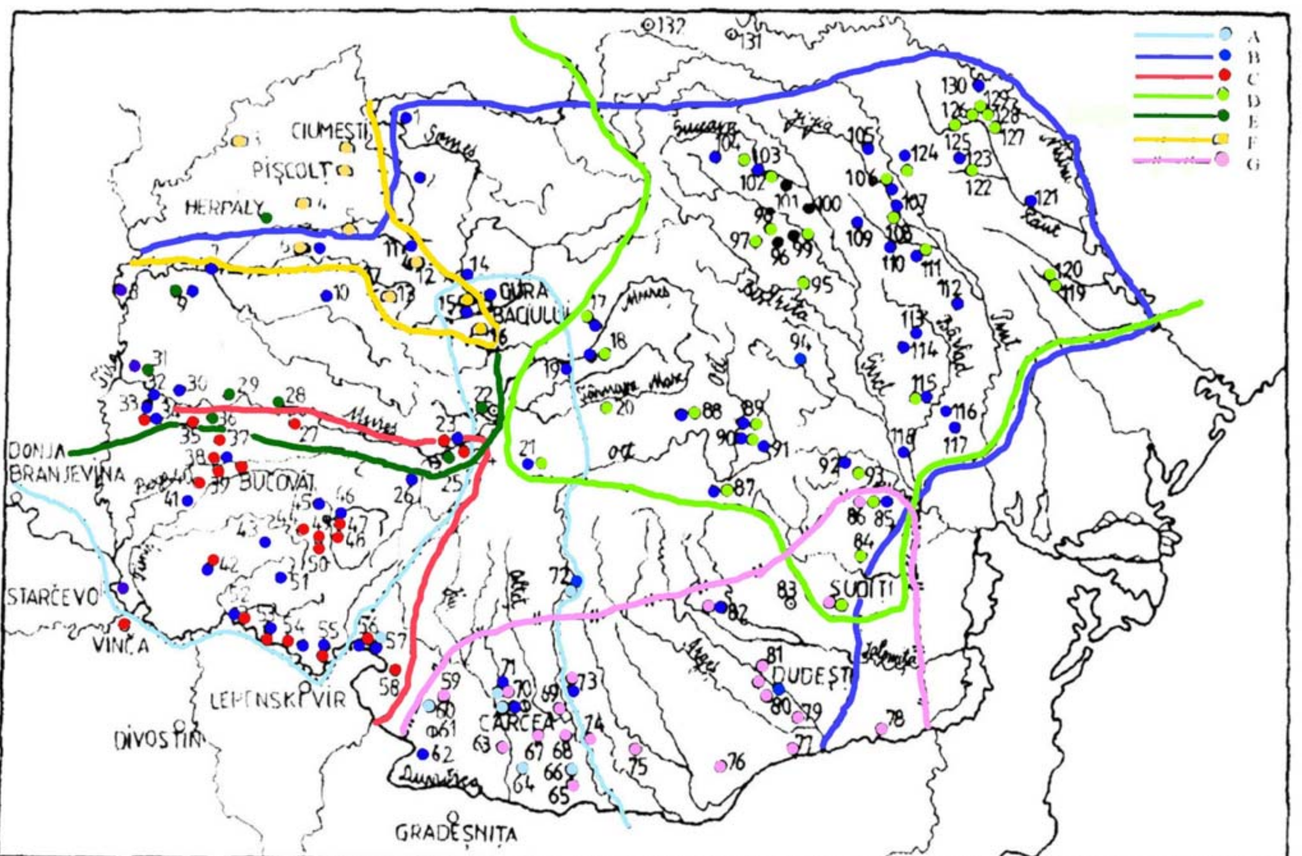
In Muntenia şi estul Olteniei s-a format *cultura Dudeşti* (numită după un cartier al Bucureştiului), înrudită parțial cu Vinča. Sub presiunea purtătorilor culturii ceramicii liniare (coborâți din Moldova), o parte a comunităților Dudeşti a contribuit la naşterea culturii Boian, iar altă parte s-a repliat mai ales spre Oltenia, unde va contribui la formarea culturii Vădastra, din eneoliticul timpuriu.

Cultura ceramicii liniare (numită astfel după decorul de linii incizate, dispuse în benzi) reprezintă începutul neoliticului pentru o mare parte a Europei centrale şi, parțial, apusene. Formată inițial la limita nord-vestică a culturii Starčevo-Criş, s-a răspândit apoi rapid pe vasta zonă de loess dintre Marea Nordului (Belgia, Olanda) şi bazinul Bugului Sudic (vestul Ucrainei). Purtătorii acestei culturi au cuprins şi cea mai mare parte a zonelor răsăritene ale României (îndeosebi Moldova şi Podişul Transilvaniei, până la Munții Apuseni), pe parcursul celei de a doua mari perioade din evoluția lor, cunoscută sub numele de *cultura ceramicii liniare cu capete de note muzicale* (decorul e format din alveole care întretaie liniile incizate, dispuse ca un portativ). Unealta specifică a purtătorilor culturii ceramicii liniare este toporul de piatră în formă de "calapod", adică cu o față perfect dreaptă şi cu cealaltă puternic bombată (o formă şi mai accentuată a topoarelor de tip *teslă* din cultura Starčevo-Criş).

Comunitățile acestei culturi, intrând în fenomene de sinteză cu purtătorii culturilor reprezentante ale celui de la doilea mare val sudic (Vinča şi Dudeşti), au jucat un rol activ în formarea unor culturi ale eneoliticului timpuriu (Boian, Turdaş, Iclod, Precucuteni).

ÎNTREBĂRI RECAPITUALTIVE

1. In ce constau schimbările majore petrecute în timpul neoliticului târziu?
2. Precizați ariile de răspândire ale culturilor din neoliticul târziu.
3. Cum se explică puternica expansiune teritorială a purtătorilor culturilor Vinča şi ceramicii liniare?
4. Ce rol au jucat comunitățile culturilor Vinča şi ceramicii liniare pe teritoriul României?

Harta2. **Principalele stațiuni neolitice.** A-grupul cultural Gura Baciului - Cârcea; B-cultura Starčevo-Criș; C-cultura Vinča (fazele A și B); D-cultura ceramicii liniare; E-ceramica liniară din bazinul Tisei; F-grupul cultural Ciumești-Pișcolț; G-cultura Dudești.

1 Méhtelek
2 Homorod
3 Tiszacsege
4 Săcueni
5 Vărzari
6 Oradea
7 Dévaványa
8 Tiszaug
9 Szarvas
10 Tinca-Râpa
11 Zăuan
12 Zalău
13 Devenţ
14 Ciumăfaia
15 Cluj
16 Aiton
17 Moreşti
18 Cipău
19 Iernut
20 Bratei
21Ocna Sibiului
22 Alba Iulia
23 Balomir
24 Tărtăria
25 Turdaş
26 Hunedoara
27 Lipova
28 Păuliş
29 Arad
30 Battonya
31Hodmezö-vásárhely
32 Cenad
33 Beba Veche
34 DudeştiiVechi (Besenova)
35 Satchinez
36 Vinga
37 Pişchia
38 Timişoara
39 Chişoda
40 Parţa
41 Giulvăz
42 Dejan
43 Berzovia
44 Zorlenţu
45 Zăgujeni
46 Iaz
47Caransebeş
48 Balta Sărată
49Ohaba-Mâtnic
50 Ruginosu
51Caraşova
52 Moldova Veche
53 Gornea
54 Liubcova
55 Dubova
56 Gura Văii-*Ostrovu Banului* (*Golu*)
57 Schela Cladovei
58 Ostrovu Corbului
59 Cleanov
60 Verbiţa
61 Verbicioara
62 Basarabi
63 Padea
64 Locusteni
65 Vădastra
66 Grădinile
67 Leu
68 Fărcaşele
69 Hotărani
70 Şimnic
71 Almăj
72 Copăcelu (Valea Răii)
73 Ipoteşti
74 Drăgăneşti-Olt
75 Roşiori de Vede
76 Drăghiceanu
77 Căscioarele
78 Vărăşti-*Boian*
79 Radovanu
80 Bucureşti
81 Cernica
82 Târgşoru Vechi
83 Ghinoaica
84 Vadu Soreşti
85 Voetin
86 Coroteni
87 Hărman
88 Rupea
89 Turia
90 Cernatu
91 Leţ
92 Bonţeşti
93 Gugeşti
94 Vermeşti
95 Traian
96 Grumăzeşti
97 Negreşti-*Ilişeşti*
98 Târpeşti
99 Lunca-Vânători
100 Probota
101 Udeşti
102 Suceava
103 Mihoveni
104 Solca
105 Pogorăşti
106 Glăvăneştii Vechi
107 Iacobeni
108 Larga Jijia
109 Balş
110 Podu Iloaiei
111 Valea Lupului
112 Dăneşti
113 Poieneşti
114 Voineşti
115 Perieni
116 Trestiana
117 Măluşteni
118 Munteni
119 Ruseştii Noi
120 Dănceni
121 Selişte
122 Sângerei
123 Săcăreşti (Săcărauca)
124 Viişoara
125 Mărculeşti
126 Floreşti
127 Rogojeni
128 Ţâra
129 Gura Camencii
130 Soroca
131 Zveniacin
132 Nezvisko.

II. 3. **ENEOLITICUL**

II.3.1. **Eneoliticul timpuriu** (c. 4250-3750 b.c.)

Caracterizare generală. Această etapă poate fi considerată şi ca o tranziție între neoliticul propriu-zis şi eneoliticul pe deplin constituit, deoarece, pe de o parte se definitivează acum toate trăsăturile vieții neolitice, pe întreg teritoriul țării, iar pe de altă parte încep să fie utilizate mici obiecte de cupru în toate ariile culturale. Aceste obiecte de cupru, deşi pot proveni şi pe calea schimburilor cu sudul egeo-balcanic, denotă totuşi şi un început de prelucrare locală, având în vedere numărul destul de mare şi caracterul variat al pieselor descoperite în unele aşezări. Se cunosc chiar şi mari tezaure de obiecte de cupru, precum cel descoperit la Cărbuna (jud. Tighina, în Basarabia). Prelucrarea cuprului se face încă prin metode simple (batere la rece sau la cald, şlefuirea suprafețelor şi perforarea), care nu comportă topirea şi turnarea metalului în forme. De aici rezultă dimensiunile mici şi formele simple ale primelor obiecte de aramă. Totuşi, deşi arama apare încă în cantități insignifiante în comparație cu uneltele de piatră, ea reprezintă totuşi noua materie primă care va dobândi un rol tot mai important în etapele următoare, determinând, în cele din urmă, chiar trecerea la o nouă epocă: cea a bronzului. Acesta este motivul pentru care considerăm că şi etapa incipientă de prelucrare a cuprului trebuie inclusă deja în eneolitic.

Eneoliticul, ca etapă istorică, nu începe în acelaşi timp pe tot teritoriul României. Un avans cunosc regiunile sudice, legate de evoluția mai timpurie a chalcolithicului anatoliano-balcanic (prin fenomenul cultural Vinča), în timp ce regiunile nordice, legate mai mult de complexul cultural liniar-ceramic din Europa centrală, au trecut ceva mai târziu la stadiul eneolitic, prin influențe venite din aria culturilor sud-carpartice.

Uneltele de piatră sporesc numeric față de etapa precedentă. Topoarele de formă trapezoidală tind să le înlocuiască pe cele de tip *teslă* şi *calapod* (specifice neoliticului propriu-zis). Se răspândeşte perforarea topoarelor din roci dure, necesare creşterii randamentului activității de defrişare, pentru mărirea suprafețelor agricole. Se pare chiar că acum se face trecerea spre folosirea unui plug primitiv, cu brăzdar din corn de animal sau din lemn de esență tare, la care se foloseşte şi tracțiunea animală, aşa cum sugerează analiza unor oase de bovidee din cultura Vădastra, la care s-au observat anumite transformări anatomice (provocate probabil de utilizarea lor la tracțiune). Această schimbare fundamentală în ramura principală a economiei (care *marchează trecerea spre agricultura propriu-zisă*) a antrenat treptat şi o serie de transformări în structura socială a comunităților eneolitice.

Astfel, aşezările, deşi nu au părăsit complet locurile întinse şi joase, ocupau cu predilecție terenuri dominante şi cu apărare naturală (înconjurate de râpe, pante abrupte sau locuri băltite). In sudul țării începe acum procesul de formare a aşezărilor de tip *tell* (termen de origine arabă, care desemnează movilele formate antropic, pe un teren inițial plan, prin suprapunerea treptată a resturilor de locuire din diferite perioade). Tot acum au apărut şi primele aşezări fortificate (prin şanțuri, dublate de palisade de lemn), atât ca urmare a intensificării conflictelor intertribale, cât şi pentru delimitarea teritoriului sacru al aşezării față de terenurile agricole. In teritoriul delimitat, locuințele (de regulă, de suprafață şi foarte rar adâncite) nu mai sunt risipite, ci grupate şi

ordonate după un anume plan, ceea ce denotă o întărire a coeziunii membrilor ginții, ca şi acceptarea unei autorităţii, care coordonează viaţa comunităţii. Pe plan spiritual, delimitarea ariei locuite se leagă de ideea spaţiului sacru al aşezării, care, în acest fel, ar fi fost ferit, de pătrunderea unor factori malefici. În interiorul aşezărilor apar uneori construcţii-sanctuar, precum cele de la Parța, din cultura Banatului (reconstituit în Muzeul din Timişoara)[2] sau Căscioarele (lângă Oltenița), de la sfârşitul culturii Boian, unde a fost atestată practicarea unui cult al coloanei, ca simbol al legăturii dintre cele două zeități primordiale: Cerul şi Pământul. Practicarea unor scene de cult este dovedită şi prin diversificarea şi înmulțirea spectaculoasă a reprezentărilor antropomorfe şi zoomorfe (vase, statuete etc.).

Tot ca urmare a separării spațiului locuit, apar primele cimitire (*necropole* = oraşe ale morților), situate în afara aşezărilor, ceea ce indică o delimitare mai clară a concepției despre viață şi moarte. Din eneoliticul timpuriu se cunosc cele mai multe şi mai mari necropole din întreaga perioadă neo-eneolitică: Cernica (cu circa 370 de morminte), din cultura Boian; Cernavoda (cu peste 500 de morminte), din cultura Hamangia; Iclod (cu două cimitire), în grupul cultural transilvănean cu acelaşi nume. Asemenea mari necropole se explică printr-o substanțială creştere demografică, precum şi prin stabilitatea sporită a comunităților gentilice, care folosesc cimitirele pe timp îndelungat.

Evoluția culturală. Se constată acum o evidentă tendință de fărâmițare şi chiar o oarecare instabilitate a ariilor de răspândire, mai ales în fazele de formare ale unor culturi.

Pe teritoriul Munteniei se formează *cultura Boian* (stațiunea eponimă se află pe insula Grădiştea Ulmilor din lacul Boian, situat pe teritoriul comunei Vărăşti, jud. Călăraşi, lângă Dunăre). Ea a ocupat un vast areal: spre sud, în Bulgaria; în nord, spre Moldova şi sud-estul Transilvaniei, unde a contribuit la naşterea culturii Precucuteni; în est, spre Dobrogea, unde s-a interferat, pe linia Dunării, cu purtătorii culturii Hamangia, iar în vest, spre Oltenia, unde a intrat în contact, pe linia Oltului, cu purtătorii culturii Vădastra. Cultura Boian constituie fondul pe baza căruia, în eneoliticul dezvoltat se face trecerea treptată spre cultura Gumelnița.

In Dobrogea, de abia la acest nivel apare prima manifestare a vieții neolitice, reprezentată de *cultura Hamangia* (stațiunea eponimă se află în jud. Tulcea). Cauza întârzierii începutului vieții neolitice în Dobrogea pare a se datora unei transgresiuni marine, care a antrenat o creştere a nivelului apelor în spațiul istro-pontic, neexistând deci condiții propice pentru stabilirea comunităților agricole.

Originea purtătorilor acestei culturi pare a fi în nord-vestul Asiei Mici, de unde au venit fie pe mare, fie de-a lungul litoralului vestic al Mării Negre. In sinteza care a dus la naşterea culturii Hamangia au fost antrenate şi grupuri

[2] Sanctuarul de la Parța (care a cunoscut două faze de construcție) era format dintr-o anticameră de depunere a ofrandelor şi o încăpere rezervată ceremoniilor de cult. Bucraniile descoperite aici (capete de taurine) denotă practicarea unui cult al fecundității, cu paralele în lumea anatoliană (Çatal Hüyük). Descoperirea unor complexe asemănătoare în Serbia atestă faptul că purtătorii culturii Vinča aveau o viață spirituală complexă şi unitară, cu un panteon de divinități şi un cult bine statuat.

de populaţie locală, rezultând o structură rasială destul de eterogenă, aşa cum a relevat analiza antropologică a celor peste 500 de morminte din necropola de la Cernavoda sau a celor peste o mie de morminte din staţiunea de la Duranculac (în nord-estul Bulgariei, chiar lângă graniţa cu România).

Ritul de înmormântare consta în inhumaţie, cu schelete întinse pe spate. Lângă decedaţi se depuneau ofrande destul de bogate, remarcându-se brăţările de marmoră sau din scoici de tip *Spondylus*, precum şi pandantivele din colţi de mistreţ. Apar şi unele practici rituale neobişnuite (precum depunerea craniilor în grămezi, lipsa maxilarului funerar), care amintesc de obiceiuri epipaleolitice, întâlnite şi în Anatolia.

Originea anatoliano-egeeană a acestei culturi este dovedită cel mai bine de ceramică şi plastică, îndeosebi de vasele şi statuetele de marmoră. In această cultură s-a realizat capodopera de valoare universală – celebra statuetă "Gânditorul"[3], descoperită într-un mormânt din necropola de la Cernavoda, împreună cu o statuetă de femeie, în poziţie şezândă, de repaus. Imitaţii ale acestui tip de statuetă (mai puţin reuşite, însă, din punct de vedere artistic, se cunosc şi în ariile unor culturi contemporane, precum în Precucuteni (la Târpeşti, jud. Neamţ) sau în Stoicani-Aldeni-Bolgrad (la Dodeşti, jud. Vaslui şi la Vulcăneşti, jud. Cahul, în Basarabia).

Moştenirea Hamangia va contribui la conturarea unui aspect local, istro-pontic, al culturii Gumelniţa din eneoliticul dezvoltat.

In Oltenia, se cunosc acum două manifestări culturale: *Vădastra*, în părţile estice şi *Rast*, în sud-vestul provinciei. In timp ce prima a luat naştere pe fondul Dudeşti târziu, cu influenţe vinčiene, cultura Rast reprezintă un aspect local al culturii Vinča (faza C), cu puternice influenţe din partea culturilor Vădastra şi Tisa. Ceramica ambelor culturi se remarcă printr-o bogăţie de forme, tehnici ornamentale şi decoruri, dar, în timp ce în Vădastra nota dominantă o dau exciziile şi incrustaţiile cu alb şi roşu, realizându-se mai ales motive spiralo-meandrice, în aria Rast predomină canelurile şi pliseurile. Plastica este în general bogată în ambele arii culturale, vădind o puternică amprentă vinčiană. Se remarcă un grup statuar de la Rast, reprezentând o femeie cu un copil în braţe şi o statuie cu două capete, din aceeaşi aşezare (legată de venerarea *cuplului divin*). Pe fondul celor două culturi se va forma, în eneoliticul dezvoltat, cultura Sălcuţa.

In Transilvania, se observă o fărâmiţare culturală şi instabilitate a ariilor de răspândire, datorită amestecului, în proporţii diferite, a comunităţilor vinčiene (din faza C) cu cele ale grupurilor liniar-ceramice, la care se adaugă şi tradiţii Starčevo-Criş (conservate mai ales în zona Munţilor Apuseni).

Cea mai reprezentativă cultură a eneoliticului timpuriu pentru Podişul Transilvaniei este *Turdaş* (numită după o mare aşezare de tip *tell* din lunca Mureşului, lângă Orăştie). Ea a inclus manifestările din cadrul complexului neolitic târziu Lumea Nouă-Cheile Turzii-Cluj, ca şi influenţe ale ceramicii liniare, dar nota dominantă o dă fondul cultural Vinča C. Viaţa spirituală a

[3] Statueta, sugerând probabil o poziţie rituală, legată de cutumele funerare, a fost denumită astfel de către descoperitorul ei, D. Berciu, prin analogie cu celebra statuie a lui Auguste Rodin, *Gânditor la poarta Infernului,* pentru a se sublinia persistenţa milenară a unor atitudini general umane.

acestei culturi este deosebit de bogată, materializându-se într-o frumoasă şi sugestivă plastică antropomorfă (cu trăsături faciale ce indică originea orientală a populaţiei). Cea mai cunoscută descoperire din cadrul acestei culturi este cea de la Tărtăria (lângă Orăştie), unde, într-un complex de cult (un mormânt), N. Vlassa a descoperit trei tăbliţe de lut, cu semne pictografice, despre care s-a presupus că ar aparţine unei scrieri străvechi, dată fiind asemănarea lor cu semnele vechii scrieri mesopotamiene din faza Ur-Uruk (nedescifrată încă). Această descoperire a stârnit aprinse controverse, în privinţa valorii sale culturale şi cronologice. În aria culturii Vinča, ca şi în alte culturi contemporane, au mai apărut descoperiri cu semne pictografice sau cu analogii mesopotamiene, ceea ce pledează pentru existenţa unui sistem de semne simbolice în sud-estul Europei, independent de cel mesopotamian, care nu ar reprezenta încă un sistem de scriere.

La marginea nordică a culturii Turdaş, în bazinul mijlociu al Someşului, s-a format un grup cultural aparte, *Iclod* (staţiune eponimă în jud. Cluj), iar spre vest s-au conturat grupurile *Gilău* (localitate din jud. Cluj) şi *Suplac* (staţiune eponimă în nordul jud. Bihor), care reprezintă aspecte de tranziţie între ariile culturale Turdaş-Iclod şi Tisa. Ceramica acestor grupuri manifestă o înclinaţie aparte spre decorul pictat, moştenit din cercul cultural Lumea Nouă-Cheile Turzii-Cluj. De remarcat că în perimetrul aşezărilor grupului Suplac apar morminte de incineraţie, rit funerar ce va fi folosit apoi, în eneoliticul dezvoltat, de unele comunităţi ale culturii Tiszapolgár. De altfel, aceste grupuri culturale au jucat un oarecare rol în trecerea de la cultura Tisa la Tiszapolgár.

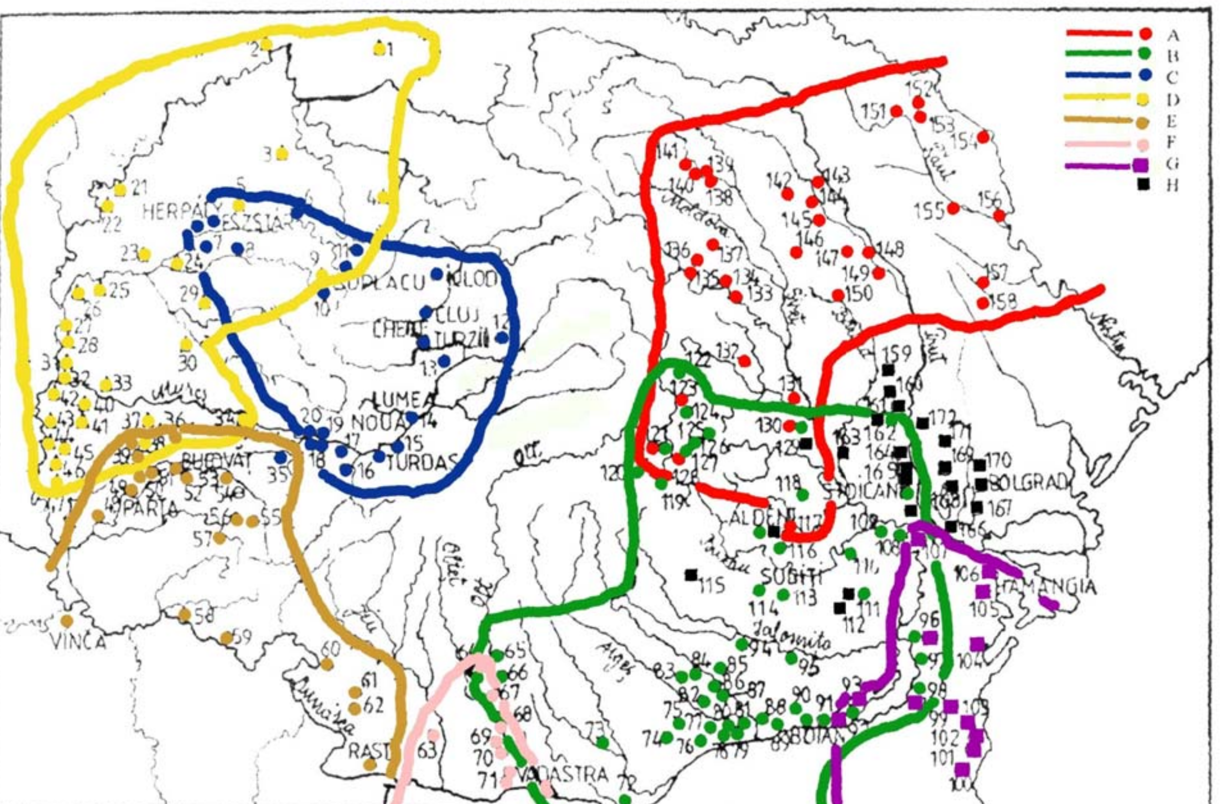
La vest de Munţii Apuseni, în bazinul mijlociu şi superior al Tisei, a evoluat cultura *Tisa,* răspândită la noi în Crişana şi nordul Banatului. A luat naştere pe fondul culturii ceramicii liniare târzii din Câmpia Tisei, peste care s-au grefat puternice influenţe vinčiene din aşa-numita "cultură a Banatului". Aşezările sale se găsesc pe grindurile din luncile inundabile ale bazinului Tisei, formând uneori *tell*-uri. Locuinţele erau mai ales colibe de suprafaţă. Specificul mlăştinos al zonei în care trăiau comunităţile Tisa a făcut ca pescuitul să joace un rol important. Ceramica se caracterizează, în primul rând, printr-un decor incizat meandric, împletit, formând aşa-numitul "stil textil". O capodoperă o reprezintă vasul antropomorf de la Hodoni (nordul judeţului Timiş), care redă sugestiv imaginea unui om care strigă, cu mâinile duse la gură ("Vestitorul").

In timp ce Transilvania a cunoscut o fragmentare culturală, Moldova se remarcă prin evoluţia unei culturi unitare, *Precucuteni*, numită astfel deoarece stă la baza formării culturii Cucuteni. Cultura Precucuteni s-a format pe fondul culturii ceramicii liniare din vestul Moldovei şi sud-estul Transilvaniei, peste care s-a grefat un aport demografic şi cultural masiv al comunităţilor culturii Boian. Cultura Precucuteni a avut o mare putere de expansiune, mai ales spre răsărit, ajungând în faza a II-a până la Nistru, iar în cea de a III-a până aproape de Nipru. Tot în faza a III-a, în contact cu comunităţile fazei de trecere de la Boian la Gumelniţa, a pus bazele *aspectului cultural Aldeni-Stoicani-Bolgrad*, în nord-estul Munteniei şi sudul Moldovei, precum şi de o parte şi de alta a gurilor Dunării (nordul Dobrogei şi sudul Basarabiei). Acest aspect îşi va continua evoluţia şi pe parcursul primei faze a culturilor Gumelniţa şi Cucuteni.

În faza finală a culturii Precucuteni apar mai multe complexe de cult, precum cele de la Poduri, jud. Bacău (aşa-numitul *Sobor al Zeițelor*), Târgu Frumos şi Isaiia (jud. Iaşi), unele dintre ele indicând practicarea unei magii a numerelor. Începe să fie folosită pictura cu roşu şi cu alb, dar şi cu grafit, atât înainte, cât şi după arderea vaselor. Acesta va fi momentul transformării treptate a culturii Precucuteni în Cucuteni, deoarece motivele sale spiralo-meandrice incizate încep să fie trasate cu ajutorul picturii. Această evoluție se observă şi în domeniul construcției locuințelor, la care se amenajează podine masive de lut, pe un pat de bârne despicate – manieră de construcție ce va deveni tipică pentru locuințele culturii Cucuteni.

INTREBĂRI RECAPITUALTIVE

1. Ce aspecte ale culturii materiale şi spirituale permit ca această etapă să fie considerată ca aparținând deja eneoliticului?
2. Precizați ariile de răspândire ale culturilor din eneoliticul timpuriu.
3. Care sunt culturile cu cea mai mare putere de expansiune din eneoliticul timpuriu?
4. In ce constă importanța universală a descoperirilor de la Tărtăria?
5. În ce culturi ale eneoliticului timpuriu s-au descoperit construcții cu rol de sanctuar?
6. Ce noutăți apar în riturile şi ritualurile funerare din eneoliticul timpuriu?

Harta 3. **Eneoliticul timpuriu.** A-cultura Precucuteni; B-cultura Boian; C-complexul cultural Turdaş D-cultura Tisa; E-cultura Vinča (faza C) - Rast; F-cultura Vădrasta; G-cultura Hamangia; H-aspectul cultural Stoicani-Aldeni-Bolgrad.

1 Mukacevo
2 Zemplin
3 Ciumeşti
4 Oarţa
5 Săcuieni
6 Sântandrei
7 Zsáka
8 Oradea
9 Vadu Crişului
10 Devenţ
11 Zăuan
12 Zau de Câmpie
13 Alba Iulia - *Limba*
14 Alba Iulia – *Lumea Nouă*
15 Tărtăria
16 Valea Nandrului
17 Deva – *Tăulaş*
18 Mintia
19 Şoimuş
20 Brănişca
21 Tiszacsege
22 Tiszafüred
23 Devaványa
24 Szeghalom
25 Szarvas
26 Öcsöd
27 Szentes
28 Szegvár
29 Salonta
30 Vărşand
31 Hodmezövásárhely
32 Tápé
33 Battonya
34 Lipova
35 Homojdia
36 Corneşti
37 Vinga
38 Hodoni
39 Sânandrei
40 Cenad
41 Dudeştii Vechi (Besenova)
42 Deszk
43 Krsztúr
44 Csoka
45 Idjoš
46 Sajan
47 Matejski Brod
48 Foeni
49 Parţa
50 Şag
51 Chişoda
52 Unip
53 Jabăr
54 Sălbăgelu
55 Jupa
56 Zorlenţu Mare
57 Reşiţa
58 Moldova Veche
59 Liubcova
60 Ostrovu Corbului
61 Verbiţa
62 Verbicioara
63 Padea
64 Piatra Olt
65 Saltina
66 Ipoteşti
67 Hotărani
68 Fărcaşu de Jos
69 Vlădila
70 Cruşovu
71 Orlea
72 Zimnicea
73 Alexandria
74 Petru Rareş
75 Tangâru
76 Pietrele
77 Prundu
78 Greaca
79 Chirnogi
80 Căscioarele
81 Radovanu
82 Vidra
83 Măgurele
84 Glina
85 Cernica
86 Giuleşti
87 Căţelu
88 Bogata
89 Spanţov
90 Sultana
91 Ciocăneşti (Andolina)
92 Coslogeni
93 Călăraşi
94 Coşereni
95 Piscu Crăsani
96 Hârşova
97 Capidava
98 Cernavoda
99 Medgidia
100 Duranculac
101 Limanu
102 Mangalia
103 Techirghiol
104 Istria
105 Hamangia
106 Ceamurlia
107 Măcin
108 Brăila-*Brăiliţa*
109 Silişte
110 Râmnicelu
111 Lişcoteanca
112 Largu
113 Smeeni
114 Sudiţi
115 Mălăeşti
116 Vadu Soreşti
117 Homeşti
118 Coroteni
119 Hărman
120 Feldioara
121 Sfântu Gheorghe
122 Ciucsângeorgiu
123 Bancu
124 Turia
125 Covasna
126 Leţ
127 Reci
128 Moacşa – *Eresteghin*
129 Mănăstioara
130 Rugineşti
131 Mândrişca
132 Poduri
133 Costişa
134 Traian
135 Izvoare
136 Ghigoieşti – *Trudeşti*
137 Târpeşti
138 Ruşii-Mănăstioara
139 Bosanci
140 Suceava
141 Mihoveni
142 Flămânzi
143 Andrieşeni
144 Vlădeni
145 Larga Jijia
146 Târgu Frumos
147 Iaşi
148 Chipereşti
149 Isaiia
150 Târgu Negreşti
151 Floreşti
152 Coşerniţa
153 Rogojeni
154 Solonceni
155 Isacova
156 Holercani
157 Ruseştii Noi
158 Cărbuna
159 Dodeşti
160 Şuletea
161 Bârlăleşti
162 Suceveni
163 Drăgăneşti
164 Băneasa
165 Folteşti
166 Orlovka
167 Ozernoe
168 Etulia
169 Vulcăneşti
170 Taraclia
171 Lopăţica
172 Cocoara

II.3.2. **Eneoliticul dezvoltat** (c. 3750-2500 b.c)

Caracterizare generală. In această etapă populaţia de pe teritoriul României a fost aproape de trecerea spre un stadiu înalt de civilizaţie, în consens cu evoluţia din bazinul răsăritean al Mediteranei. Dar, poziţia periferică faţă de Orientul Apropiat (centrul de atunci al civilizaţiei universale), ca şi atacurile unor populaţii răsăritene vecine (aflate într-un stadiu inferior de dezvoltare) au determinat, în cele din urmă, o încetinire a ritmului evoluţiei în zona carpatică.

Ocupaţiile agricole au atins acum apogeul din întreaga perioadă neo-eneolitică. Marele număr de oase de animale domestice descoperite în aşezări, numeroasele râşniţe primitive, cantităţile considerabile de boabe carbonizate găsite în unele aşezări (chiar sub forma unor silozuri), piesele de silex (cu urme de lustru), utilizate ca dinţi de seceră, brăzdarele din corn pentru plug, amestecul masiv de pleavă în lutuiala locuinţelor şi în pasta vaselor de provizii sunt dovezi clare despre amploarea pe care o cunosc cultivarea plantelor şi creşterea animalelor.

Datorită strânselor contacte cu sudul (îndeosebi cu bazinul egeean), care trecuse deja spre epoca bronzului, în spaţiul carpatic apar acum numeroase şi masive obiecte de cupru şi chiar de bronz (realizat prin metoda mai veche a aliajului de aramă şi arseniu), printre care şi unelte mari (topoare de tipurile *pană, ciocan* şi *cu braţele în cruce*). Acum s-a trecut la adevărata metalurgie, prin turnarea metalului topit în tipare, obţinându-se piese de mari dimensiuni şi cu formă complicată. Evoluţia metalurgiei se vădeşte şi în apariţia primelor podoabe de aur (în cadrul culturilor Gumelniţa, Cucuteni, Bodrogkeresztúr), care relevă, totodată, un început de ierarhizare socială.

Producerea ceramicii a atins şi ea un nivel înalt, prin folosirea generalizată a cuptoarelor închise, cu reverberaţie (cu ardere indirectă, dirijată), care aveau spaţii diferite pentru foc şi pentru coacerea vaselor, separate între ele printr-un grătar perforat. Această inovaţie tehnologică asigura o ardere omogenă a pastei, sporind trăinicia vaselor şi producerea unei ceramici de calitate, pictate, de o înaltă valoare artistică, comparabilă cu cele mai reuşite produse din alte zone ale lumii. Producerea acestei ceramici superioare presupune specializarea unor meşteşugari în cadrul comunităţilor gentilice.

Progresele tehnologice şi economice au favorizat un remarcabil spor demografic, dovedit de creşterea densităţii aşezărilor şi a numărului de locuinţe în cadrul aşezărilor. Relativa suprapopulare a generat şi conflicte intercomunitare, determinând acordarea unei atenţii deosebite fortificării aşezărilor (pe lângă vechile şanţuri şi palisade, apar şi valuri de pământ). Dispunerea locuinţelor după un anume plan (în şiruri, în grupuri, în cerc) denotă existenţa unei autorităţi în cadrul comunităţilor. Acest indiciu, ca şi prezenţa unor obiecte de prestigiu (podoabe de aur, sceptre), precum şi reprezentarea unor statuete stând pe "tronuri" miniaturale de lut, par să aibă o semnificaţie socială, legată de stadiul unei societăţi ierarhizate, în care exista deja autoritatea *şefiei* (*chiefdoms*). Această realitate pare a fi sugerată şi de existenţa unor aşezări cu rol central, în care se găsesc locuinţe spaţioase (cu mai multe încăperi şi chiar cu etaj), construite pe platforme de bârne, acoperite cu lut. Unele dintre acestea îndeplinesc şi funcţii de cult, putând fi considerate chiar sanctuare.

Viaţa spirituală se axează în mod deosebit pe cultul fertilităţii şi fecundităţii, dar, spre deosebire de etapele anterioare, obiectul cultului nu-l mai constituie doar reprezentările feminine, ci şi cele masculine, iar uneori se ajunge la unirea celor două categorii, simbolinzând *cuplul divin* (o formă superioară o reprezintă *idolii androgini*, care îmbină în aceeaşi imagine atât atributele masculine, cât şi pe cele feminine). În cadrul ritului funerar, dominantă rămâne inhumaţia, dar, incidental, se practica şi incineraţia, în zonele vestice ale ţării.

Evoluţia culturală. Eneoliticul dezvoltat se caracterizează prin arii culturale stabile, cu caractere distincte, care continuă, în cea mai mare parte, evoluţia din eneoliticul timpuriu, în cadrul unor complexe unitare (Boian-Gumelniţa, Vădastra-Sălcuţa, Precucuteni-Cucuteni, Turdaş-Petreşti, Tisa-Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr). Totuşi, spre sfârşitul etapei se constată puternice afluxuri de populaţii pastorale răsăritene (grupurile Suvorovo şi Decea Mureşului, cultura Cernavoda I), ceea ce a declanşat lungul şi complicatul proces al trecerii graduale a spaţiului carpatic spre epoca bronzului şi spre o masivă restructurare etnico-lingvistică.

Cultura Gumelniţa (aşezare eponimă în apropiere de Olteniţa) s-a născut pe teritoriul Munteniei şi Bulgariei, prin transformarea vechiului fond cultural Boian, care a asimilat noi procedee tehnice de decorare a ceramicii (pictura crudă cu roşu, pictura cu grafit ş.a.) şi noi forme de vase (se remarcă, în mod deosebit, *askos*-ul = vas burduf şi *rhyton*-ul = vas în formă de corn). A avut o mare putere de expansiune, cuprinzând Muntenia, Dobrogea, partea estică şi sudică a Bulgariei, nord-estul Greciei, până la Marea Egee. În sudul Moldovei, împreună cu comunităţile Precucuteni III-Cucuteni A, a format *aspectul cultural Aldeni-Stoicani-Bolgrad*; o altă zonă de interferenţă a fost cu cultura Sălcuţa, în estul Olteniei, până la Jiu. Locuinţele utilizau adeseori platforme masive de lut şi erau de tipul *megaron* (rectangulare şi cu pridvor), denotând o clară influenţă egeo-anatoliană. Modelele de lut arată că acoperişul era în două ape, existând uneori şi un fronton ornamental. Metalurgia cuprului e destul de evoluată, iar din aur se realizează podoabe (se remarcă tezaurul de la Sultana, jud. Ilfov).

Date relevante despre viaţa spirituală şi despre cea socială sunt furnizate îndeosebi de descoperirile de la Căscioarele şi Varna. In prima aşezare, într-o construcţie care suprapunea vechiul sanctuar cu coloane pictate (de la sfârşitul culturii Boian), s-a descoperit macheta de lut a unui templu de inspiraţie mesopotamiană. La Varna (în Bulgaria) a fost descoperită o mare necropolă de inhumaţie, cu un inventar deosebit de bogat, constând din piese de cupru şi de aur (în total 5,5 kg). Unele morminte se diferenţiau net de celelalte, prin bogăţia lor (un singur mormânt conţinea 990 obiecte de aur, cu o greutate de 1516 gr.), ceea ce indică foarte clar existenţa unei societăţi deja ierarhizate.

Cultura Gumelniţa a cunoscut două mari faze de evoluţie: A şi B. In faza finală, arealul ei s-a restrâns, datorită penetraţiei, dinspre stepele nord-pontice, a unei populaţii pastorale (sesizată, iniţial, prin mormintele de tip Suvorovo-Cainari din sudul Basarabiei şi din Câmpia Siretului Inferior), care, prin sinteză cu populaţia locală gumelniţeană, a pus bazele *culturii Cernavoda I*, în Dobrogea şi în valea Dunării muntene. Aceasta a continuat parţial modul

de viață gumelnițeană, dar păstoritul a devenit predominant, ceea ce a implicat şi existența unei mobilități sporite a comunităților (evidentă şi în ceramica de o calitate mai slabă, la care se folosea masiv amestecul de scoică pisată în pastă).

Cultura Sălcuța (stațiune eponimă în jud. Dolj, unde s-au efectuat săpături stratigrafice încă din 1916, de către Ion Andrieşescu) face parte dintr-un complex mai vast, care cuprinde, în afară de Oltenia, nord-vestul Bulgariei, Serbia şi sudul Banatului, în ultima zonă venind în contact cu purtătorii culturilor Tiszapolgár şi Bodrogkeresztúr, coborâți spre sud din bazinul Tisei. Individualitatea complexului sălcuțean este dată de puternicul fond vinčian din structura sa, ca şi de influențele receptate din partea bronzului timpuriu din Macedonia şi Grecia (*cultura helladică*). In ultima fază, cultura Sălcuța suferă transformări profunde, ca urmare a extinderii purtătorilor culturii Cernavoda I şi Bodrogkeresztúr, încât se pun acum bazele culturii Coțofeni, din eneoliticul final, prin formarea orizontului cultural mixt *Sălcuța IV-Băile Herculane-Cheile Turzii*.

Cultura Petreşti (stațiunea eponimă lângă Sebeş, jud. Alba) este cunoscută şi sub numele de *cultura ceramicii pictate central-transilvăneană*, deoarece s-a răspândit îndeosebi în Podişul Transilvaniei. Ea s-a format, pe fond Vinča-Turdaş, în sud-vestul Transilvaniei şi nordul Banatului (*grupul cultural Foeni*). Caracteristica sa de bază o reprezintă frumoasa ceramică pictată bicrom şi tricrom, care denotă legături culturale (poate şi demografice) cu nordul Greciei (cultura Dimini). Cultura Petreşti a influențat cultura Precucuteni finală, căreia i-a tansmis, probabil, tehnica superioară a pictării vaselor înainte de ardere, contribuind astfel la naşterea aspectului cultural Ariuşd (din sud-estul Transilvaniei) şi a culturii Cucuteni (din Moldova). Sfârşitul culturii Petreşti se produce relativ timpuriu, datorită extinderii grupului cultural Decea Mureşului şi a culturii Bodrogkeresztúr în centrul Transilvaniei.

Cultura Tiszapolgár (numită şi *Româneşti*, după o localitate din Banat) este răspândită în răsăritul Ungariei, Vojvodina, sud-estul Slovaciei, Ucraina transcarpatică, precum şi în Crişana, nordul şi vestul Banatului. S-a format pe fondul anterior al culturii Tisa, receptând şi alte influențe. In inventarul ei sunt atestate numeroase topoare mari de cupru, denotând o metalurgie dezvoltată. Ceramica se caracterizează mai ales prin vase cu picior înalt, străpuns de grupuri de orificii rotunde, ca şi prin decor de rețele incizate şi proeminențe în formă de cioc de pasăre. In cadrul ritului funerar, pe lângă înhumația în poziție chircită, se semnalează şi folosirea incinerației (mai ales în aria nordică de răspândire).

Evoluția ei este continuată de *cultura Bodrogkeresztúr* (numită şi *Gorneşti*, după o localitate din județul Mureş). Comunitățile acestei culturi se remarcă printr-o mobilitate accentuată, cuprinzând întreaga Transilvanie şi Banatul, cu pătrunderi în ariile culturilor învecinate (Ariuşd-Cucuteni şi Sălcuța). Această mobilitate se poate explica prin instabilitatea instaurată în Transilvania după pătrunderea primelor comunități pastorale răsăritene, aparținând *grupului cultural Decea Mureşului-Csongrád*[4], ceea ce a determinat

[4] Acest grup aparținea unor comunități pastorale de origine nord-pontică (caracterizate prin înmormântări plane, cu schelete întinse pe spate şi presărate cu mult ocru roşu), care au

şi orientarea economiei populaţiei locale spre creşterea animalelor şi păstorit. Ritul funerar al culturii Bodrogkeresztúr consta din inhumaţie în poziţie chircită, bărbaţii fiind depuşi, de regulă, pe dreapta, iar femeile pe stânga. Purtătorii acestei culturi au jucat un rol important în procesul de unificare culturală din vestul ţării, la începutul eneoliticului final, când s-a constituit marea *sinteză Sălcuţa IV-Băile Herculane-Cheile Turzii*, din care va lua naştere apoi cultura Coţofeni.

Complexul cultural Cucuteni-Ariuşd-Tripolie (primele două staţiuni eponime sunt în judeţele Iaşi şi Covasna, iar ultima în zona Niprului, aproape de Kiev), numit şi *complex carpato-niprovian*, după aria sa de răspândire (din sud-estul Transilvaniei până la Nipru), care acoperea circa 350.000 km^2, este cea mai reprezentativă civilizaţie a neo-eneoliticului românesc. In prezent, numai pe teritoriul României sunt cunoscute circa 2000 de aşezări cucuteniene. Această civilizaţie a luat naştere pe fondul culturii Precucuteni, de o parte şi de alta a Carpaţilor Orientali, prin receptarea influenţelor venite din partea culturilor Gumelniţa şi Petreşti, rezultatul fiind transpunerea motivelor spiralo-meandrice incizate în tehnica picturii policrome, aplicată înainte de arderea vaselor.

Aşezările se află, de cele mai multe ori, pe promontorii dominante (tip *cetăţuie*), fiind apărate natural pe trei laturi, în timp ce latura de acces era barată prin şanţuri de apărare, dublate uneori şi cu valuri de pământ, având deasupra palisade. Gradul elevat al organizării sociale e evidenţiat îndeosebi de existenţa unor *aşezări-gigant*, considerate chiar ca fiind "proto-urbane" (descoperite în zona Bugului Sudic, precum şi la Petreni, în Basarabia), care numărau până la două-trei mii de locuinţe, dispuse în cercuri concentrice şi cu străzi radiale, având o populaţie de până la 20.000 de locuitori. De regulă, în centrul acestor aşezări se afla o construcţie mai impunătoare, care putea servi drept loc de adunare a comunităţii şi ca sanctuar pentru ceremonii magico-religioase. Viaţa spirituală se remarcă, în primul rând, prin bogata plastică antropomorfă şi zoomorfă, reprezentată prin statuete şi vase schematizate (se evidenţiază celebra "Horă de la Frumuşica", un vas-suport format dintr-o înlănţuire de reprezentări dorsale feminine). Apar şi complexe de cult şi altare (Truşeşti, Poduri, Dumeşti, Ghelăieşti, Buznea ş.a.). Ritul funerar nu este atestat până în prezent decât prin câteva înmormântări izolate, cu caracter evident de cult (sacrificii umane).

Pe baza ceramicii, au fost delimitate trei faze majore de evoluţie (A, A-B şi B). Sfârşitul complexului cultural se produce prin creşterea presiunii triburilor pastorale răsăritene[5], care, prin starea de nelinişte pe care o întronează, orientează viaţa comunităţilor locale spre creşterea animalelor, determinând astfel instabilitatea locuirilor. Din amestecul localnicilor cu noii veniţi se vor naşte sintezele specifice eneoliticului final de la răsărit de Carpaţi: Gorodsk-Usatovo, Horodiştea-Erbiceni şi Folteşti-Cernavoda II.

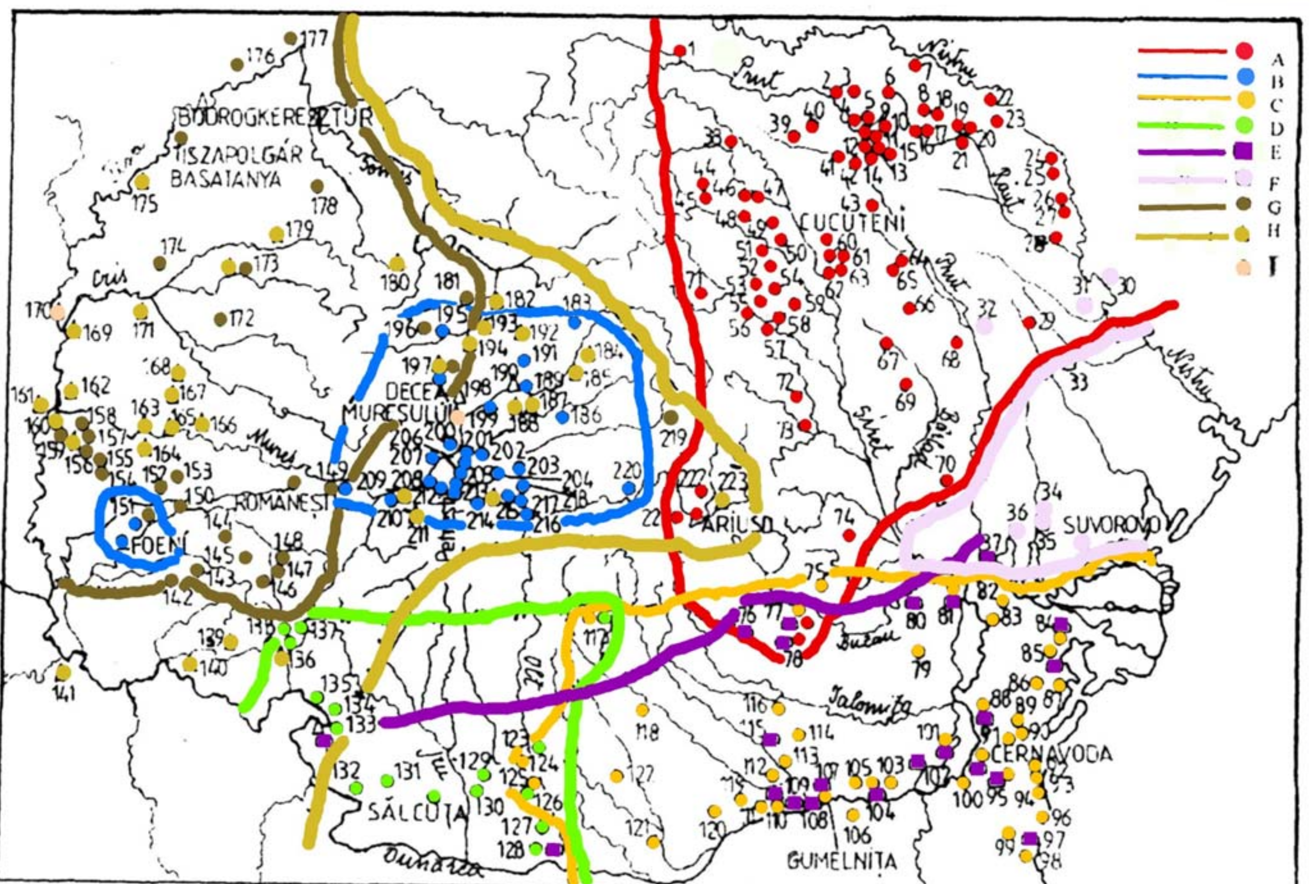
---

ajuns, pe la nordul Carpaţilor, în Câmpia Tisei şi de aici, urmând valea Mureşului, au pătruns în Podişul Transilvaniei, unde au provocat profunde schimbări culturale.

[5] Infiltrarea lor treptată este dovedită îndeosebi de aşa-numita categorie ceramică "Cucuteni C", având scoică pisată în amestecul pastei şi decor imprimat (cu pieptene sau cu şnur), ce apare încă de la sfârşitul fazei Cucuteni A.

INTREBĂRI RECAPITULATIVE

1. Care sunt argumentele pentru care stadiul atins de comunităţile eneoliticului dezvoltat poate fi denumit "societate ierarhizată"?
2. Prin ce se deosebesc structurile de locuire (aşezări, locuinţe) ale eneoliticului dezvoltat de cele ale eneoliticului timpuriu?
3. Precizaţi ariile de răspândire ale culturilor din eneoliticul dezvoltat şi elementul cel mai caracteristic al fiecărei culturi.
4. Ce elemente conferă valoare universală complexului cultural Cucuteni-Ariuşd-Tripolie?
5. Care sunt elementele de origine răsăriteană care au pătruns în ariile culturilor eneoliticului dezvoltat şi ce impact au avut ele asupra evoluţiei istorice?

Harta4. **Eneoliticul dezvoltat.** A-cultura Cucuteni-Ariuşd; B-cultura Petreşti şi grupul Foeni; C-cultura Gumelniţa; D-cultura Sălcuţa; E-cultura Cernavoda I; F-grupul cultural Suvorovo-Căinari; G-cultura Tiszapolgár-Româneşti; H-cultura Bodrogkeresztúr; I-grupul cultural Decea Mureşului-Csongrád.

1 Şipeniţ
2 Lipcani
3 Caracuşenii V.
4 Badragii V.
5 Brânzeni
6 Ruseni
7 Mereşeuca
8 Putineşti
9 Cuconeştii V.
10 Stolniceni
11 Druţa
12 Duruitoarea V.
13 Petruşeni
14 Costeşti
15 Iablona
16 Glăvan
17 Petreni
18 Bulboci
19 Floreşti
20 Rogojeni
21 Varvareuca
22 Soroca
23 Racovăţ
24 Solonceni
25 Echimăuţi
26 Mârzeşti
27 Jora
28 Orheiul V.
29 Ruseştii Noi
30 Grigoriopol
31 Roşcani
32 Sărateni
33 Cainari
34 Caraclia
35 Taraclia
36 Etulia
37 Giurgiuleşti
38 Siret
39 Corlăteni
40 Drăguşeni
(jud. Botoşani)
41 Truşeşti
42 Ştefăneşti
43 Glăvăneştii V.
44 Solca
45 Cacica
46 Mihoveni
47 Suceava
48 Rădaşeni
49 Preuteşti
50 Drăguşeni
(jud. Suceava)
51 Târpeşti
52 Lunca-
Vânători
53 Bodeşti-
Frumuşica
54 Ghelăieşti
55 Izvoare
56 Văleni
57 Piatra Şoimu-
lui (Calu)
58 Traian
59 Mărgineni
60 Buznea
61 Prigoreni
62 Hăbăşeşti
63 Fedeleşeni
64 Iaşi
65 Valea Lupului
66 Scânteia
67 Dumeşti
68 Huşi
69 Poieneşti
70 Bereşti
71 Hangu-
Chiriţeni
72 Poduri
73 Târgu Ocna
74 Bonţeşti
75 Aldeni
76 Gura Vitioarei
77 Sărata-
Monteoru
78 Pietroasele
79 Lişcoteanca
80 Râmnicelu
81 Brăiliţa
82 Luncaviţa
83 Carcaliu
84 Enisala
85 Baia
86 Tariverde
87 Istria
88 Hârşova
89 Cheia
90 Târguşor
91Gura Dobrogei
92 Palazu Mare
93 Constanţa
94 Agigea
95 Medgidia
96 Costineşti
97 Mangalia
98 Duranculac
99 Limanu
100 Rasova
101 Borduşani
102 Coslogeni
103 Ciocăneşti
(Andolina)
104Vărăşti-*Boian*
105 Sultana
106 Atmageaua
Tătărască
107 Ulmeni
108 Olteniţa-
Renie
109 Chirnogi
110 Căscioarele
111 Pietrele
112 Vidra
113 Glina
114 Măgurele
115 Buftea
116 Dridu
117 Retevoieşti
118 Teiu
119 Tangâru
120 Petru Rareş
121 Calomfireşti
122 Zâmbreasca
123 Slatina
124 Piatra Olt
125 Reşca
126 Caracal
127 Cruşovu
128 Vădastra
129 Gârleşti
130 Cârcea
131 Verbicioara
132 Gârla Mare
133 Ostrovu
Corbului
134 Şimian
135 T. Severin
136 B.Herculane
137 Domaşnea
138 Cuptoare
139 Ilidia
140 Socol
141 Vinča
142 Şoşdea
143 Berzovia
144 Sacoşu Mare
145 Dragomireşti
146 Slatina-Timiş
147 Vl. Timişului
148 Caransebeş-
Balta Sărată
149 Deva
150 Moşniţa
151 Parţa
152 Hodoni
153 Corneşti
154 Nerău
155 Sânnicolau
Mare
156 Dudeştii V.
(Besenova)
157 Cherestur
158 Cenad
159 Beba Veche
160 Deszk
161 Szeged-
Sziller
162 Hodmez-
övásárhely
163 Pecica
164 Sânpetru
German
165 Arad
166 Şiria
167 Iratoşu
168 Curtici
169 Szentes
170 Csongrád
171 Kétegyhaza
172 Salonta
173 Oradea
174 Hencida
175 Tiszaszőllős
176 Polgár
177 Vel'ke
Raškovce
178 Berea
179 Sâniob
180 Moigrad
181 Dăbâca
182 Gherla
183 Batoş
184 Gorneşti
185 Tg. Mureş
186 Bernadea
187 Bogata
188 Gheja
189 Cuci
190 Luduş
191 Zau de
Câmpie
192 Mociu
193 Corpadea
194 Cluj
195 Baciu
196 Viştea
197 Cheile Turzii
198Moldoveneşti
199 Noşlac
200 Sântimbru
201 Mihalţ
202 Obreja
203 Şeica Mică
204 Păuca
205 Daia
Română
206 Ghirbom
207 Alba Iulia
208 Tărtăria
209 Turdaş
210 Orăştie
211 Valea Rea
212 Pianu de Jos
213 Sebeş
214 Câlnic
215 Ocna
Sibiului
216 Caşolţ
217 Şura Mică
218 Boarta
219 Mugeni
220 Hălmeag
221 Bod
222 Malnaş
223 Reci

II.3.3. **Eneoliticul final** (perioada de tranziție spre epoca bronzului)

c. 3000/2500-2000/18000 b.c.

Caracterizare generală. Această etapă este una dintre cele mai studiate şi mai controversate ale preistoriei româneşti şi europene, datorită profundelor transformări economice, sociale şi etnice, care au restructurat în totalitate ansamblul societății.

Pătrunderea tot mai masivă a comunităților pastorale nomade şi seminomade din stepele nord-pontice şi caspice în ariile culturilor agricole ale eneoliticului dezvoltat din spațiul carpatic a avut drept urmare instaurarea unei stări generale de nesiguranță şi instabilitate, care a influențat viața comunităților locale sedentare, antrenându-le parțial în acest proces migratoriu. Această situație istorică, întinsă pe parcursul a circa un mileniu, a avut la bază cauze climatice şi economico-sociale.

Astfel, comunitățile pastorale au cunoscut mai repede procesul de ierarhizare socială (dovadă – piesele de prestigiu din metal prețios sau sceptrele de comandă, descoperite în acest mediu cultural). Caracterul mobil al vieții pastorale a determinat şi accentuarea conflictelor intertribale pentru stăpânirea păşunilor şi turmelor. Ocupațiile războinice, permanenta căutare de păşuni (datorită instaurării unei perioade mai lungi de secetă, care a dus la transformarea în zone aride a unor vaste teritorii ale Asiei Centrale), au determinat infiltrarea masivă a comunităților pastorale în teritoriile populațiilor agricole, având drept scop jefuirea bogățiilor şi preluarea pământurilor acestora.

Starea de instabilitate se reflectă în apariția unor aşezări sezoniere sau cu straturi subțiri de locuire, ca şi în predominarea locuințelor adâncite, în producerea unei ceramici de calitate inferioară, în scăderea activităților metalurgice (datorită imposibilității de asigurare a fluxului de aprovizionare cu materie primă) – toate denotând un nivel de viață mai scăzut față de eneoliticul dezvoltat. In schimb, se perfecționează producția de unelte şi arme litice, în primul rând de topoare, multe fiind produse din roci foarte dure, inclusiv din silex. Se remarcă topoarele de luptă *naviforme* (cu profilul în forma unui bărci).

Printre cele mai semnificative şi caracteristice vestigii ale acestei perioade se numără mormintele cu schelete în poziție chircită, cu presărare de ocru roşu (oxid de fier, care trebuia să simbolizeze sângele, viața veşnică), dispuse în cimitire plane şi, mai ales, în tumuli (movile). Tot în această perioadă apar pe teritoriul României primele mari necropole de incinerație, rit funerar care se va impune treptat la cea mai mare parte a culturilor epocii bronzului.

Evoluția culturală. Această perioadă nu a început pretutindeni în acelaşi timp şi nu a durat la fel, chiar în teritorii învecinate; deci, această trecere de la eneolitic spre epoca bronzului se realizează în condiții şi la date diferite, în funcție de condițiile locale.

Culturile acestei perioade s-au format prin sintezele dintre elementele migratorii (cu origine diversă) şi vechile culturi ale eneoliticului dezvoltat, la care se vor adăuga puternice influențe sudice din Bronzul anatoliano-egeo-helladic, precum şi unele iradieri etno-culturale din centrul Europei (mai ales în vestul țării). Ca urmare a acestei situații complexe, ariile de răspândire ale

culturilor din această perioadă nu sunt stabile, existând frecvente pătrunderi şi întrepătrunderi ale comunităților diverselor culturi. Situația de instabilitate etno-culturală s-a menținut şi în perioada timpurie a epocii bronzului.

Rezultatul istoric cel mai important al acestui îndelungat proces de sinteză îl reprezintă fenomenul de ***indo-europenizare***, care constă în formarea popoarelor de tip indo-european, menționate ulterior de izvoarele antice scrise (indieni, medo-perşi, hittiți, cimmerieni, sciți, sarmați, balto-slavi, traci, illiri, eleni, ibero-lusitani, celți, germani ş.a.). Numele de indo-europeni este convențional, fiind dat după răspândirea acestor popoare, care formează o mare familie etno-lignvistică, din India până la Oceanul Atlantic.

Formarea acestei mari familii a fost interpretată prin cele mai diverse teorii. Majoritatea arheologilor au adoptat punctul de vedere (sintetizat într-o teorie coerentă de către cercetătoarea americană Marija Gimbutas) potrivit căruia *proto-indo-europenii* ar fi avut patria inițială în vasta zonă a Asiei Centrale; de acolo s-ar fi răspândit în diferite direcții, urmele lor fiind evidențiate de înmormântările tumulare cu ocru ("migrația valurilor kurganice"). Aceşti *proto-indo-europeni*, în migrația lor, s-ar fi amestecat cu diversele populații locale, rezultând popoarele înrudite ale familiei indo-europene.

Pe de altă parte, folcloriştii şi etnografii îndeosebi susțin că patria inițială a indo-europenilor s-ar fi aflat în Europa centrală sau nordică (de aici au rezultat şi denumirile de *indo-germani* sau *arieni,* folosite de unii cercetători, mai ales din şcoala germană). Faptul că din aceste zone s-ar fi produs răspândirea ulterioară pare a fi susținut de prezența, în moştenirea culturală a unor popoare din Asia, a tradiției despre plante şi animale care nu cresc decât într-o climă temperată, cu patru anotimpuri.

Majoritatea lingviştilor, pornind de la existența, în toate limbile indo-europene, a unor cuvinte comune, legate de vechi îndeletniciri, susține că populația proto-indo-europeană ar fi existat chiar de la sfârşitul paleoliticului sau începutul neoliticului pe întreaga arie în care sunt atestate ulterior popoarele familiei indo-europene. La sfârşitul eneoliticului şi începutul epocii bronzului ar fi avut loc, conform acestei teorii, doar mişcări migratorii interne, în cadrul arealului ocupat de populațiile proto-indo-europene, urmate apoi de amestecuri între grupurile care aparțineau aceleiaşi mari familii indo-europene (un proces oarecum asemănător cu cel care a dus, prin romanizare, la formarea popoarelor neo-latine).

Indiferent de punctul de vedere adoptat, datele arheologice arată clar că în eneoliticul final şi la începutul epocii bronzului au avut loc mari mişcări de populații şi schimbări culturale profunde, implicând şi transformări etnice. Deci, este cert că acum au avut loc procese de etnogeneză, chiar dacă acestea s-au produs, eventual, doar în cadrul unei vechi mase de populații indo-europene.

In ceea ce interesează istoria României, acum a luat naştere, în vasta arie acoperită anterior în sud-estul Europei de culturile cu ceramică pictată ale eneoliticului dezvoltat, marele neam al tracilor, considerat de Herodot cel mai numeros din lume, după cel al inzilor. Pe parcursul primei perioade a epocii fierului, din masa tracică s-au individualizat triburile geto-dacice, care, prin procesul ulterior al roamnizării, s-au aflat la baza etnogenezei româneşti. Deci,

o dată cu formarea neamului tracic, prin procesul indo-europenizării, începând de acum circa patru milenii, se poate urmări evoluția continuă a elementelor autohtone în spațiul carpato-dunăreano-pontic (prin filiera traci→geto-daci→daco-romani→români). Această realitate istorică face din români, asemenea grecilor şi albanezilor (aceştia ca urmaşi ai vechilor eleni şi illiri), unul din popoarele vechi ale Europei sud-estice şi est-centrale, printre care s-au infiltrat, mai târziu, pe parcursul primului mileniu d.Hr., alte popoare, ajunse aici prin migrație.

Culturi caracteristice. Dintre manifestările cultural-istorice ale acestei perioade se evidențiază, prin rolul jucat, culturile Horodiştea-Folteşti-Cernavoda II (pentru estul şi sud-estul țării), Cernavoda III (pentru zonele sudice) şi Coțofeni (în jumătatea vestică a României).

Complexul cultural Horodiştea-Folteşti-Cernavoda II a rezultat din combinarea mai multor culturi şi grupuri culturale, care au evoluat la începutul eneoliticului final: Horodiştea-Erbiceni, cultura amforelor sferice, Folteşti-Cernavoda II ş.a.

Cultura Horodiştea-Erbiceni (după o localitate de pe Prut, în jud. Botoşani şi alta în apropiere de Iaşi) a ocupat jumătatea de nord a Moldovei (în Basarabia este denumită *Brânzeni-Gordineşti*). Ea îşi are originea în ultimele subfaze ale culturii Cucuteni, peste care s-au adăugat, succesiv, elemente răsăritene. In consecință, pe de o parte s-a menținut parțial ceramica pictată, de tradiție cucuteniană (dar cu decor mult mai simplu, de factură geometrică), iar pe de altă parte s-a impus tot mai mult ceramica incizată şi cea decorată cu şnurul. Apar forme noi de vase şi de statuete. S-a trecut la o economie cu caracter mixt, agraro-pastoral, ceea ce face ca, pe lângă aşezări sezoniere (cu colibe), să întâlnim şi altele, care păstrează tradițiile cucuteniene (fortificate şi cu locuințe construite pe platforme masive de lut). De asemenea, ritul funerar se deosebeşte de cel al populațiilor nomade, deoarece aici predomină mormintele plane, iar nu cele tumulare.

Pe parcursul evoluției sale, cultura Horodiştea-Erbiceni a cuprins şi pe purtătorii *culturii amforelor sferice* (numită şi *cultura mormintelor în ciste*), care se infiltraseră sporadic, venind dinspre Polonia, tot în jumătatea nordică a Moldovei, îndeosebi în spațiul dintre Carpați şi Siret. Această cultură, originară din zona est-centrală a Europei, s-a întins din Germania până la Bug, datorită caracterului predominant pastoral al modului de viață. Două elemente caracterizează îndeosebi această cultură: vasele cu corp sferic şi decor imprimat (şnur şi liniuțe) şi mormintele în cutii de piatră (*ciste*), uneori colective. Obiceiul funerar al înmormântărilor în *ciste* va persista şi în epoca bronzului la unele culturi din partea răsăriteană a țării (Glina, Monteoru, Costişa).

Din interferența unor comunități ale culturii amforelor sferice cu cele ale culturii Horodiştea-Erbiceni s-a format, în nord-vestul Moldovei, *grupul cultural Suceava*, atestat prin necropola de incinerație de la Suceava, cu peste o sută de mormminte, în care resturile arse erau depuse direct în gropi simple. Acest rit funerar va devenit, ulterior, specific lumii tracice.

Partea de sud a Moldovei, estul Munteniei şi Dobrogea a fost cuprinsă de comunitățile *culturii Folteşti-Cernavoda II* (localități eponime în județele

Galați și Constanța). A luat naștere pe fondul culturii Cernavoda I, dar prin revitalizarea unor evenimente locale de tradiție gumelnițeană și cucuteniană, ca și prin asimilarea unor influențe sudice egeo-anatoliene și balcanice. Aceasta se vădește, în primul rând, prin dispariția scoicii pisate din pasta vaselor, ca și prin rara utilizare a decorului șnurat. Ornamentul predilect îl constituie șirurile de crestături și brâiele mărunt crestate.

Spre finalul perioadei, se va ajunge la o uniformizare culturală în tot estul României, formându-se *complexul cultural Horodiștea-Foltești-Cernavoda II*, care a continuat să existe și la începutul epocii bronzului (*aspectul Bogdănești*, din sud-vestul Moldovei), întreținând legături cu cultura învecinată Glina III-Schneckenberg. Sfârșitul acestui complex cultural a fost determinat de pătrunderea, la începutul epocii bronzului, a unor noi valuri de populație pastorală nord-pontică, *grupul mormintelor tumulare cu ocru, în groapă simplă* (*iamnaia*, în limba rusă), precum și de extinderea treptată spre nord a culturii Monteoru din nord-estul Munteniei și a culturii Costișa dinspre nord spre sud (ambele evoluând apoi pe parcursul bronzului mijlociu).

Cultura Cernavoda III a dominat îndeosebi partea de sud a țării, dar influențele sale s-au resimțit pe spații mult mai largi. Ea este continuatoarea directă a culturii Cernavoda I (menținerea scoicii pisate în pasta ceramicii), dar la formarea ei a contribuit și asimilarea unor grupuri târzii de tradiție gumelnițeană și sălcuțeană (retrase în nordul Munteniei și al Olteniei), precum și puternicele impulsuri ale bronzului timpuriu egeo-helladic (unele forme și decoruri ale ceramicii: torți tubulare, brâuri în relief, caneluri). Ocupația principală a purtătorilor acestei culturi era creșterea vitelor; se remarcă numărul mare de oase de cai, descoperite în unele așezări, ceea ce ar arăta legătura genetică cu triburile pastorale indo-europene din stepele nord-pontice.

Din comunitățile târziide tip Cernavoda III s-a format, în sudul Olteniei și nord-vestul Bulgariei, *aspectul cultural Celei* (numit astfel după *tell*-ul, cu 11 nivele de locuire, din stațiunea eponimă, situată lângă Corabia). Intr-o locuință din acest *tell* (datată prin ^{14}C: 2275 b.c.) s-au păstrat resturile celei mai vechi țesături descoperite până în prezent pe teritoriul României (o cuvertură de in, întinsă pe o laviță de lut). Aspectul Celei a sfârșit înglobat în aria culturii Coțofeni.

Cultura Coțofeni (localitatea eponimă în jud. Dolj) a jucat rolul cel mai important în procesul de indo-europenizare a jumătății vestice al țării. S-a născut prin uniformizarea și revitalizarea fondului local al eneoliticului dezvoltat (tradiții ale culturilor Sălcuța, Bodrogkeresztúr, Cernavoda I), estompat, la un moment dat, de puternicele presiuni exercitate asupra sa din toate direcțiile. Orizontul inițial de mixtaj cultural (cunoscut sub numele de *Sălcuța IV-Băile Herculane-Cheile Turzii*), primind impulsuri din lumea bronzului egeean, a dobândit treptat caracteristicile de bază ale culturii Coțofeni. Aceasta a cuprins vestul Munteniei, Oltenia, Transilvania și cea mai mare parte a Banatului, având mai multe faze și variante locale.

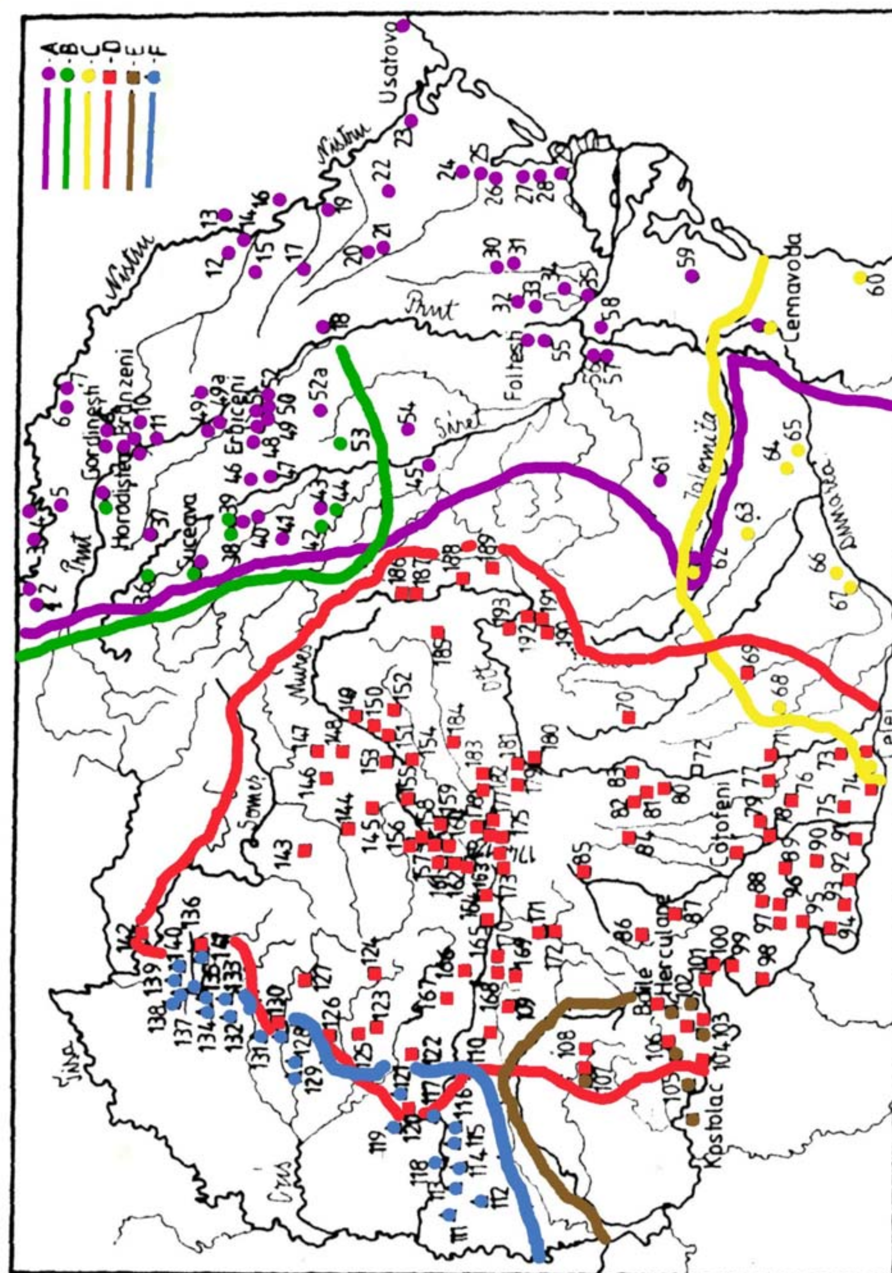
Comunitățile acestei culturi s-au adaptat, datorită caracterului complex al economiei lor, la orice forme de teren, având atât așezări stabile, chiar fortificate, cât și sezoniere. De asemenea, au avut și cunoștințe avansate de metalurgie a cuprului, dar și un început de metalurgie a bronzului (obținând un aliaj din aramă cu arseniu, așa-numitul *bronz arsenat*, un produs de tranziție

spre adevăratul bronz, realizat din aramă şi cositor). Ritul funerar, pe lângă inhumaţii plane sau tumulare, prezintă şi cazuri sporadice de incineraţie. Sfârşitul culturii Coţofeni s-a produs pe parcursul bronzului timpuriu, datorită pătrunderii comunităţilor culturii Glina III-Schneckenberg dinspre Muntenia şi sud-estul Transilvaniei, ca şi răspândirii unui curent cultural central-european, caracterizat prin morminte tumulare şi printr-o ceramică cu aspect scorţos la exterior (aşa-numita *ceramică decorată cu măturiţa*).

Limita vestică a teritoriului României a fost cuprinsă de purtătorii *culturii Baden* (numită astfel după descoperirile dintr-o peşteră din Austria), care a cunoscut o vastă răspândire din Cehia, Slovacia şi estul Austriei până în vestul României şi din sudul Poloniei până în nordul Serbiei şi al Croaţiei. Pe teritoriul României este atestată în zonele de câmpie din Crişana şi Banat. Originea acestui vast complex cultural se poate explica, la fel ca în cazul culturii Coţofeni, prin uniformizarea fondurilor culturale ale eneoliticului local (din care a rezultat aspectul timpuriu Boleráz). În această sinteză se resimte o puternică influenţă sudică (utilizarea predilectă a canelurilor în ornamentarea ceramicii). Aşezările sunt, în general, deschise, situate pe locuri joase, dar se cunosc şi aşezări fortificate, în locuri mai înalte. Ritul funerar cunoaşte atât inhumaţia, cât şi incineraţia, cu ritualuri diferite, denotând caracterul eterogen al comunităţilor acestei culturi. Prezenţa incineraţiei prefaţează naşterea marelui cerc cultural al *câmpurilor cu urne,* care va fi specific Europei centrale în epoca bronzului.

INTREBĂRI RECAPITULATIVE

1. De ce este considerată indo-europenizarea fenomenul istoric cel mai important care se petrece în eneoliticul final şi la începutul epocii bronzului, atât pentru istoria universală, cât şi pentru cea a României?
2. Prin ce se deosebesc principalele teorii privind *patria iniţială* a indo-europenilor?
3. Care au fost culturile care au jucat rolul cel mai important în procesul de indo-europenizare pe teritoriul României?
4. Precizaţi ariile de răspândire ale culturilor din eneoliticul final şi caracteristicile cele mai importante ale acestor culturi.
5. Cum se explică mecanismul de formare a complexelor culturale în eneoliticul final şi la începutul epocii bronzului?

Harta 5. **Eneoliticul final.** A-complexul Horodiștea-Foltești-Cernavoda II; B-cultura amforelor sferice; C-cultura Cernavoda III și aspectul Celei; D-cultura Coțofeni; E-cultura Kostolac; F-cultura Baden; HORODIȘTEA=localități eponime.

1 Zveniacin
2 Kasperivţi
3 Jvaneţ
4 Ţviklovţi
5 Polivanov Iar
6 Mereşeuca
7 Volcineţ
8 Chetroşica
9 Hancăuţi
10 Văratic
11 Costeşti
12 Bolohani
13 Ofatinţi
14 Holercani
15 Lucaşeuca
16 Butori
17 Dănceni
18 Dancu
19 Gura Bâcului
20 Gura Galbenei
21 Ekaterinovka
22 Purcari
23 Tudora
24 Sărata
25 Baştanovka
26 Borisovka
27 Glubokoe
28 Neruşai
29 Primorskoe
30 Cazaclia
31 Taraclia
32 Ogorodnoe
33 Bolgrad
34 Utkonosovka
35 Mirnoe
36 Grăniceşti
37 Corlăteni
38 Basarabi
39 Dolheştii Mari
40 Broşteni
41 Târpeşti
42 Piatra-Neamţ
43 Izvoare
44 Piatra Şoimului (Calu)
45 Mândrişca
46 Cucuteni
47 Hăbăşeşti
48 Bogonos
49 Uricani
49a Cârniceni
49b Bălteni
50 Valea Lupului
51 Holboca
52 Vişan
52a Boroşeşti
53 Băceşti
54 Lichitişeni
55 Stoicani
56 Baldovineşti
57 Brăila-*Brăiliţa*
58 Garvăn
59 Casimcea
60 Duranculac
61 Smeeni
62 Tinosu
63 Glina
64 Sultana
65 Vărăşti-*Boian*
66 Malu Roşu
67 Slobozia
68 Dobroteşti
69 Deagu de Sus
70 Retevoieşti
71 Vâlcele
72 Verguleasa
73 Vădastra
74 Orlea
75 Locusteni
76 Leu
77 Braneţ
78 Craiova
79 Şimnicu deJos
80 Căzăneşti
81 Govora
82 Ocnele Mari
83 Râmnicu Vâlcea
84 Baia de Fier
85 Petroşani
86 Boroşteni
87 Vârţu
88 Verbicioara
89 Sălcuţa
90 Cerăt
91 Măceşu de Jos
92 Cârna
93 Rast
94 Basarabi
95 Cetate
96 Pleniţa
97 Castrele Traiane
98 Balta Verde
99 Ostrovu Corbului
100 Şimian-*Ostrovu Şimian*
101 GuraVăii-*Ostrovu Banului*
102 Jupalnic
103 Dubova
104 Gornea
105 Moldova V.
106 Bănia
107 Bocşa Montană
108 Reşiţa
109 Româneşti
110 Bodo
111 Beba Veche
112 Nerău
113 Sânnicolau Mare
114 Sânpetru German
115 Bodrogu Nou
116 Zădăreni
117 Arad
118 Pecica
119 Macea
120 Şiria
121 Sântana
122 Şilindia
123 Moneasa
124 Câmpani
125 Clit
126 Tinca
127 Peştera
128 Sântandrei
129 Girişu deCriş
130 Oradea
131 Biharia
132 Cubulcut
133 Sălacea
134 Valea lui Mi- hai
135 Voivozi
136 Pişcolţ
137 Sanislău
138 Berea
139 Ciumeşti
140 Carei
141 Unimăt
142 MedieşuAurit
143 Dăbâca
144 Corpadea
145 Cheile Turzii
146 Budeşti
147 Archiud
148 Şincai
149 Gorneşti
150 Sângeorgiu de Mureş
151 Cristeşti
152 Agrişteu
153 Lechinţa de Mureş
154 Cucerdea
155Copand
156 Lopadea V.
157 Livezile
158 Gârbova de Sus
159 Căpud
160 Craiva
161 Bucerdea Vinoasă
162 Ighiel
163 Alba-Iulia
164 Geoagiu de Sus
165 Uroi
166 Crăciuneşti
167Ţebea
168 Cozia
169 Nandru
170 Deva
171 Boşorod-*Piatra Roşie*
172 Cioclovina 173 Tărtăria
174 Pianu de Jos
175 Petreşti
176 Răhău
177 Câlnic
178 Sebeş
179 Cristian
180 Avrig
181 Caşolţ
182 Soroştin
183 Boarta
184 Bratei
185 Mereşti
186 Păuleni
187 Leliceni
188 Malnaş
189 Reci
190 Râşnov
191 Braşov
192 Bod
193 Rotbav

III. **EPOCA BRONZULUI** (c. 2200/2000 – 1200/1150 b.c.)

III.1. **Caracterizare generală**

III.1.1. Problema determinării etnice. Pentru istoria ţării noastre, epoca bronzului nu marchează doar începutul epocii metalelor, cu toate consecinţele social-economice ce decurg de aici, ci şi *perioada de cristalizare a etnicului tracic*. Ca urmare a încheierii, în linii mari, a procesului de indo-europenizare, civilizaţia bronzului carpatic a cunoscut o serie de trăsături unitare, având ca suport unitatea etnosului tracic. Deşi izvoarele scrise nu relatează despre traci decât din epoca fierului, totuşi existenţa unei continuităţi clare, în spaţiul carpatic, între civilizaţia bronzului şi cea a fierului, i-a permis încă lui V. Pârvan (în „Getica") să formuleze ipoteza apartenenţei tracice a Bronzului de pe teritoriul României. Această ipoteză este întărită şi prin comparaţie cu situaţia din spaţiul grecesc, unde textele scrise în *liniarul B* (alfabet utilizat în civilizaţia miceniană a Bronzului helladic) sunt redactate deja într-o limbă greacă arhaică.

III.1.2. Viaţa economică. Metalurgia. Evoluţia civilizaţiei carpatice în această epocă este determinată în mare măsură de *treptata impunere a metalurgiei bronzului* şi a produselor obţinute din noul metal în principalele domenii ale vieţii cotidiene. Faţă de cupru, bronzul prezenta o serie de avantaje: se topea mai uşor (datorită amestecului cu cositorul), sub 900^0 C (faţă de 1085^0 C – punctul de topire a aramei); era mult mai fluid şi se turna mai uşor; aliajul era mai dur decât arama. Totuşi, bronzul s-a impus cu greutate, într-un timp îndelungat, atât datorită rarităţii materiilor prime necesare obţinerii lui, cât şi datorită unui anume conservatorism în menţinerea tehnicilor tradiţionale de prelucrare a pietrei, care au atins apogeul tocmai la începutul epocii bronzului. La aceasta trebuie adăugată şi uşurinţa cu care se deteriorau uneltele de bronz, fapt neconvenabil în raport cu dificultatea obţinerii lor. Ca urmare, de-a lungul epocii bronzului, s-au menţinut atât uneltele şi armele de piatră, cât şi cele de bronz.

Principalele ***tipuri de unelte şi arme*** întâlnite în epoca bronzului sunt: *toporul, secera, pumnalul* şi *sabia*. Armele apar, de multe ori, la fel de numeroase sau chiar mai numeroase decât uneltele, ceea ce arată că noul metal era folosit în special pentru activităţi războinice, în timp ce în sectorul economic un rol important îl juca, în continuare, utilajul litic.

Săbiile descoperite se utilizau mai ales pentru împuns. Se cunosc trei tipuri: micenian, Apa şi Boiu. Primul tip este influenţat de piesele similare din civilizaţia miceniană; celelalte două sunt creaţii originale ale metalurgiei tracice din bazinul carpatic. În general, ele sunt răspândite mai ales în interiorul arcului carpatic, unde locuitorii, datorită resurselor mai mari de minerale, se pare că atinseseră un grad mai avansat de dezvoltare decât cei din regiunile extracarpatice. De regulă, la est şi la sud de Carpaţi se folosesc, drept arme, pumnale şi topoare de luptă din bronz, precum şi măciuci de piatră, cu coada de lemn.

Topoarele, după scopul utilizării, sunt de două tipuri: de *luptă* şi de *lucru.* Topoarele de luptă sunt mult mai lungi şi mai subţiri decât cele de lucru. Nu sunt părăsite, ca arme, nici topoarele–ciocan de piatră, perforate, cu profil arcuit, aşa-numitele *topoare naviforme*. Toporul de lucru tipic era foarte

asemănător cu cel întrebuințat şi astăzi (cu gaura pentru coadă paralelă cu tăişul). La sfârşitul epocii bronzului, acesta a fost înlocuit cu aşa-numitul topor de tip *celt* (gaura pentru coadă era perpendiculară pe tăiş). Prelucrarea lemnului a avut de câştigat de pe urma folosirii topoarelor de bronz. Nu întâmplător, tocmai acum au fost atestate, în mare număr, carele cu roți şi plugurile primitive de lemn.

Pe de altă parte, folosirea toporului de bronz, cu o eficiență sporită față de cel de piatră, a îngăduit defrişări masive, ducând la extinderea şi perfecționarea cultivării plantelor, sub forma *agriculturii de ogor* primitive. Prin trecerea la strângerea recoltei pe mari suprafețe, au apărut şi *secerile* propriu-zise, făcute din bronz, dar, din cauza insuficienței metalului, s-au utilizat în continuare şi seceri de os sau de piatră (sub forma unor cuțite curbe: *cosoare*).

III.1.3. Relațiile de schimb. Spre deosebire de piatră, metalul nu se găsea pretutindeni. De aceea, în regiunile bogate în minereu, au apărut zone specializate în exploatarea şi prelucrarea metalelor (aramă, cositor). În funcție de acestea, s-au creat principalele zone de schimb şi drumuri comerciale între regiunile cu predominant caracter agricol (Muntenia, Moldova, Dobrogea) şi cele cu meşteşuguri dezvoltate (Transilvania, Banat, parțial Oltenia). Bronzul nu era totdeauna finisat la fața locului, ci pleca din zonele miniere şi sub formă de bare, lingouri sau turte, urmând să fie turnat din nou după tiparul dorit de cumpărător. Se întâlnesc şi numeroase topoare şi seceri, fără urme de întrebuințare, aflate în depozite (precum depozitul de la Baniabic – azi Vâlcele, lângă Cluj, sau cel de la Drajna de Jos, lângă Ploieşti), dovedind că acestea, fiind uneltele cele mai cerute, foloseau şi ca un fel de echivalent de schimb. Semnificativă este, în acest sens, descoperirea unor astfel de depozite la Predeal şi Sinaia, ceea ce atestă folosirea văii Prahovei drept una din căile curente de legătură între Transilvania (zona minieră) şi Muntenia (zona agricolă).

Asemenea schimburi comerciale sunt atestate nu numai în interiorul zonei carpato-dunărene, ci şi cu alte regiuni învecinate sau mai îndepărtate. Astfel, teritoriul țării noastre era străbătut de una din variantele cunoscutului *drum al chihlimbarului*, care lega regiunile Mării Baltice cu cele ale Mării Mediterane. Aşa s-ar explica prezența la noi a unor perle de chihlimbar sau, invers, prezența unor tipuri de unelte şi arme transilvănene în regiunile central-europene şi baltice (unde se exploata şi cositorul). Pe aceeaşi cale, şi legăturile cu sudul, care fuseseră puternice încă din neolitic, au dobândit valențe noi în epoca bronzului, mai ales în perioada miceniană. Astfel, în afara săbiilor de tip micenian, semnalăm prezența perlelor de faianță (forma cea mai rudimentară a sticlei), venite din lumea est-mediteraneană şi care constituiau un obiect cerut cu predilecție de locuitorii Europei răsăritene, centrale şi chiar vestice. Ele apar frecvent în inventarul mormintelor; astfel, într-un mormânt de femeie din necropola de la Sărata Monteoru s-au găsit peste 400 asemenea perle, care împodobiseră îmbrăcămintea defunctei.

III.1.4. Structura socială în epoca bronzului, pe teritoriul carpato-dunărean, nu atinsese stadiul societății sclavagiste, ca în Orient sau în bazinul egeean. Comunitățile locale se aflau într-un stadiu de destrămare a societății

gentilice, tipic începutului aşa-numitei *democraţii militare*[6]. Un factor esenţial pentru ritmul mai lent de evoluţie socială faţă de Orient l-au constituit puternicele mişcări de populaţii care au avut loc la începutul şi sfârşitul perioadei, stânjenind dezvoltarea normală a factorului autohton.

Ca urmare a întăririi aristocraţiei tribale şi unional-tribale şi a înmulţirii conflictelor intercomunitare, aşezările epocii bronzului se caracterizează, în general, printr-o perfecţionare a *sistemului de fortificaţii*. Asemenea lucrări, cu şanţuri, valuri şi palisade solide, care presupun un important volum de muncă, demonstrează creşterea populaţiei, întărirea comunităţilor tribale, ca şi folosirea probabilă a muncii prizonierilor.

III.1.5. Depozite şi tezaure. O altă dovadă a întăririi coeziunii tribale o putem afla, probabil, în numeroasele depozite de unelte şi arme din bronz, care pot fi interpretate ca tezaure ale comunităţii, îngropate în momente de restrişte şi pe care cei ce le-au ascuns nu le-au mai putut recupera, din diferite motive. După alte opinii, cel puţin o parte a acestor depozite ar putea fi interpretate ca depuneri rituale în locuri sacre, fiind ofrande aduse unor divinităţi. Semnificaţia reală a acestor depozite trebuie, deci, interpretată de la caz la caz, în funcţie de condiţiile de descoperire şi de componenţa lor: cele ce conţin bare, lingouri sau piese fragmentare pot fi considerate depozite-turnătorii (destinate retopirii), în timp ce depozitele cu piese întregi ar putea fi imterpretate drept depuneri rituale.

Ca acumulări de bogăţii, fie de către o comunitate, fie de către unele vârfuri ale aristocraţiei, pot fi interpretate şi *tezaurele de aur şi argint*. Din aur şi argint se confecţionau uneori arme, ca simbol al bogăţiei şi puterii, aşa cum demonstrează marele tezaur de la Perşinari (jud. Dâmboviţa), din perioada mijlocie a Bronzului, tezaur din care au fost recuperate o spadă şi 11 pumnale de aur, precum şi patru topoare de argint.

III.1.6 Viaţa spirituală. În privinţa credinţelor, principalul obiect al cultului în epoca bronzului a devenit *soarele*. Adorarea lui se făcea sub cele mai diverse aspecte: trasarea pe vase a unor cercuri de lut din care se desprindeau raze; existenţa unor vetre mari, decorate cu motive spiralice (la Wietenberg, lângă Sighişoara); care sau bărci solare, trase de păsări (la Orăştie). Ultima formă de reprezentare poate fi explicată şi prin credinţele păstrate în folclorul românesc, potrivit cărora soarele ar pleca, în călătoria sa zilnică, din apele nesfârşite care înconjoară pământul, într-un care tras de păsări de apă, iar seara se reîntoarce în aceleaşi ape. De asemenea, în mormintele faraonilor egipteni se găsesc adesea bărci, pentru ca faraonul (considerat fiu al lui Ra – zeul Soarelui) să-şi poată efectua plimbările diurne şi după moarte.

Se cunosc şi locuri dedicate cultului solar, sanctuare orientate spre răsărit, cum ar fi cele de la Sărata-Monteoru (jud. Buzău) şi, mai ales, Sălacea (jud. Bihor).

---

[6] Deşi termenul este uneori contestat în istoriografia actuală, credem că el exprimă, totuşi, o realitate, atestată atât de izvoarele antice, cât şi de informaţiile etnologice, pentru că a existat un stadiu de evoluţie, spre sfârşitul societăţii primitive, când deciziile nu mai erau luate de întreaga comunitate gentilică, ci doar de adunarea războinicilor (*adunarea poporului înarmat*).

Vechiul cult al fertilităţii şi fecundităţii şi-a pierdut aproape complet importanţa, fapt dovedit de raritatea plasticii antropomorfe feminine şi a celei zoomorfe. Excepţie face doar cultura Gârla Mare din Oltenia, dar analiza antropologică a arătat că aceste statuete se aflau aici doar în mormintele de copii, fiind vorba probabil de o divinitate protectoare a acestora. De asemenea, se întâlnesc, destul de frecvent, vase lucrate în stil figurativ, uman sau animal.

Arta epocii bronzului este dominată de stilul geometric, liniar şi spiralic, prezent mai ales pe ceramică, dar şi pe o mare parte din unelte, arme şi ustensile casnice.

III.1.7. Ritul funerar cunoaşte, la început, o predominare a inhumaţiei, dar majoritatea culturilor epocii bronzului folosesc în paralel şi incineraţia. În privinţa inhumaţiei, în majoritatea cazurilor, se foloseşte în continuare ritualul depunerii în poziţie chircită, în cimitire plane, aşa cum îl întâlnim predominant şi în eneoliticul final. Acest ritual, folosit şi în zonele sudice, se deosebeşte de cel tumular, întâlnit frecvent la est, nord şi vest de ţara noastră (parţial şi la noi), arătând că influenţa cultural-etnică cea mai puternică pentru teritoriul carpatic, în epoca bronzului, vine din regiunea egeo-balcanică.

Uneori, ritualul funerar atinge forme complicate, aşa cum este cazul unor impunătoare construcţii din lespezi de piatră, descoperite la Cândeşti, în aria culturii Monteoru, care sugerează existenţa unor cavouri şi a unor mici monumente funerare.

De regulă, între mormintele aceluiaşi cimitir se întâlnesc deosebiri de inventar, uneori foarte mari, indicând diferenţieri de avere şi o anume ierarhizare în cadrul comunităţilor tribale.

Prin folosirea în paralel a incineraţiei, se impune acum definitiv concepţia potrivit căreia doar sufletul este nemuritor, putându-se reîncarna. Resturile incinerate se depuneau în groapă, de regulă într-o urnă de lut, într-o casetă de piatră sau, mai rar, direct pe pământ. Acest rit este specific pentru o vastă zonă din Europa centrală, unde se dezvoltă *cercul cultural al înmormântărilor în câmpuri de urne*. La noi în ţară, mai ales culturile din vest (Wietenberg, Pecica, Vučedol, Cruceni şi Gârla Mare) se caracterizează prin folosirea masivă a incineraţiei. Celelalte culturi au folosit, de regulă, inhumaţia. Însă, spre sfârşitul Bronzului mijlociu, şi în celelalte culturi începe să se utilizeze incineraţia, dar numai în proporţie redusă, îndeosebi la mormintele de copii, adică în acele cazuri în care tradiţia nu avea încă semnificaţii profunde. În etapa următoare, începutul epocii fierului, tocmai triburile care practicau incineraţia în câmpuri de urne au jucat un rol important în marile mişcări de populaţii produse atunci (aşa-numitul proces de hallstattizare).

III.1.8. Problema periodizării epocii bronzului. Stabilirea momentului de început al epocii bronzului la noi a suscitat şi suscită încă numeroase discuţii. Adeseori, aceeaşi cultură este inclusă fie în eneoliticul final, fie în bronzul timpuriu. Pentru rezolvarea acestei probleme, din punct de vedere metodologic, se aplică două criterii fundamentale:

a) O cultură trece la epoca bronzului în momentul în care comunităţile respective încep exploatarea şi prelucrarea minereurilor proprii, iar prezenţa obiectelor de bronz nu se mai datorează doar importurilor din sud. Pentru comunităţile care nu posedă zăcăminte, indiciul îl constituie frecvenţa

importurilor de bronzuri din ariile aflate în imediata apropiere, cu care întreţin un intens schimb de produse.

b) O cultură trece la epoca bronzului atunci când se stabileşte echilibrul între ramurile principale ale economiei: păstoritul şi agricultura primitivă.

De obicei, aceste două fenomene se petrec simultan. Trecerea la epoca bronzului pe teritoriul României reprezintă doar un aspect regional al unui vast fenomen european. Pe teritoriul ţării noastre se petrec contacte reciproce, active, între forme de cultură materială central–, sud– şi est–europene. Diferitele influenţe nu au fost încă precizate în toate situaţiile, ceea ce a îngreunat alcătuirea unei periodizări proprii. S-a încercat să se aplice şi la noi sistemul alcătuit de arheologul german Paul Reinecke, bazat pe patru faze (Bronz A, B, C, D), valabile mai ales pentru Europa centrală. Însă, orice periodizare trebuie să reflecte, în primul rând, realităţile locale. De aceea, Ion Nestor a elaborat un sistem bazat pe trei mari perioade (Bronz timpuriu, mijlociu şi târziu), valabil şi în prezent, cu unele precizări, aduse îndeosebi de către D. Berciu, Dorin Popescu, Sebastian Morintz, Mircea Petrescu-Dîmboviţa, P. Roman, Al. Vulpe (ultimul consideră că începutul epocii bronzului s-ar fi produs mult mai timpuriu pe teritoriul României, înglobând aici şi perioada de tranziţie spre epoca bronzului).

După alte opinii, îndeosebi ale cercetătorilor care încearcă să se racordeze mai mult la schemele de periodizare ale Europei centrale, epoca bronzului s-ar prelungi şi la începutul primei perioade a epocii fierului, până pe la 800 î.Hr., deoarece tocmai atunci se constată apogeul metalurgiei bronzului, în timp ce obiectele de fier erau extrem de rare. Conform acestei concepţii, epoca bronzului s-ar împărţi în patru mari faze: timpurie, mijlocie, recentă şi târzie (ultimele două fiind echivalente cu Bronzul târziu, respectiv Hallstatt timpuriu, din periodizarea românească: vezi tabelul alăturat).

<table>
<tr><th>Periodizare Reinecke</th><th>Periodizare Nestor</th><th>Periodizare central-europeană</th></tr>
<tr><td>Br. A</td><td rowspan="2">Br. timpuriu</td><td rowspan="2">Br. Vechi</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Br. B</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Br. mijlociu</td><td rowspan="2">Br. Mijlociu</td></tr>
<tr><td>Br. C</td></tr>
<tr><td>Br. D</td><td>Br. târziu</td><td>Br. Recent</td></tr>
<tr><td>Ha A+B</td><td>Ha timpuriu</td><td>Br. Târziu</td></tr>
</table>

III.2. **Bronzul timpuriu** (c. 2200/1800 – 1700/1600 b.c.)

III.2.1. <u>Trăsături generale.</u> Aşa cum arată cronologia acestei perioade, începuturile epocii bronzului nu se produc în acelaşi timp pe întreg teritoriul României. Regiunile sudice ale ţării, în contact direct cu regiunile balcano-egeene (unde se dezvolta *cultura helladică*), care trecuseră mult mai repede la epoca bronzului (încă de pe la începutul mileniului al III-lea), au cunoscut o evoluţie mai accelerată, în timp ce în regiunile nordice şi vestice aceste

impulsuri sudice au fost receptate mai greu. Aici au persistat încă numeroase reminescențe ale eneoliticul final, continuând chiar evoluția târzie a unor culturi din această perioadă (îndeosebi, cultura Coțofeni). De aceea, trecerea se va face gradual, pe măsura receptării noii metalurgii a bronzului şi a stabilizării din punct de vedere al evoluției culturale. În această perioadă, obiectele de bronz sunt foarte rare, iar aliajul nu a atins întotdeauna procentajul ideal (90% aramă; 10% cositor).

III.2.2 Evoluția culturală. La scara întregului teritoriu al României, în funcție de evoluția factorilor locali şi de evoluția externă, au fost delimitate (de către Petre I. Roman) patru mari cercuri culturale, specifice Bronzului timpuriu:

– est-carpatic (în centrul şi nordul Moldovei);

– vest-pontic (sudul Moldovei, estul Munteniei şi Dobrogea);

– central-românesc (zona deluroasă şi carpatică a Munteniei şi Olteniei; estul şi centrul Transilvaniei);

– est-central european (Banat, Crişana, Maramureş).

Desigur, limitele dintre aceste cercuri cercuri culturale nu sunt rigide, constându-se existența permanentă a unor interferențe.

În cercul est-carpatic (Moldova), începutul epocii bronzului este încă puțin cunoscut, fiind, pare-se, rezultatul unor interferențe între complexe culturale care continuă o tradiție Folteşti târzie şi unele pătrunderi succesive dinspre răsărit ale comunităților nord-pontice, caracterizate prin morminte tumulare cu ocru.

În cercul vest-pontic, situația pare a fi identică (tradiții Cernavoda II-Folteşti şi morminte tumulare cu ocru), dar, aici, trebuie luate în considerare şi permanente influențe sudice, egeo-helladice şi anatoliene, de tip troian, transmise mai ales prin cultura Ezero, de pe teritoriul Bulgariei sud-balcanice.

În spațiul central-românesc, s-a format cultura (sau complexul cultural, după unele opinii) *Glina III-Schneckenberg*, considerată ca fiind cea mai reprezentativă pentru începuturile epocii bronzului din România. Ea a cunoscut o extindere treptată din Muntenia spre Transilvania (aici, începuturilor culturii Glina din Muntenia îi corespunde *cultura Zăbala*, din sud-estul Transilvaniei). În faza târzie (Schneckenberg B) pătrunde, în depresiunea Ciucului, un grup cu ceramică şnurată, cunoscut sub numele de *cultura Jigodin.* Glina III–Schneckenberg a avut o însemnată contribuție la naşterea unor culturi ale Bronzului mijlociu din sudul, sud-estul şi centrul țării (Tei, Verbicioara, Monteoru, Wietenberg).

În sud-vestul Transilvaniei, în bazinul mijlociu al Mureşului, s-a format *grupul cultural Şoimuş*, care va sta la baza naşterii culturii Wietenberg. In cadrul acestui grup se manifestă influențe central-europene, din partea complexului cultural al mormintelor tumulare.

În restul Transilvaniei, în nordul Olteniei şi parțial în Banat a evoluat, în faza sa cea mai târzie (a IV-a), *cultura Coțofeni*, a cărei ceramică se caracterizează mai ales prin decor realizat în tehnica împunsăturilor succesive.

REGIUNEA	BRONZ TIMPURIU	BRONZ MIJLOCIU	BRONZ TÂRZIU
Moldova	Dolheştii Mari ---- Târpeşti Bogdăneşti ----	Costişa ---- Monteoru ----	N O U A
Muntenia	G L I N A Zimnicea ----	Tei ———	Zimnicea-Plovdiv Fundenii Doamnei ---- Coslogeni ----
Oltenia	----	Verbicioara ——— ---- Gârla Mare ———	Vlădeşti ---- Bistreţ–Işalniţa ----
Transilvania	| S C H N E C K E N B E R G Ciomortan Zăbala Jigodin Copăceni Grupul tumular vest-transilvănean	W I E T E N B E R G	N O U A
Banat	Şoimuş ---- ---- ----	Vatina ---- Balta Sărată ---- Periam – Pecica ----	Cruceni – Belegiš ----
Crişana	----	Otomani ----	Biharea-Igriţa ----
Maramureş	----	Suciu de Sus ———	Lăpuş ———

Tabel 2. Culturile epocii bronzului de pe teritoriul României

Aspectul Glina (Muntenia, Oltenia)	Aspectul Schneckenberg (S. Transilvaniei)	
Faza 1	Cultura Zăbala	
Faza 2	Faza Schneckenberg A	
Faza 3	Schneckenberg B	Aspect Jigodin

În sud-vestul şi vestul Banatului s-a extins, dinspre Serbia, *cultura Vučedol*, iar în nord-vestul României sunt atestate prezenţe ale *culturii Nir*, înrudită parţial cu Vučedol (vorbindu-se chiar de un complex cultural Vučedol-Nir). Şi în cadrul acestui complex se resimt influenţe central-europene, mai ales prin ceramica cu un aspect scorţos (aşa-numitul "decor cu măturiţa").

În bazinul Mureşului inferior, între ariile Vučedol şi Nir, s-a format aspectul cultural *Periam-Mokrin*, care a stat la baza constituirii culturii Periam-Pecica, din Bronzul mijlociu.

Un aspect cultural înrudit cu fenomenele din vestul României (îndeosebi cu Periam şi Nir) a fost descoperit în nord-vestul Basarabiei, în zona bazinului mijlociu al Prutului: *cultura Edineţ.* Legătura dintre cele două zone, destul de îndepărtate, s-a produs, probabil, pe la nordul Carpaţilor (bazinele superioare ale Tisei, Nistrului şi Prutului).

III.3. **Bronzul mijlociu** (c. 1700 - 1400/1350)

III.3.1.Trăsături generale. Reprezintă perioada principală a epocii bronzului din spaţiul carpatic. Din punct de vedere istoric, se constată acum o evoluţie în general calmă, cu un grad sporit de stabilitate a ariilor culturale. Aşezările sunt, de cele mai multe ori, de lungă durată, adesea fortificate prin lucrări de mare amploare, reprezentând sediul unor comunităţi tribale sau chiar unional-tribale. În preajma aşezărilor se găsesc necropole cu zeci şi chiar sute de morminte, denotând, prin inventarul lor, existenţa unei societăţi bine ierarhizate, în cadrul căreia aristocraţia deţinea rolul conducător.

Viaţa economică este armonios structurată, existând echilibru între principalele ocupaţii. Prosperitatea comunităţilor din această perioadă se evidenţiază, în primul rând, printr-o dezvoltată metalurgie a bronzului, care produce numeroase arme, unelte şi podoabe. Pentru aristocraţie se produceau obiecte de prestigiu (arme şi podoabe) din aur şi argint. Comunităţile aceste perioade întreţineau relaţii de schimb, cu caracter de permanenţă şi regularitate.

Pe plan spiritual, *cultul solar* se manifestă sub cele mai diverse forme (locuri de cult, decorul ceramicii şi al obiectelor de metal, piese cu semnificaţie ritual-cultică). Caracteristica principală a ceramicii din această perioadă o reprezintă torţile supraînălţate peste buza vaselor, ca şi decorul incizat, incrustat cu alb.

III.3.2. Evoluţia culturală. După origine, influenţe şi legături culturale, considerăm că se pot distinge două grupări de culturi:

a) sud-estice (Costişa, Monteoru, cultura ceramicii cu multe brâuri, Tei);

b) sud-vestice (Verbicioara, Gârla Mare, Vatina, Balta Sărată, Periam-Pecica, Wietenberg, Otomani, Suciu de Sus).

În Moldova nordică se manifestă *cultura Costişa* (staţiune eponimă în jud. Neamţ), componentă a unei complex cultural mai vast, care acoperă Ucraina subcarpatică şi o parte a Poloniei. Decorul caracteristic al ceramicii îl reprezintă triunghiurile incizate, dispuse cu vârful în jos, având interiorul haşurat. Riturile şi ritualurile funerare sunt extrem de variate, constând atât din inhumaţie, cât şi din incineraţie, cu morminte plane sau tumulare, în gropi simple sau în ciste (cutii) din lespezi, ceea ce denotă caracterul eterogen al populaţiei din cadrul acestui conglomerat cultural. Un aspect al acestei culturi s-a răspândit şi în estul Transilvaniei, fiind cunoscut sub numele de *Ciomortan* (loclitate eponimă în judeţul Harghita).

Nord-estul Munteniei, Moldova sudică şi centrală sunt acoperite treptat de comunităţile *culturii Monteoru,* care cunosc două perioade mari de evoluţie (I-II), cu mai multe faze, etape şi aspecte regionale. Se remarcă marile aşezări fortificate, multistratificate, cu vaste necropole în preajmă, de tipul celor de la Sărata-Monteoru (jud. Buzău) şi Cândeşti (jud. Vrancea). Ritul funerar dominant îl constituie înhumaţia, dar, în procent redus, se întâlneşte şi incineraţia. La Cândeşti s-au descoperit construcţii funerare ample (cavouri şi mici piramide de piatră), care îşi găsesc analogii în lumea miceniană. În cimitirul de la Balinteşti-*Cioinagi* (jud. Galaţi), datat în faza finală a culturii Monteoru, ceramica prezenta deja, în proporţie de 50%, elemente ale culturii ulterioare, Noua, din Bronzul târziu, dovedind naşterea acesteia prin participarea bazei locale.

Spaţiul de la est de Prut era ocupat de comunităţile *culturii ceramicii cu multe brâuri*, care pătrund sporadic şi la vest de Prut, în aria Monteoru. Ele se caracterizează printr-o economie accentuat pastorală, cu aşezări instabile. Pe baza lor se va forma, în Bronzul târziu, cultura Noua-Sabatinovka, ce se va extinde şi asupra părţilor răsăritene şi centrale ale României.

În Muntenia, caracteristică este *cultura Tei* (staţiunea eponimă se află într-un cartier al Bucureştiului); ea derivă din cultura Bronzului timpuriu Glina III, dar prezintă şi puternice influenţe sudice, manifestate, în primul rând, în decorul spiralo-meandric al ceramicii (incrustat apoi cu alb). Aşezările erau neîntărite, denotând un oarecare echilibru între cultivarea pământului şi creşterea animalelor.

În Oltenia, s-a format *cultura Verbicioara* (localitate eponimă în jud. Dolj), de asemenea pe fond Glina III, dar cu afinităţi spre culturile vestice, de origine central-europeană, la care se adaugă decorul spiralo-meandric, ca influenţă sudică. Iniţial, a ocupat tot teritoriul Olteniei, extinzându-se şi la sud de Dunăre, pe teritoriul Bulgariei, până la Balcani. Comunităţile acestei culturi aveau aşezări fortificate şi practicau ritul inhumaţiei; spre sfârşit, sub influenţa culturilor vestice, au utilizat şi incineraţia. În fazele finale, se observă o accentuată tendinţă de unificare cu culturile Tei şi Gârla Mare.

În partea sud-vestică a Olteniei, într-o etapă evoluată a Bronzului mijlociu, s-au răspândit comunităţile *culturii Gârla Mare*, care se întind, de-a lungul Dunării, pe ambele maluri, din zona Belgradului până la confluenţa cu Oltul. Este cunoscută mai ales prin marile necropole de incineraţie, de tipul

celei de la Cârna (jud. Mehedinți). Se remarcă prin vasele cu forme zvelte, elegante, având un bogat decor, realizat prin împunsături masive şi incrustații cu alb; de asemenea, în mormintele de copii erau depuse frumoase statuete feminine, reprezentate cu rochii-clopot, având acelaşi tip de decor şi ornamente firetate. Această cultură îşi continuă evoluția în Bronzul târziu, prin orizontul final Bistreț-Işalnița.

În Banat, zona sudică şi cea vestică erau ocupate de *cultura Vatina*, iar partea estică de *grupul cultural Balta Sărată*, în timp ce în nord, în bazinul Mureşului inferior, au evoluat comunitățile culturii *Periam-Pecica* (= *cultura Mureşului*), care se remarcă prin locuiri de lungă durată, în cadrul unor aşezări de tip *tell.*

Podişul Transilvaniei a cunoscut evoluția reprezentativei *culturi Wietenberg* (= *Sighişoara*), care se remarcă printr-o mare putere de expansiune, influențând evoluția culturilor învecinate. Prosperitatea acestei culturi se bazează pe o dezvoltată metalurgie a bronzului, favorizată de stăpânirea resurselor de minereuri din Munții Apuseni şi din estul Transilvaniei. Ritul funerar este reprezentat mai ales prin incinerație.

Vestul țării (Crişana, Sătmarul) a fost ocupată de purtătorii *culturii Otomani*, care s-au extins şi în estul Ungariei şi al Slovaciei. Înflorirea acestei culturi se bazează, de asemenea, pe bogatele zone miniere din aria sa, purtătorii ei creând mai multe tipuri de arme şi unelte de bronz. Caracterul războinic al acestor comunități este subliniat şi de numeroasele aşezări fortificate. Într-una din acestea, la Sălacea (jud. Bihor), s-a descoperit un templu de tip *megaron* (rectangular şi cu pridvor), de inspirație miceniană, legat de cultul solar. Se practica îndeosebi inhumația, dar, prin legăturile puternice cu cercul cultural al *câmpurilor de urne*, de la Dunărea mijlocie, s-a utilizat şi ritul incinerației. Cultura Otomani va juca un rol deosebit în persistența tradițiilor locale în sintezele din perioada Bronzului târziu, contribuind astfel la naşterea culturii Gáva, de la începutul epocii fierului.

În zona Maramureşului, începe acum evoluția *culturii Suciu de Sus*, care va atinge însă apogeul în Bronzul târziu (faza Lăpuş). Ceramica sa se individualizează prin folosirea predilectă a tehnicii exciziei, dând naştere unor frumoase motive ornamentale (îndeosebi spiralo-meandrice, cu simbolistică solară) – tradiție păstrată, în această zonă, în arta prelucrării lemnului. Aria sa de răspândire a cuprins deopotrivă Ucraina transcarpatică, nord-estul extrem al Ungariei şi estul Slovaciei.

III.4. **Bronzul târziu** (c. 1400/1350 – 1200/1150)

III.4.1.Trăsături generale. Reprezintă începutul unei lungi perioade de mişcări de populații şi de sinteze culturale, care marchează sfârşitul epocii bronzului şi trecerea spre epoca propriu-zisă a fierului. Mişcările de populații s-au desfăşurat inițial dinspre est, apoi (la începutul epocii fierului) în sens invers, dinspre Europa centrală spre est. În aceste condiții de instabilitate, s-a rupt iarăşi echilibrul dintre agricultură şi păstorit, în sensul trecerii pe prim plan a creşterii animalelor, ceea ce a provocat fenomene de nomadism şi seminomadism. Mărturie sunt aşezările de tip *cenuşar*, în cadrul cărora

resturile locuințelor, construite mai ales din materiale lemnoase, se prezintă sub forma unor grămezi de cenuşă.

Din punct de vedere etnic, se pare că acum s-a produs, în spațiul balcanic şi al Europei est-centrale, delimitarea definitivă dintre illiri (în părțile vestice), traci şi cimmerieni (ultimii, atestați în zonele nord-pontice, cu infiltrații spre vest, fac parte din grupul nod-iranian al indo-europenilor).

III.4.2. Evoluția culturală. Părțile răsăritene şi centrale ale României au fost cuprinse într-un vast proces de unificare culturală, prin formarea marelui complex cultural *Sabatinovka-Noua-Coslogeni*, întins de la Nipru până la Munții Apuseni şi din sudul Poloniei până la Dunărea de Jos. În cadrul acestui complex, cultura Sabatinovka ocupă spațiile de la răsărit de Nistru, cultura Noua pe cele ale Moldovei şi Podişului Transilvaniei, în timp ce cultura Coslogeni s-a răspândit în Bărăgan şi Dobrogea. Respectivul complex cultural poate fi considerat, din punct de vedere etnic, o sinteză traco-cimmeriană.

Cultura Noua a unificat ariile culturale deținute anterior de culturile ceramicii cu multe brâuri, Costişa, Monteoru şi Wietenberg, în condițiile unei vieți cu caracter predominant pastoral. Participarea şi rolul elementelor răsăritene la această sinteză sunt evidente. Totuşi, persistența tradițiilor locale e sugerată, printre altele, de faptul că ritul funerar se axează, în cultura Noua, pe inhumație în necropole plane (spre deosebire de Sabatinovka, unde sunt necropole tumulare), dar se perpetuează şi ritul incinerației, în unele cazuri.

Cultura Coslogeni (care e mai apropiată ca aspect de Sabatinovka decât de Noua, dat fiind că este o cultură adaptată la un mediu de stepă) a ocupat partea răsăriteană a ariei deținute anterior de cultura Tei în Muntenia, primind o serie de influențe de la aceasta, dar şi dinspre sudul balcanic, ceea ce o diferențiază de celelalte două culturi înrudite ale complexului.

Sfârşitul culturilor Noua şi Coslogeni se produce ca urmare a înaintării contracurentului vestic al grupurilor culturale hallstattiene timpurii, cu ceramică lustruită şi canelată, care produc o nouă uniformizare, de esență nord-tracică.

Presiunea comunităților Noua-Coslogeni a provocat schimbări esențiale şi în tabloul cultural din celelalte regiuni ale țării. Astfel, la sud de Carpați, se constată formarea unei sinteze culturale între comunitățile târzii ale culturilor Tei şi Verbicioara, prin *aspectul Fundenii Doamnei* (Bucureşti) – *Vlădeşti* (jud.Vâlcea). Pe linia Dunării s-a constituit *grupul cultural Zimnicea-Plovdiv*, de origine balcanică şi care se caracterizează prin morminte plane de inhumație. Acest grup a fost înglobat de cultura Coslogeni, în ultima sa fază de evoluție.

Grupul cultural Sihleanu (localitate din jud. Brăila) este atestat în nord-estul Munteniei, sud-estul Moldovei şi nord-vestul Dobrogei, unde s-a format, la sfârşitul Bronzului târziu, ca sinteză între elemente Noua-Coslogeni şi tradiții Monteoru-Tei, ultimele dând nota dominantă a ceramicii, prin păstrarea incrustației cu alb. Acest grup mai este numit şi *Pre–Babadag*, deoarece, pe baza sa, s-a format cultura Babadag, din Dobrogea, la începutul Hallstatt-ului.

În aria deținută anterior de comunitățile culturii Gârla Mare s-a format *grupul cultural Bistreț-Işalnița*, în timp ce locul culturii Vatina din Banat a fost luat de cultura *Cruceni-Belegiš*. Aceste grupuri se caracterizează prin folosirea

intensă a incinerației în urne, adeseori cu tumuli, pregătind trecerea spre Hallstatt în zona sud-vestică a României.

În general, regiunile vestice ale țării s-au aflat sub puternica influență a proceselor de sinteză ce se petreceau în bazinul Dunării mijlocii între comunitățile complexului cultural al câmpurilor de urne şi cele ale mormintelor tumulare din centrul Europei, care vor contribui decisiv la formarea culturii hallstattiene. Ca urmare a acestor procese complexe de sinteză, se formează noi grupuri culturale, precum *Igrița* şi *Biharea* (în aria fostei culturi Otomani) sau *Lăpuş* (continuator al culturii Suciu de Sus), care folosesc cu predilecție ritul incinerației şi care vor sta la baza răspândirii spre est a culturii hallstattiene, la începutul epocii fierului.

ÎNTREBĂRI RECAPITULATIVE

1. Care sunt avantajele şi dezavantajele bronzului?
2. Ce legătură există între structura socială şi viața spirituală a comunităților din epoca bronzului?
3. Care este caracteristica de bază a fiecăreia din cele trei mari faze ale epocii bronzului?
4. Care sunt ariile de răspândire ale culturilor epocii bronzului?
5. Există continuitate între aceste arii de la o fază la alta?
6. Prin ce se particularizează cele trei componente ale complexului cultural Sabatinovka-Noua-Coslogeni?
7. În ce constă deosebirea fundamentală a evoluției istorice din regiunile răsăritene şi cele vestice ale teritoriului României în Bronzul târziu?

IV. PRIMA PERIOADĂ A EPOCII FIERULUI

(c. 1200/1150 – 450/300 î.Hr.)

IV.1. **Caracterizare generală**

IV.1.1. <u>Definirea şi conținutul perioadei.</u> Prima perioadă a epocii fierului este cunoscută pe plan european şi sub numele de *Hallstatt* (prescurtare uzuală: *Ha*), după decoperirile tipice făcute într-o salină din Austria. Însă, descoperirile de pe teritoriul României au caracteristici proprii față de cele din Europa Centrală, astfel că la noi denumirea de Hallstatt nu are decât o valoare convențională. În concordanță cu realitatea din spațiul carpatic este, deci, mai corectă denumirea de *primă perioadă a epocii fierului*.

În legătură cu momentul trecerii de la epoca bronzului la cea a fierului s-au exprimat opinii diverse. Astfel, în Europa centrală se consideră că epoca bronzului ar continua şi cu o etapă finală, care cuprinde primele două etape ale Ha (A şi B). În consens cu majoritatea cercetătorilor români, considerăm că principiul de bază pentru stabilirea începutului epocii fierului îl reprezintă apariția primelor indicii de utilizare a obiectelor din acest metal, adică chiar prima etapă a Ha (A), când, şi pe plan cultural, se observă formarea unei sinteze, care cuprinde tot teritoriul României.

Introducerea fierului va marca, în perspectivă istorică, un uriaş progres în toate domeniile vieții, datorită sporirii randamentului uneltelor şi armelor. Totuşi, înlocuirea bronzului cu fierul nu s-a produs imediat, ci într-un timp îndelungat, deoarece, în etapa de început a metalurgiei fierului, vechea

metalurgie a bronzului, după o evoluție de secole, atinsese apogeul, ceea ce a împiedicat generalizarea rapidă a noului metal. Aşa se explică de ce, la începutul epocii fierului, găsim foarte puține obiecte de fier şi foarte multe de bronz. Uneltele de bază, turnate din fier, precum brăzdarul pentru plug şi toporul, se vor generaliza de abia în a doua perioadă a epocii fierului. Cu timpul, însă, oamenii s-au convins de avantajele noului metal şi fierul va înlocui, în cele din urmă, bronzul, dar şi piatra – lucru pe care bronzul nu-l reuşise.

În decursul epocii fierului centrul de greutate al civilizației s-a mutat treptat din partea răsăriteană a bazinului mediteranean (Asia Anterioară şi Egipt) în zona sa centrală (Grecia şi Italia). De această deplasare a profitat şi teritoriul țării noastre, care va primi acum impulsurile culturale direct de la centrul cel mai avansat, iar nu prin filieră indirectă, ca până atunci.

IV.1.2. Răspândirea metalurgiei fierului. Primul popor care şi-a bazat dezvoltarea pe cunoaşterea fierului au fost hittiții din Asia Mică, începând din jurul anului 1400 (apogeul imperiului hittit). De la ei, noul metal s-a răspândit destul de repede în regiunile limitrofe. În țara noastră metalurgia fierului a putut pătrunde pe mai multe căi:

a) *sud-tracică*. Se ştie că mai multe triburi tracice balcanice, printre care *trerii,* au întreprins expediții în Asia Mică, de unde au putut prelua metalurgia fierului, răspândind-o apoi şi la tracii nord-dunăreni. De asemenea, metalurgia fierului putea să se dezvolte, la tracii sud-balcanici, şi sub influența Eladei.

b) *calea nord-vest balcanică* şi *italică* a acționat în vestul țării. Influențele au pornit de la centrele de metalurgie illirice, precum şi de la cele pre-etrusce (cultura de tip *Villanova*) şi, apoi, etrusce din nordul Italiei.

c) *nord-pontică* (sau *cimmeriană*). Cimmerienii (populație indo-europeană din ramura nord-iraniană, înrudită cu sciții), aveau un accentuat caracter pastoral, nomad şi războinic. Localizați în nordul Mării Negre, ei atacau mereu Asiria şi Urartu, în mod deosebit partea estică a Asiei Mici, preluând de aici şi cunoştințele despre metalurgia fierului, pe care le-au răspândit apoi, în raidurile lor războinice, spre Europa est-centrală, deci şi pe teritoriul țării noastre. Diferitele căi de pătrundere ale metalurgiei fierului au putut fi convergente şi, uneori, chiar sincrone, deşi se pare că prima cale le-a precedat pe celelalte.

IV.1.3. Viața economică şi socială. Din punct de vedere economic, începutul primei epoci a fierului se caracterizează printr-o predominare generală a păstoritului. Treptat, între agricultură şi păstorit s-a restabilit echilibrul, ca urmare a unei relative limitări a migrațiilor de populații, ceea ce a permis revenirea parțială la sedentarizare. Totuşi, acest echilibru va fi destul de relativ, deoarece infiltrațiile unor grupuri de populații răsăritene, nomade, au continuat pe parcursul întregii perioade.

Pe plan social, ca urmare a sporirii produselor şi a acumulărilor de avuții, s-a accelerat procesul de stratificare în cadrul comunităților – proces ce începuse încă din epoca bronzului.

Prin consolidarea uniunilor de triburi, conflictele intertribale au luat forma unor adevărate războaie. Epoca fierului, a fost, din acest punct de

vedere, nu numai a plugului şi a toporului de fier, dar şi a sabiei de fier. Uniunile de triburi construiau centre întărite, adevărate cetăţi, cu valuri uriaşe de pământ (cu structură interioară de bârne şi pietre), având deasupra palisade înalte şi solide, iar în faţă şanţuri adânci şi late, de felul celor de la Sântana-Arad (cu o suprafaţă de 78 ha), Mediaş, Teleac (în Transilvania); în Moldova: Stânceşti (Botoşani), Cotnari (jud. Iaşi), Buneşti-Avereşti (jud. Vaslui); Butuceni, Saharna (în Basarabia); Satu Nou (Dobrogea); Albeşti (Muntenia); Verbicioara (Oltenia).

Din punct de vedere social-politic, *adunarea poporului înarmat* a devenit forma curentă de conducere a uniunii tribale. Astfel, în unele necropole, precum cea de la Balta Verde (Oltenia), numărul mare de arme depuse în morminte indică existenţa unor luptători specializaţi. Din rândurile acestor luptători s-a detaşat o aristocraţie tribală, aşa cum dovedesc unele morminte, cu un inventar deosebit de bogat. Ne aflăm, deci, într-o etapă mai avansată a *democraţiei militare*, care corespunde sfârşitului societăţii primitive.

IV.1.4. Populaţiile primei perioade a epocii fierului pe teritoriul României. Se consideră că, cel mai târziu la începutul epocii fierului, s-a definitivat diferenţierea etnico-lingvistică dintre traci şi illiri. Pe teritoriul ţării noastre elementul etnic dominant era cel tracic.

Tracii deţineau, de asemenea, un întins teritoriu balcanic, până în nordul Mării Egee, extinzându-se şi în vestul Asiei Mici (unde sunt atestate triburile de frigieni, lidieni, licieni, carieni ş.a., ulterior elenizate).

Spre nord şi spre est, depăşeau cu mult graniţele actuale ale României, extinzându-se, la început, până prin mijlocul Polonei de astăzi şi până la Nipru, dar în aceste zone vor fi treptat integraţi de către populaţiile migratoare nord-iraniene (cimmerieni, sciţi, sarmaţi).

Spre vest şi sud-vest, se interferau cu illirii, cam prin zona Dunării mijlocii (pannonice), a Banatului şi Serbiei. Drept urmare, în zonele sud-vestice ale României se constată prezenţa a numeroase obiecte de factură illirică, dar acestea nu trebuie puse atât pe seama unor prezenţe efective ale populaţiei illirice, ci, mai plauzibil, pe seama unor importuri, explicabile prin deosebita înflorire a metalurgiei fierului în centrele illirice din nord-vestul Balcanilor.

Unei atât de vaste răspândiri îi corespundea un popor tracic extrem de numeros, considerat de istoricul grec Herodot (sec. V î.Hr.) drept cel mai mare din lume, după indieni. Însă, cu timpul, s-au produs, în această arie uriaşă, pătrunderi ale unor populaţii străine, având drept efect o restrângere a spaţiului tracic. De asemenea, în interiorul lumii tracice s-a produs o serie de delimitări, în funcţie de zonele geografice. Pe ansamblu, s-au separat două mari ramuri: *sud-tracică* şi *nord-tracică*, delimitate de Munţii *Haemus* (Balcanii actuali). În timp ce ramura sudică era tot mai mult influenţată de civilizaţia elenică, lumea nord-tracică (numită ulterior şi *geto-dacică*) a rămas păstrătoarea cea mai fidelă a specificului tracic.

IV.1.5. Periodizarea primei perioade a epocii fierului. Multă vreme, datorită lipsei cercetărilor proprii pentru această perioadă, s-a preluat şi la noi sistemul central-european, elaborat de savantul german Paul Reinecke (cu patru faze: A-D), perfecţionat, prin subdiviziuni, de către Hermann Müller-Karpe. În urma cercetărilor efectuate pe teritoriul României, îndeosebi în deceniul al şaselea, s-a elaborat o schemă proprie de periodizare, cu trei faze (Ha timpuriu,

mijlociu şi târziu). În acest sistem au fost încadrate principalele serii de depozite de bronzuri, precum şi fenomenele culturale specifice (vezi tabelul 4).

IV.2. **Faza timpurie** (1200/1150 – 800 î.Hr.)

IV.2.1. Încadrarea culturală a fazei. Între epoca bronzului şi cea a fierului nu se constată o întrerupere a continuităţii, adică purtătorii culturilor epocii bronzului nu au fost înlocuiţi de alţii, care să fi pătruns din afară, aducând cu ei civilizaţia fierului. Această continuitate este demonstrată, în primul rând, de excepţionala bogăţie a obiectelor de bronz, care arată că metalurgia bronzului din aria carpato-dunăreană a atins apogeul tocmai în secolele de început ale civilizaţiei fierului. Deci, această lungă perioadă, de circa şase secole (XIV-IX), constituie o *vreme de tranziţie*, în care se petrece procesul de adaptare şi de răspândire treptată a noii metalurgii a fierului.

IV.2.2. Începuturile metalurgiei fierului. În cele mai multe cazuri, primele piese prelucrate din fier nu s-au păstrat, fiind prea mărunte; au rămas uneori urme de rugină pe unele obiecte de bronz din depozite datate în Ha A. S-au descoperit însă şi obiecte de fier, care imitau pe cele de bronz şi se cunosc, de asemenea, obiecte lucrate din ambele metale (cuţite şi pumnale cu lame de fier şi mâner de bronz).

Cel mai vechi obiect integral de fier descoperit până-n prezent pe teritoriul României pare a fi un topor de tip *celt*, din necropola tumulară de la Lăpuş, datând probabil chiar de la sfârşitul secolului al XIII-lea. Obiectele de fier au început să fie lucrate local încă din Ha A, aşa cum demonstrează bucăţile de zgură de fier de la *Susani* (jud. Timiş), dar mai ales în Ha B, când întâlnim şi ateliere de reducere a minereului de fier la *Cernatu de Sus* (jud. Covasna) şi la *Dervent* (jud. Constanţa).

IV.2.3. Depozite de bronzuri şi tezaure de aur. Starea de nelinişte din această perioadă a determinat îngroparea a numeroase depozite de obiecte de bronz, dar şi de aur, remarcându-se excepţionalul tezaur de la *Hinova* (lângă Turnu Severin), în greutate de 5 kg. Depozitele de bronzuri au fost încadrate în serii evolutive, denumite îndeosebi după localităţi din Transilvania, întrucât în interiorul arcului carpatic s-a dezvoltat acum cea mai puternică metalurgie a bronzului. În unele depozite s-au găsit mii de obiecte; astfel, depozitul de la *Uioara* (jud. Alba) conţinea 5800 piese, cântărind peste o tonă.

Pentru secolul al XIII-lea este specifică seria *Uriu-Domăneşti*, aparţinând comunităţilor culturilor Noua şi Suciu de Sus, din Bronzul târziu.

În secolele XII-XI, depozitele se încadrează în seria *Cincu-Suseni*, aparţinând comunităţilor din Ha A.

Hallstatt-ul B este reprezentat în secolul al X-lea de seria *Moigrad-Tăuteu*, iar în secolul al IX-lea – începutul secolului al VIII-lea, de seria *Fizeşu Gherlei-Sîngeorgiu de Pădure*.

În fine, la sfârşitul secolului al VIII-lea, ultima serie este *Şomartin-Vetiş*, aceasta marcând sfârşitul ciclului major al metalurgiei bronzului în spaţiul carpatic.

O activitate metalurgică atât de intensă presupune o specializare a acestei meşteşug, care s-a desprins de agricultură şi păstorit. Produsele meşteşugarilor erau destinate schimbului cu regiunile lipsite de materia primă necesară.

Cronologie absolută	Sisteme de periodizare: Reinecke	Sisteme de periodizare: Müller-Karpe	Sisteme de periodizare: România	Serii de bronzuri	Principalele descoperiri: Transilvania	Banat	Oltenia	Muntenia	Dobrogea	Moldova S	Moldova N	Cronologie absolută
	BR. D	BRONZ D	Bronz târziu	Uriu-Dărmăneşti								
1200	Ha A	Ha A1	Ha timpuriu	Cincu – Suseni	Lăpuş, Pecica, Mediaş	Susani, Bobda	Ieşelniţa	Chitila, Sihleanu	Babadag I		Chişinău – Corlăteni, Grăniceşti	1200
1100		Ha A2					Balta Verde – Gogoşu			Tămăoani		1100
1000	Ha B	Ha B1		Moigrad – Tăuteu						Cozia-		1000
900		Ha B2		Fizeşu Gherlei – Sângeorgiu de Pădure	Reci		INSULA BANULUI	INSULA BANULUI	Babadag II	Brad- Saharna-Solonceni		900
800	Ha C	Ha B3	Ha mijlociu	Şomartin – Vetiş					Babadag III	Trestiana		800
700		Ha C			BASARABI	BASARABI	BASARABI	BASARABI		Basarabi-Şoldăneşti		700
600	Ha D	Ha D 1, 2, 3	Ha târziu		FERIGILE — BÂRSEŞTI							600
500												500
400	La Tène	La Tène	La Tène		CANLIA							400
300												300

Tabel 3. Cronologia, fazele, seriile de bronzuri şi fenomenele culturale din prima perioadă a epocii fierului pe teritoriul României.

IV.2.4. Evoluția culturală. Mişcările demografice, începute din perioada de sfârşit a Bronzului, au continuat şi în această etapă, teritoriul țării noastre fiind afectat acum mai ales dinspre vest. Implicit, s-a păstrat şi caracterul predominant pastoral al economiei, reflectat, atât în modul de construire a locuințelor, cât şi în suprastructură. Astfel, la Lechința, pe Mureş, s-a descoperit depozitul cunoscut sub numele de "turma de la Lechința", constând dintr-un mare număr de figurine zoomorfe de lut, care reprezentau mai multe specii de animale domestice.

Peste aria culturii Noua s-a suprapus, extinzându-se dinspre vest, un *orizont hallstattian timpuriu*, de tip A, ***orizontul ceramicii canelate***, datat în secolele XII-XI şi caracterizat printr-o ceramică lustruită, neagră la exterior şi roşie la interior, ornamentată cu caneluri (şi uneori cu proeminențe). Ritul funerar specific acestui orizont este incinerația în urne bitronconice. Acum se formează, în Europa est-centrală, o mare unitate culturală, cunoscută sub numele de *Gáva-Holihrady* (numită astfel după descoperirile din două localități din Ungaria şi Ucraina subcarpatică); ea este reprezentată în Moldova prin grupele *Grăniceşti* (în Podişul Sucevei) şi *Corlăteni-Chişinău-Lucaşeuca* (în restul Moldovei). În Transilvania şi Banat, acestui orizont îi corespund descoperirile de tip *Lăpuş-Pecica-Reci-Mediaş-Susani-Bobda*, în Oltenia descoperirile de tip *Balta Verde*, iar în Muntenia cele de tip *Chitila*.

În Ha B, părțile de sud şi est ale țării au cunoscut evoluția unui alt orizont cultural, de origine balcano-carpatică, cu ***ceramică decorată prin impresiuni şi incizii***, care reia tradiția stilului ornamental al Bronzului mijlociu şi târziu din sud-vestul României. Acest orizont s-a extins dinspre Peninsula Balcanică, de la sud spre nord, acoperind, în unele regiuni, vechiul orizont al ceramicii canelate. Este reprezentat prin culturile înrudite *Insula Banului* (Oltenia şi cea mai mare parte a Munteniei), *Babadag* (îndeosebi Dobrogea), *Tămăoani* (sudul Moldovei) şi *Cozia-Brad-Saharna-Soloceni* (centrul Moldovei şi al Basarabiei).

Acest orizont are analogii până în stratul VII b_2 de la Troia, care urmează distrugerii cetății homerice, demonstrând aşezarea unei populații tracice în nord-vestul Asiei Mici.

În marea arie de răspândire a celor două complexe (cel cu ceramică decorată prin caneluri şi cel au ceramică imprimată şi incizată) au apărut, prin interferențe culturale, grupe mixte şi sinteze, corespunzătoare procesului de hallstattizare a acestui spațiu tracic. Astfel, s-au pus acum bazele viitoarei populații geto-dacice, ca principală ramură nordică a tracilor.

IV.3. **Faza mijlocie** (800 – 650/600 î.Hr.)

După unii cercetători, de abia din acest moment ar fi început perioada propriu-zisă a Hallstatt-ului, deoarece de abia acum metalurgia fierului depăşeşte şi înlocuieşte aproape complet pe cea a bronzului.

În această perioadă, după frământările etno-culturale care au marcat sfârşitul epocii bronzului şi faza timpurie a Hallstatt-ului, s-a format o mare sinteză culturală nord-tracică, ce a acoperit părțile sudice şi centrale ale României, extinzându-se, în sud, până la Munții Balcani. Este vorba de

complexul cultural Basarabi, numit astfel după o localitate de pe Dunăre, lângă Calafat (jud. Dolj). În Basarabia e cunoscut prin descoperirile de tip *Şoldăneşti*.

În părțile nordice, necuprinse de complexul cultural Basarabi-Şoldăneşti, par să continue, în forme târzii, grupurile culturale existente şi în Ha timpuriu, dar, în sudul şi centrul Moldovei, apar şi grupe noi, cu evidente influențe răsăritene, nord-pontice.

Complexul cultural Basarabi-Şoldăneşti se individualizează printr-o ceramică decorată deosebit de variat, prin incizie, excizie, canelare şi imprimare, la care se adaugă incrustația cu alb. Se pare că, în cadrul acestui complex, s-a ajuns la o reînviere a tradițiilor vechii ceramici tracice a Bronzului dezvoltat, prin intermediul grupului Insula Banului (din Ha timpuriu), ceea ce demonstrează încă o dată unitatea etno-culturală existentă între epoca bronzului şi cea a fierului în spațiul carpato-dunăreano-balcanic, aşa cum a presupus-o Vasile Pârvan.

Aşezările erau atât fortificate, cât şi deschise, uneori de tip *sălaş* (sezoniere), fiind răspândite pe toate formele de relief – trăsătură specifică ulterior şi civilizației geto-dacice. E de remarcat faptul că numai o populație autohtonă, stabilă, care cunoaşte foarte bine teritoriul, se poate răspândi uniform, adaptându-şi economia după specificul formelor de relief.

Ritul funerar prezintă încă oscilații între incinerație şi inhumație, dar incinerația tinde să se impună din ce în ce mai mult.

În viața spirituală se remarcă în mod deosebit cultul soarelui (continuând, de asemenea, tradițiile epocii bronzului), figurat prin care solare, trase de păsări, precum cel descoperit la Bujoru (jud. Teleorman), sau prin pandantive în formă de luntre solară.

O caracteristică a complexului Basarabi-Şoldăneşti, având mare valoare cronologică, este lipsa totală, în inventarul său, a oricăror obiecte de factură grecească sau scitică, fapt pentru care este numit şi *orizont prescitic*.

Din punct de vedere al evoluției istorice, se consideră că *orizontul cultural Basarabi* reprezintă deja individualizarea grupului *geto-dacic* în cadrul neamului tracic, deoarece la sfârşitul secolului al VI-lea geții sunt menționați clar de izvoarele scrise (Herodot: 514/513 î.H.).

IV.4. **Faza târzie** (650/600 – 450/300 î. Hr.)

Acum societatea carpato-dunăreano-pontică a evoluat treptat, în cadrul unei "unități în diversitate", spre a doua perioadă a epocii fierului. Această trecere s-a făcut pe baza evoluției fireşti a fondului local traco-geto-dacic, de tradiție Basarabi, care a fost influențat de factori externi, cum ar fi: în special cel grecesc, în oarecare măsură cel scitic şi, ulterior, cel celtic (enumerarea e făcută în ordinea importanței şi după criteriul cronologic).

Momentul trecerii spre La Tène nu a fost pretutindeni acelaşi în spațiul carpatic şi, de aceea, în funcție de particularitățile locale, putem delimita câteva zone caracteristice.

a) Regiunile sudice şi sud-estice de la Dunărea Inferioară (de la confluența cu Tisa până la gurile fluviului) se aflau în legătură directă cu

influențele elenice, intrând într-un ritm de dezvoltare mai accelerat. Aici se includ Banatul, Oltenia, Muntenia, Dobrogea şi Moldova de sud. Legăturile cu lumea Eladei se realizau fie direct, prin coloniile greceşti de la Marea Neagră, recent înființate, fie indirect prin intermediul lumii sud-tracice şi illirice. Drept urmare, într-o serie de aşezări şi necropole din această perioadă (Tariverde, Bugeac, Canlia - în Dobrogea; Alexandria, Zimnicea – în Muntenia; Curteni-Vaslui, Brădiceşti-Iaşi – în Moldova ş.a.) se întâlnesc nu numai importuri de ceramică grecească, ci şi imitații locale după astfel de piese. Aceasta ne permite să afirmăm că, în aceste zone, de pe la mijlocul secolului al V-lea î.Hr., civilizația hallstattiană s-a transformat treptat într-una de tip La Tène.

b) În schimb, în Transilvania şi Moldova nordică influențele elenice erau foarte slabe în această perioadă, un rol mai important revenind pătrunderilor efective sau influențelor scitice. Se delimitează şi în această arie mai multe aspecte locale, cum ar fi *grupul Ciumbrud*, din Podişul Transilvaniei, caracterizat prin necropole de inhumație, care ar putea să semnifice prezența *sciților agatârşi* în mediul tracic, amintită şi de Herodot, în *Istoriile* sale.

c) Un alt grup este ilustrat, în partea nordică a țării, precum şi la nord de hotarele actuale ale României, prin necropole de incinerație, de tipul celor de la *Sanislău* (jud. Satu Mare) şi *Strahotin* (jud. Botoşani), ca şi prin cetăți de pământ, lemn şi piatră, de tipul celor de la Stânceşti (Botoşani), Cotnari şi Moşna (Iaşi), Mereşti (Suceava), Arsura şi Buneşti-Avereşti (Vaslui) ş.a., care indică gradul avansat de organizare social-politică a populației locale geto-dacice, precum şi încercările ei de a stopa invaziile scitice. Ca urmare a acestei situații istorice dificile, trecerea la Latène în regiunile nordice ale României, s-a petrecut de abia spre începutul secolului al III-lea î.Hr., deşi importuri de factură grecească se întâlnesc şi aici, alături de destul de numeroase obiecte de factură scitică.

d) O regiune de puternică interferență a influențelor scito-greceşti asupra fondului tracic (predominant) a fost delimitată în zona subcarpatică, din Oltenia până în Ucraina subcarpatică, unde s-a format *complexul cultural Bârseşti* (Vrancea) – *Ferigile* (Vâlcea), caracterizat prin necropole tumulare de incinerație, cu un bogat inventar de vase ceramice şi arme de fier. Aici continuă, în mare măsură, tradițiile anterioare ale culturii Basarabi, mai ales în decorul ceramicii.

e) În sud-vestul României şi în nord-vestul Bulgariei, în *zona de interferență traco-illirică*, se constată, în continuare, o influență pregnantă a triburilor illirice asupra celor tracice, aşa cum demonstrează inventarul unor necropole de inhumație din sudul Olteniei. Tipic illirice sunt şi fibulele descoperite aici.

Din punct de vedere istoric, perioada Ha târziu reprezintă momentul în care populația locală getică începe să fie menționată şi de izvoarele scrise (mențiunea lui Herodot despre geți, singurii dintre traci care s-au opus marelui rege persan Darius, în timpul expediției acestuia la gurile Dunării, împotriva sciților: 514/513 î.Hr.), făcându-se, deci trecerea spre *protoistorie*.

ÎNTREBĂRI RECAPITULATIVE

1. Ce semnificaţie are denumirea de Hallstatt?
2. Cum s-a răspândit metalurgia fierului pe teritoriul României?
3. Care este importanţa depozitelor de bronzuri pentru stabilirea cronologiei relative şi absolute la sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului?
4. Ce transformări au loc din punct de vedere social pe parcursul primei perioade a epocii fierului?
5. Care sunt principalele zone culturale de la sfârşitul Hallstatt-ului şi prin influenţa căror factori s-au constituit?
6. Ce eveniment marchează trecerea convenţională de la preistorie la protoistorie pe teritoriul României?

V. **CARACTERIZARE GENERALĂ A CELEI DE A DOUA PERIOADE A EPOCII FIERULUI**

(450/300 î.Hr. – 106/271 d.Hr.)

V.1. **Denumirea perioadei**. A doua perioadă a epocii fierului este caracterizată pe plan european prin civilizaţia de tip ***La Tène***, numită astfel după o aşezare fortificată celtică din Elveţia. Această cultură, formată la periferia nordică a lumii mediteraneene, prin dezvoltarea elementelor locale hallstattiene, sub impulsul factorului elenic, a acoperit vaste zone din Europa vestică, centrală şi central-răsăriteană. Influenţa elenică explică şi relativa uniformitate a aspectelor culturii materiale din acest vast spaţiu. Totuşi, datorită fondurilor autohtone diferite, cultura La Tène celtică, formată în vestul Europei şi răspândită treptat spre sud-estul continentului, o dată cu expansiunea celţilor (sfârşitul sec. al IV-lea – sec. al III-lea î.Hr.), se aseamănă doar parţial cu culturile altor popoare europene (germani, illiri, traci), care au venit în contact cu celţii. De aceea, denumirea propriu-zisă de La Tène se acordă, în sens restrâns, doar culturii celtice, iar la celelalte popoare se vorbeşte doar de culturi de *tip Latène* (diferenţierea se face şi prin modul de scriere: La Tène şi Latène).

V.2. **Periodizarea Latène-ului geto-dacic**. Latène-ul geto-dacic nu se încadrează decât parţial în schema cronologică a La Tène-ului celtic, elaborată de savantul german Paul Reinecke şi bazată pe patru mari perioade (A-D), care acoperă aproximativ intervalul 450-50 î.Hr., deoarece istoria geto-dacilor are particularităţile ei şi Latène-ul geto-dacic mai continuă încă multă vreme după sfârşitul celui celtic (cucerirea Galliei de către Caesar).

Datorită diversităţii de situaţii concrete, întâlnite pe fondul unei evoluţii în general unitare a lumii geto-dacice, s-au exprimat şi opinii diferite cu privire la periodizarea Latène-ului geto-dacic, mai ales în ceea ce priveşte începutul şi sfârşitul său. Considerăm totuşi că, ţinând cont de această “unitate în diversitate”, ca şi de unele evenimente ale istoriei politice, se pot distinge patru mari etape ale Latène-ului geto-dacic:

a) etapa de formare (c. 450–300 î.Hr.);

b) etapa de răspândire pe întreg spaţiul locuit de geto-daci (300–100 î.Hr. sau secolele III-II î.Hr.);

c) etapa de înflorire (100 î.Hr.–106 d.Hr. sau sec. I î.Hr. – începutul sec. II d.Hr.), numită şi etapa clasică a civilizaţiei geto-dacice sau perioada Burebista-Decebal;

d) etapa de stingere treptată, în teritoriile rămase în afara provinciei romane Dacia (secolele II-III d.Hr.).

V.3. **Trăsături economice şi social-politice ale Latène-ului geto-dacic**.

a) Trecerea la cultura de tip Latène se caracterizează, în primul rând, prin intensificarea folosirii obiectelor de fier, ca urmare a generalizării *metalurgiei fierului*.

b) În condiţiile introducerii şi generalizării *brăzdarului de fier pentru plug,* agricultura a redevenit ocupaţia de bază, restabilindu-se astfel echilibrul faţă de creşterea animalelor, care ocupase un loc mai important în perioada hallstattiană.

c) O dezvoltare remarcabilă a cunoscut şi meşteşugul olăritului, introducându-se acum *roata olarului*, prin influenţa factorului elenic şi, ulterior, celtic.

d) Dezvoltarea meşteşugurilor şi a agriculturii, însoţită de o specializare a producătorilor în aceste domenii, a avut drept urmare firească, intensificarea schimburilor comerciale, determinând *utilizarea monedei* pe scară tot mai largă.

e) Toate aceste transformări în baza economico-socială, mai ales sporirea producţiei şi a mijloacelor de subzistenţă, au determinat un *accentuat spor demografic*, dovedit de înmulţirea aşezărilor şi a necropolelor pe parcursul perioadei Latène.

f) Cele două fenomene (sporirea producţiei şi a populaţiei) au avut drept consecinţă o *restructurare esenţială a societăţii daco-getice*. Acumularea bogăţiilor a dus la creşterea ponderii proprietăţii private şi, implicit, a poziţiei familiei în cadrul societăţii gentilice, familia devenind unitatea economică de bază, în detrimentul ginţii.

g) Acumulările individuale de avere, ca şi creşterea populaţiei, în condiţiile unei economii extensive, care nu putea asigura în totalitate cele necesare traiului pentru toţi membrii unei comunităţi, au determinat înmulţirea conflictelor intercomunitare şi nevoia specializării unei categorii a războinicilor de profesie. Astfel au apărut cele două categorii sociale de bază ale lumii geto-dacice: *tarabostes* (aristrocraţia, formată îndeosebi din războinici) şi *cometai* (agricultorii).

h) Totodată, desele conflicte au impus strângerea legăturilor intertribale, fie pentru apărarea propriilor teritorii, fie pentru creşterea puterii de şoc a atacatorilor. La început cu un caracter trecător, cu timpul aceste uniuni de triburi au devenit tot mai stabile, ajungându-se la *formaţiuni statale*.

i) Formarea unei *religii unitare*, axată pe cultul lui Zalmoxis, zeu suprem, simbol al credinţei în nemurire. Dovada materială a acestei credinţe o reprezintă *generalizarea incineraţiei* în lumea geto-dacică, considerându-se că incinerarea trupului elibera sufletul nemuritor.

V.4. **Ştirile antice despre geto-daci şi Dacia**.

V.4.1. Noţiunile de geţi şi de daci în accepţiune antică şi modernă. Geţii şi dacii formau principala grupare nordică a marelui neam tracic. Majoritatea istoricilor moderni îi desemnează sub numele generic, comun, de geto-daci, pornind de la mărturiile autorilor antici despre strânsa înrudire etnică şi lingvistică a acestor triburi. Astfel, **Trogus Pompeius** spune: "dacii sunt o mlădiţă a geţilor"[7]. **Dio Cassius** afirmă: "Cei de dincolo (de Dunăre – N.N.) poartă numele de daci, fie că sunt geţi, fie că sunt traci din neamul dacilor"[8]. **Appian** afirmă că: "romanii stăpânesc… pe unii dintre geţii de dincolo de Istru, pe care îi numesc daci"[9]. **Plinius cel Bătrân**, descriind gurile Dunării, vorbeşte despre "geţi, numiţi de romani daci"[10]. În această privinţă, cel mai clar se exprimă **Strabon**: "dacii au aceeaşi limbă ca şi geţii"[11], iar "geţii vorbeau aceeaşi limbă cu tracii"[12]. Semnificativ este şi faptul că, referindu-se la acelaşi eveniment (războaiele dacice), Traian îşi intitulează opera *Dacica*, în timp ce medicul său personal, Criton, folosea numele de *Getica*.

Numele diferit le-a fost dat de greci şi romani, după triburile cele mai reprezentative cu care aceştia au intrat prima dată în contact. Chiar dacă, de regulă, grecii îi numeau geţi, iar romanii daci, au existat şi unele excepţii. Prin geţi se înţelegeau în special triburile de la Dunărea de Jos şi din estul Daciei, iar prin daci restul populaţiei din spaţiul carpatic. **Strabon** arată în acest sens că: "geţii sunt cei care se întind spre Pont şi spre răsărit, iar dacii cei care locuiesc în partea opusă, spre Germania şi spre izvoarele Istrului"[13]. Ei înşişi se numeau daci, aşa cum ne informează **Dio Cassius**[14].

V.4.2. Etimologia numelor de dac şi de get. Pentru explicarea acestor nume s-au emis diverse ipoteze. După una dintre acestea, numele dacilor ar fi provenit de la arma caracteristică, pumnalul curb (*daca* sau *sica*), dar acest cuvânt nu este atestat de izvoarele scrise, ci doar reconstituit pe cale lingvistică; după altă ipoteză, ar fi un nume totemic, făcându-se apropierea cu stindardul de luptă, care reprezenta un balaur cu cap de lup. După lexiconul lui **Hesychios**, în limba frigiană (înrudită cu traca) *daos* = lup, iar într-un dialect iranian, *dahae* = lup. **Strabon** ne spune că dacii s-ar fi numit în vechime *davi*[15], ceea ce ar explica numele de *Davos* pe care îl purtau sclavii presupus originari din Dacia. Din punct de vedere lingvistic rămâne însă greu de explicat transformarea lui *v* în *c* (dav→dac), chiar dacă s-au făcut mai multe încercări de etimologie din vechi rădăcini indo-europene.

Cât despre numele de *get* , lucrurile sunt şi mai neclare, făcându-se trimitere la două rădăcini indo-europene (*guet* = a vorbi; *guem* = a merge), dar ambele sunt greu de explicat.

---

[7] *Istoria lui Filip*, XXXII, 3, 16.
[8] *Istoria romană*, LXVII, 6, 2.
[9] *Istoria romană*, IV, 15.
[10] *Nat.Hist*., IV, 80.
[11] *Geografia*, VII, 3, 13.
[12] *Ibidem*, VII, 3, 10.
[13] *Ibidem*, VII, 3, 12.
[14] *Istoria romană*, LXVII, 6, 2.
[15] *Geografia*, VII, 3, 12.

V.4.3. Primele menționări ale geților și dacilor. Pentru prima oară teritoriile țării noastre sunt menționate în scrierile grecești. Astfel, logograful **Hecateu din Milet** (prima jumătate a sec. al V-lea î. Hr.) amintește pe teritoriul de astăzi al Dobrogei două triburi tracice: *crobizii* și *trizii*. Pe la 450 î.Hr., **Herodot** amintește de geți (pe care îi numește "cei mai viteji și mai drepți dintre traci"), referindu-se la evenimentele petrecute cu ocazia expediției lui Darius din 514-513 împotriva sciților, când geții au fost singurii care au îndrăznit să se opună marelui rege persan. Contemporan cu Herodot, dramaturgul grec **Sofocle,** într-una din tragediile sale (*Triptolem*), jucată în 464 î.Hr., menționează primul nume de rege get: "*Charnabon*, care, în timpurile de față, domnește peste geți", fiind vorba, probabil, de un conducător al geților de la sud de Dunăre.

În secolul al IV-lea î.Hr., în comediile lui **Menandru** din Atena sunt amintiți sclavi cu numele de *Daos*, provenind probabil din neamul dacilor. Aceeași referire, după origine, întâlnim și în comediile lui **Terentius** (sec. II î.Hr.), unde e vorba de un sclav *Davus*. Insă, după unii autori, ar fi vorba aici despre sclavi proveniți din Frigia.

Pe măsură ce lumea geto-dacică era mai bine cunoscută, devin mai dese și referirile autorilor antici. Dar, întrucât știrile provin la început doar de la scriitorii greci, locuitorii de aici sunt desemnați multă vreme doar sub numele de geți. De abia la mijlocul secolului I î.Chr, în opera lui **Caesar**[16], apare prima mențiune a numelui de daci, amintiți ca vecini ai germanilor, lângă *pădurea Hercinică* (Slovacia actuală). Ca urmare a interesului pe care romanii încep să-l poarte regiunilor nord-dunărene, dacii sunt tot mai des amintiți, începând chiar cu sfârșitul secolului I. î.Hr., în operele lui **Frontinus, Trogus Pompeius, Strabon, Horatius, Vergilius** ș.a.

Numele de Dacia apare, pentru prima oară, doar în a doua jumătate a secolului I d.Hr., la **Plinius cel Bătrân** și **Tacitus,** ca urmare directă a existenței statului dac unitar, dovedind că teritoriul nord-dunărean locuit de daci era conceput acum ca o entitate statală și etnică.

V.5. **Arealul de răspândire a geto-dacilor**. De-a lungul istoriei lor, geto-dacii au cunoscut atât perioade de extindere teritorială, cât și perioade de regres, ca urmare a agresiunii unor populații învecinate sau aflate în migrație. În tot timpul, însă, nucleul teritorial de bază al geto-dacilor a coincis cel puțin cu actualul teritoriu locuit de români.

Vechimea traco-geto-dacilor pe aceste locuri poate fi sigur urmărită, prin rădăcinile lor, de la începutul mileniului al II-lea î.Hr., o dată cu profunda restructurare etnico-lingvistică de la sfârșitul eneoliticului și începutul bronzului.

Geto-dacii, ca reprezentanți ai ramurii nordice a tracilor, se întindeau în sud aproximativ până pe linia Munților *Haemus* (Balcani), care-i delimita parțial de rudele lor, tracii sudici. **Herodot**[17] îi cunoaște pe geți ca locuind între *Haemus* și Dunăre, iar istoricul **Thucydide**[18] îi numește "geții peste care dai dacă treci Munții Haemus".

[16] *De bello Gallico*, VI, 25, 2.
[17] *Istorii*, IV, 93.
[18] *Războ. pelop.*, II, 96, 1.

Hotarul vestic al dacilor îl reprezenta aproximativ linia Dunării pannonice (mijlocii), deşi infiltraţii ale lor se constată uneori şi mai spre vest. Vecinii lor permanenţi în această zonă erau triburile illirice, iar în perioada La Tène şi unele neamuri celtice, care au dăinuit aici până în momentul constituirii statului lui Burebista.

La începutul secolului I d.Hr., în jurul anilor 20, situaţia în vest s-a modificat, deoarece romanii au colonizat, ca aliaţi, în şesul dintre Tisa şi Dunăre pe sarmaţii din ramura iazigilor, pentru a stopa atacurile dacilor în recent constituita provincie Pannonia. Între aceştia şi daci au avut loc dese conflicte, hotarul stabilindu-se oarecum pe Tisa.

Spre nord-vest, dacii se întindeau până la *Pădurea Hercinică*, adică până în Munţii Slovaciei, învecinându-se aici cu germanii, aşa cum ne informează atât **Caesar**, pe la 50 î.Hr. (*Comentarii de bello Gallico*), cât şi **Strabon**, în vremea lui Augustus. Ei i-au dislocat de aici pe celţi ori s-au amestecat cu aceştia, aşa cum atestă aşezările fortificate *oppidane* din Slovacia.

În părţile nordice şi răsăritene, limita de răspândire a geto-dacilor este atestată mai mult prin date arheologice decât prin cele scrise. Spre nord, ei se întindeau probabil până în centrul Poloniei, unde s-ar putea plasa câteva *dave* menţionate de Ptolemeu. În această zonă, dacii au fost supuşi mereu presiunii altor popoare, mai ales din partea celţilor şi bastarnilor. În nordul Bucovinei, în Ucraina subcarpatică şi în Galiţia, a existat o înfloritoare cultură traco-dacică, cunoscută sub numele de *Lipiţa,* care a atins apogeul în primele două secole după Christos.

Spre răsărit, triburile tracice au fost supuse permanent presiunii populaţiilor scito-sarmatice. În unele momente, au fost sesizate materiale arheologice de factură tracică până în zona Niprului. Totuşi, limita răsăriteană constantă de locuire a geto-dacilor s-a plasat în zona Nistrului (= Tyras, în antichitate), care multă vreme a fost sediul uniunii tribale a tyrageţilor. De asemenea, teritoriul de la nordul gurilor Dunării a fost numit de unii autori antici “pustiul” sau “stepa getică”, atestându-se şi în acest fel apartenenţa acestei zone la spaţiul locuit de geto-daci.

Într-o oarecare măsură, situaţia s-a schimbat în momentul pătrunderii în zonă a germanilor bastarni şi, mai târziu, a sarmaţilor alani. Fără a fi înlăturaţi cu totul, geto-dacii au fost împinşi însă, într-o oarecare măsură, spre vest.

În spaţiul locuit de geto-daci, Ptolemeu menţionează 15 triburi sau uniuni de triburi, a căror localizare precisă comportă încă discuţii. Dintre cele mai cunoscute grupuri amintim: *dacii mari*, în vestul Transilvaniei (cu centrul la Dokidava); *apulii*, în centrul Transilvaniei (cu centrul la Apulum); *sucii*, la gura Oltului (cu centrul la Sucidava, azi Celei, jud. Olt); *burii*, în Oltenia subcarpatică (cu centrul la Buridava: azi Ocniţa, jud. Vâlcea); *geţii*, la Dunărea de Jos şi pe Nistru; *moesii*, amestecaţi parţial cu geţii, în Dobrogea şi la sud de Dunăre, până la Munţii Balcani; *tyrageţii*, *costobocii* şi *carpii*, în Moldova.

V.6. **Numărul geto-dacilor** a constituit un obiect de supoziţii pentru cercetători, neexistând informaţii antice ferme, care să înlesnească o determinare mai precisă. În această situaţie, aprecierile demografice se pot aproxima prin aplicarea unor criterii de evaluare.

a. Criteriul raportului dintre luptători şi civili, considerat în medie de 1:10 (poate oscila, însă, între 1:4 şi 1:12, în funcție de evenimentele politice: război sau vremuri de linişte). Luându-se drept reper oastea de 200.000 oameni, indicată de Strabon pentru perioada lui Burebista, se poate estima o populație de 2-2,5 milioane locuitori, dar trebuie să se țină cont de faptul că atât în statul, cât şi în armata lui Burebista se găseau şi alte etnii, în afară de daci.

b. Criteriul numărului de morminte într-o necropolă sau al numărului de locuințe într-o aşezare, coroborat cu numărul de aşezări şi necropole dintr-un perimetru geografic. Aceasta presupune cercetarea arheologică exhaustivă a unei zone, pentru a repertoria toate monumentele de perioadă geto-dacică. Se consideră că, în medie, într-o locuință, în funcție de dimensiunile acesteia, de numărul de camere, trăiau între cinci şi zece oameni.

Pornindu-se de la aceste criterii, s-au făcut diverse estimări pentru numărul populației dacice, de la 100.000 de oameni (evident, prea redusă), 500.000, 1.000.000 şi ajungând la 2.500.000. Cea mai plauzibilă pare aproximarea la peste 1.000.000, propusă de Vasile Pârvan.

V.7. **Aspectul exterior al geto-dacilor**. Despre tipul fizic al geto-dacilor cunoaştem unele lucruri sigure, fie din descrieri contemporane, fie din reprezentările plastice ale artiştilor epocii (îndeosebi cele de pe *Columna* de la Roma şi de pe *Tropaeum Traiani* de la Adamclisi), dar şi din statuile de daci aflate în mari muzee ale Italiei (îndeosebi la Florența).

Dacii erau o seminție de oameni înalți, cu părul şi pielea de culoare deschisă, blond-roşietice. Bărbații aveau părul şi barba bogată, iar femeile purtau părul adunat pe tâmple. îmbrăcămintea dacilor se asemăna mult cu portul tradițional al țăranilor români, mai ales al celor din zonele montane. bărbații purtau ițari şi cămaşă largă, încinsă cu brâu, iar iarna cojoc de oaie şi o glugă prinsă la gât. femeile purtau fotă, cămaşă şi haină încrețită. nobilii (*tarabostes*) îşi acopereau capul cu o căciulă ascuțită (*pileus*), ca semn al rangului; de aici, provenea şi celălalt nume sub care era cunoscută în antichitate această categorie socială: *pileați*, spre deosebire de restul populației, care avea capul descoperit, lăsând la vedere părul bogat: *comații*.

V.8. **Limba geto-dacilor**, ca şi cea a tracilor, în general, este foarte puțin cunoscută, deoarece dacii nu au avut un alfabet propriu şi nici nu ni s-au transmis texte ample scrise în această limbă. Pe baza resturilor păstrate, s-au propus diverse scheme de reconstituire, dar care rămân la stadiul de ipoteze, mai mult sau mai puțin plauzibile.

A fost studiată îndeosebi de cercetători români şi bulgari (popoare care trăiesc în spațiul locuit odinioară de neamurile traco-geto-dacice). S-au conturat îndeosebi două păreri. Conform primei păreri (I.I.Russu), geto-dacii ar fi vorbit aceeaşi limbă cu tracii (după mărturia lui Strabon). După cea de a doua opinie (Vl.Georgiev, Cicerone Poghirc), care se bazează pe denumirea diferită a aşezărilor (*dava*, la nord de Dunăre; *bia*, *bria*, *diza*, *para*, *apa*, *upa*, *sara*, la sudul fluviului), dacii ajunseseră la un dialect sau chiar la o limbă diferită de cea a tracilor.

Această nesiguranță se datorează faptului că limba traco-dacilor, ca şi a vecinilor illiri, a rămas aproape complet necunoscută, fiind înlocuită cu limbi

vorbite ulterior: latina, greaca sau slava. Inscripțiile redactate în limba traco-geto-dacă sunt cu totul insuficiente, iar despre unele inscripții doar se bănuieşte că ar fi redactate în această limbă, sensul lor rămânând total enigmatic (de ex., DECEBALVS PERSCORILO, ştampilă aplicată pe un vas de cult, descoperit la Sarmizegetusa, care a fost interpretată în diverse moduri, fie ca aparținând limbii dacice, fie celei latine). Cea mai lungă inscripție scrisă în limba tracă se află pe inelul descoperit la Ezerovo (Bulgaria), dar descifrările propuse nu au întrunit consensul specialiştilor (foarte plauzibilă pare soluția propusă de profesorul ieşean C. Cihodaru: invocație funebră).

Din limba dacilor cunoaştem în mod cert aproximativ 1150 nume de persoane şi 900 de toponime, precum şi 57 denumiri de plante, ultimele transmise de autorii antici Dioscorides şi Pseudo-Apuleius. Aceste relicve lingvistice nu pot servi însă la reconstituirea în ansamblu a limbii geto-dacilor, ci ajută doar, în calitate de material lingvistic comparativ, la o încadrare foarte generală a acestei limbi, anume în aşa-numitul grup *satem* al limbilor indo-europene, prezentând înrudiri cu sanscrita, limbile iranice, balto-slave şi illira. Ea era, deci, deosebită, prin esența sa, de latină, care făcea parte din celălalt mare grup lingvistic indo-european – *kentum*. Acest fapt exclude din start opiniile neştiințifice ale unor amatori, care consideră că daca şi latina ar fi fost atât de asemănătoare, încât romanizarea în spațiul traco-dacic s-ar fi făcut de la sine.

O cale prin care se poate încerca reconstituirea unor frânturi din limba traco-dacică porneşte de la faptul că în limbile albaneză şi română se păstrează un număr de cuvinte comune, care nu pot proveni decât din substratul comun, traco-dacic sau traco-illiric, al celor două limbi. E posibil, de asemenea, ca şi alte cuvinte din limba română, care, pe baza legilor obişnuite ale etimologiei, sunt considerate împrumuturi din alte limbi, să fie, de fapt, tot supraviețuiri ale substratului dacic, datorită asemănărilor care au existat în vechime între limba tracică şi grupul limbilor balto-slave; sunt elocvente, în acest sens, cuvintele asemănătoare care se găsesc în lituaniană şi română. Adunând cuvintele cu etimologie necunoscută din limba română, I.I. Russu considera ca fiind cert dacice aproximativ 180 de cuvinte uzuale din limba română, dar numărul lor s-ar putea ridica chiar la o mie, reprezentând cam 10% din vocbularul obişnuit.

Oricum, reconstituirea limbii traco-dacilor rămâne un câmp de investigație pentru viitor.

ÎNTREBĂRI RECAPITULATIVE

1. În ce condiții istorice s-a realizat trecerea de la prima la cea de a doua perioadă a epocii fierului pe teritoriul României?

2. Care sunt principalele progrese pe care geto-dacii le-au realizat prin trecerea la cea de a doua perioadă a epocii fierului?

3. Ce argumente există pentru folosirea termenului modern de geto-daci?

4. Cum se explică menționarea mai târzie a dacilor, față de geți, în izvoarele scrise ale antichității?

5. Care au fost populațiile învecinate care au influențat istoria geto-dacilor?

6. Pe ce argumente se bazează estimarea populației dacice la circa un milion de oameni?

7. Care sunt dovezile pe baza cărora se pot reconstitui înfățişarea şi portul geto-dacilor?

8. Pe ce se bazează principalele opinii exprimate în legătură cu limba traco-geto-dacică?

9. De ce nu se poate susține că limba traco-dacică era foarte asemănătoare cu latina?

P A R T E A A II - A

I. P E R I O A D A P R E R O M A N Ă

POPULAȚIILE DIN REGIUNEA DUNĂRII INFERIOARE ÎN SECOLELE III Î.H. – I D.H.

Perioada cuprinsă între ultimele trei secole ale erei vechi şi primul veac al erei creştine se caracterizează, în general, prin evoluții complexe, deşi insuficient de bine cunoscute pentru toate zonele regiunii Dunării de Jos, determinate de modificările rapide ale situațiilor politice, de interferența de interese a uneia sau alteia dintre puterile locale sau mai îndepărtate pentru spațiul amintit şi de mişcările unor populații (migrațiile celților, bastarnilor, sciților, sarmaților). Pe de altă parte, populațiile aflate aici se găseau pe stadii de dezvoltare economică, instituțională, culturală foarte diferite.

1. Populațiile din Dobrogea

1.1. Grecii din Pontul Stâng

➢ Epoca istorică. Coloniile greceşti (*apoikiai*; sg. *apoikia*) de pe țărmul vestic şi nord-vestic al Pontului Euxin (*Istros* [lat. *Histria*] [Istria, jud. Constanța], *Tyras* [Akerman-Cetatea Albă, Ucraina], *Orgame* [lat. *Argamum*] [Jurilovca, jud. Tulcea], *Tomis* [Constanța] - înființate de *Miletos*; *Kallatis* [lat. *Callatis*] [Mangalia, jud. Constanța] – întemeiată de *Heracleea Pontica*) se găseau din punct de vedere al evoluției istorice în aşa-numită **epocă elenistică**, respectiv intervalul cuprins între **323 î.H.** (moartea lui Alexandru Macedon) şi **31/0 î.H.** (cucerirea de către romani a ultimului regat elenistic – Egiptul); pentru oraşele greceşti din Dobrogea, sfârşitul acestei epoci poate fi plasat ceva mai târziu, respectiv prin anii **3-2 î.H.**, când, aşa cum vom vedea mai jos, ele au intrat definitiv sub control roman. În răstimpul amintit, istoria aşezărilor elene, asemenea altor *poleis* din alte regiuni ale lumii mediteraneene, s-a desfăşurat pe două coordonate: 1) *continuitatea*, datorată persistenței cetății; 2) *schimbarea*, determinată de apariția şi afirmarea în zonă a unor noi factori politici, care au influențat evoluția structurilor interne şi poziția internațională a fiecărei *polis*, respectiv: **a**. **statul monarhic elenistic** (macedonean, sirian, egiptean, pontic), care se defineşte ca un ansamblu teritorial şi de comunități politice foarte eterogen din punct de vedere etno-demografic, lingvistic, cultural şi religios, supus unui suveran a cărui autoritate rezidă în puterea militară (instituirea de garnizoane) şi într-o administrație pragmatică; **b. asocierele politico-juridice**, mai mult sau mai puțin efemere, dintre cetăți (*symmahia* - „alianță”, *isopolitia* - „egalitatea civică”, confederații); **g. „regatele”** sau uniunile tribale „barbare” (getice, scitice, celtice, tracice); **d. Republica romană**.

➢ Dezvoltarea internă. Aceasta prezintă anumite trăsături comune tuturor coloniilor greceşti: **a) persistă** instituțiile, magistraturile, triburile (*phylai*) tradiționale de origine milesiană la *Histria* şi *Tomis*, respectiv cele de sorginte doriană la *Callatis*. **b) corpul social** rămâne cel tradițional (cetățeni, străini, sclavi), dar apar elemente noi, în special în domeniul moravurilor politice şi civice, cum ar fi: ● manifestarea unui anumit dezinteres al cetățenilor pentru treburile publice, generat de situația politică instabilă (atacurile barbare, părăsirea oraşului de către unii locuitori) şi de pauperizarea multora dintre ei (de exemplu, refuzul de a-şi asuma preoțiile pentru divinitățile poliadice); ● vânza-

rea la licitație a preoțiilor; ● acordarea cu mai mare generozitate a cetățeniei (*politeia*) şi a calității de proxen (prócenoß = *proxenos* < procenía = *proxenia*) unor străini, însoțite, de obicei, de facilități financiare, juridice etc.; ● înrolarea unor contingente de „barbari" din teritoriu sau a unor mercenari originari din alte locuri; ● primirea de către unii greci din coloniile vest-pontice a cetățeniei sau proxeniei în alte *poleis*-uri. **c) economia** oraşelor greceşti este cea tradițională, bazată pe exploatarea teritoriului rural (xýra = *chora*), comercializarea peştelui sărat de către *Histria*, comerțul cu centrele elenistice (*Thasos*, *Rhodos*, etc.) şi triburile de pe cele două maluri ale Dunării. Totodată, se constată o anumită decădere a Tyrasului şi Histriei, datorată mai ales diminuării cererii de grâu pontic în favoarea celui din Egiptul lagid şi a venitului de tranzit prin strâmtori pus de *Byzantion*, pe de o parte, şi înflorirea economică a Callatidei, pe de alta. **d) finanțele** suferă mutații vizibile, cum ar fi dezechilibrarea repartiției veniturilor (puțini bogați, care dispun de sume mari şi creditează *polis*-ul şi cetățenii, numeroşi săraci) şi apariția periodică a unor crize financiare şi alimentare generatoare de tensiuni intestine, care determină cetatea să apeleze la dărnicia unor locuitori bogați sau să efectueze împrumuturi adeseori greu rambursabile. **e) religia** rămâne cea tradițională (de exemplu, Apollo Ietros, Afrodita Pontia, Zeus Polieus, Hermes Agoraios ş.a. la *Histria*, Apollo Pithios şi Agieus, Demetra, Atena Polias, Dionysos ş.a. la *Callatis*), dar apar sensibilități spirituale noi, aşa cum o demonstrează „importul" unor divinități microasiatice (de exemplu, Cybele), egiptene (Sarapis = Qeòß Mégaß?) ş.a.. **f) cultura** cunoaşte în acest interval o dezvoltare remarcabilă: limba utilizată este greaca „comună" (*koinè*); funcționează teatrul, gimnaziul (*Histria*, *Callatis*), *Museion*-ul la *Histria*; izvoarele menționează mai mulți învățați din *Callatis* – Demetrios (sec. III î.H.) - vestit geograf, Satyros supranumit „Peripateticul" (sec. III î.H.), căruia i se atribuie o biografie a lui Euripide, Herakleides supranumit „Lembus" (sec. II î.H.), care a trăit în Egiptul lagid ca gramatic, biograf, istoric.

➢ Relațiile politice externe ale coloniilor greceşti în epoca elenistică au avut un caracter mai dinamic şi mai divers decât în perioadele anterioare. Ele s-au desfăşurat într-un context mult mai complicat, determinat de disputele dintre statele succesoare ale imperiului macedonean (regatul elenistic al Traciei, regatul sirian, regatul Pontului etc.) şi dintre acestea şi diferite formațiuni locale („regate" getice de la sud şi nord de fluviu, regatul celtic de la *Tylis*, „regate" scitice) pentru controlul Gurilor Dunării şi al Pontului Stâng iar de la sfârşitul secolului al II-lea şi pe parcursul secolului I î.H. de politica pontică a Republicii romane. În derularea raporturilor internaționale ale oraşelor greceşti vest- şi nord-pontice în epoca elenistică pot fi stabilite mai multe etape:

1) Etapa cuprinsă între sfârşitul secolului al IV-lea şi sfârşitul secolului al III-lea î.H. Evenimentele cele mai semnificative din acest interval au fost:

♦ conflictele cu **Lysimachos**, *strategos* al Traciei, apoi rege al Traciei (305-281) şi Macedoniei (286-281), care, în contextul politicii de extindere a stăpânirii sale până la Gurile Dunării, urmărea controlul oraşelor greceşti; acest lucru se putea realiza cel mai eficient prin instalarea de garnizoane macedonene. Drept urmare, aşa cum ne informează istoricul Diodor din Sicilia şi o atestă mai multe epigrafe callatiene şi histriene, între **313-311** şi în **309** a avut loc răscoala cetăților pontice în frunte cu *Callatis*, care, însă, în **307 î.H.**? au fost definitiv înfrânte. Dominația lui Lysimachos asupra oraşelor din Pontul

Stâng a luat sfârşit în **281 î.H.**, când acesta a fost învins în *Lydia* (Asia Mică) de regele Siriei şi, drept consecinţă, regatul său s-a destrămat.

♦ În contextul raporturilor dintre oraşele greceşti şi Lysimachos, în zonă s-a implicat şi regele **Dromichaites**. Conform izvoarele antice, el era de origine tracică, getică sau odrisă. Hotarele stăpânirii sale nu se cunosc cu precizie. Începând cu Vasile Pârvan, cei mai mulţi învăţaţi au plasat formaţiunea dinastului respectiv undeva la nord de Dunăre (Câmpia Română, centrul sau sudul Moldovei şi al Basarabiei) sau, dimpotrivă, la sud de fluviu (Bulgaria sau Dobrogea). Tensiunea dintre Dromichaites şi Lysimachos a fost cauzată de ocuparea de către cel din urmă a unui teritoriu şi a unor locuri întărite „aflate mai înainte vreme în stăpânirea tracilor", aşa cum scria Diodor din Sicilia. Conflictele, desfăşurate, după unii istorici, în **300** şi **292 î.H.**, iar, după alţii, între **293-291 î.H.**, au avut loc undeva la sud de Dunăre (nord-estul Bulgariei?), fiind urmate de o pace în urma căreia, aşa cum ne informează istoricul Pausanias din veacul al II-lea d.H., Lysimachos a cedat lui Dromichaites „ţinuturile de dincolo de Istru". În schimb, cetăţile pontice au rămas sub stăpânirea macedoneanului.

♦ Control exercitat de regatul celtic de la *Tylis*. În anul **278 î.H.**, o ramură a celţilor stabiliţi la sud de Balcani a creat în Tracia, în bazinul râului *Hebros* (Mariţa, centrul Bulgariei), un regat, care a rezistat până în anul **216** (după unii, **212**) **î.H.** Controlul acestuia asupra coloniilor greceşti nu e cert.

♦ Suzeranitatea dinaştilor (*basileis*) geţi şi sciţi din Dobrogea sau de la nordul Gurilor Dunării e atestată exclusiv pe baze epigrafice. Astfel, într-un decret histrian este pomenit **Zalmodegikos**, foarte probabil un rege (basileúß) al unei formaţiuni getice din nord-vestul Dobrogei sau de la nordul Gurilor Dunării afirmate după dispariţia monarhiei lui Lysimachos, care, în schimbul protecţiei acordate Histriei, solicita ostatici şi o şantaja cu jefuirea veniturilor. Tot dintr-o inscripţie histriană este cunoscut un alt dinast, **Rhemaxos**, scit de origine, care în jurul anului **200 î.H.** sau poate după **190 î.H.** avea sub „oblăduirea" sa „oraşele greceşti", sprijinind *Histria* cu 100, apoi cu 600 de călăreţi împotriva căpeteniei tracice Zoltes; „regatul" său se situa în mod cert la nord de fluviu.

2) Etapa cuprinsă între sfârşitul secolului al II-lea şi prima jumătate a secolului I î.H. Spre finalul secolului al II-lea î.H., coloniile din Pontul Stâng au traversat un moment de insecuritate politică, aşa cum pare s-o demonstreze distrugerile din jurul anului **100 î.H.** constate cel puţin la *Histria* şi care se datorau, foarte probabil, barbarilor vecini (în special sciţi). Pe de altă parte, în contextul vidului de putere existent în zonă, ele s-au orientat către noii factori de putere afirmaţi în bazinul egeano-pontic, anume **Roma**, care în a doua jumătate a secolului al II-lea avea deja posesiuni în Asia Mică, şi **regele Mithridates al VI-lea Eupator, regele Pontului (112-63 î.H.)**, care în jurul anului **100 î.H.** îşi extinsese dominaţia asupra întregului litoral sud-estic, nordic- şi nord-vest-pontic, neliniştind Republica romană. Astfel, în regiunea pontică a apărut o rivalitate tacită pentru atragerea de aliaţi. În consecinţă, unele oraşe vest-pontice s-au orientat către Roma, aşa cum o demonstrează tratatul (*foedus*) încheiat cu aceasta de către *Callatis* prin cândva între **106-101 î.H.** Această acţiune diplomatică a Romei a fost repede anulată, căci în ajunul declanşării primului război dintre Republica romană şi regatul Pontului (**89-85 î.H.**), prin anul **89 î.H.**, întregul litoral occidental al Pontului Euxin intrase în

sfera de influență a lui Mithridates. Controlul mithridatic a luat sfârşit în **72/1 î.H.**, când, în contextul celui de-al treilea război dintre Roma şi rege (**74-63 î.H.**), M. (Licinius Lucullus) Terentius Varro, proconsulul Macedoniei, a organizat o campanie împotriva avanposturilor lui Mithridates de pe țărmul occidental al Mării Negre, cucerind, după cum ne informează istoricii Eutropius şi Festus din veacul al IV-lea d.H., oraşele *Apollonia*, *Callatis*, *Parthenopolis*, *Tomis*, *Histria* şi *Byzone*. Ele erau supuse autorității proconsulului Macedoniei, fără, însă, a fi integrate în provincie, ci având, foarte probabil, statutul de *civitates stipendiariae* („cetăți tributare”), fiind obligate, printre altele, să primească garnizoane romane. Astfel se instaura prima stăpânire romană asupra litoralului vest-pontic, care a durat doar până în anul **61/0 î.H.**, când, urmare a abuzurilor lui C. Antonius Hybrida, proconsulul Macedoniei, cetățile greceşti s-au răsculat şi, ajutate de dinaştii locali şi de bastarnii de la nordul Dunării, au înlăturat controlul roman.

3) Relațiile politice externe ale coloniilor greceşti în a doua jumătate a secolului I î.H. Ceea ce caracterizează contextul politic internațional din această etapă este, pe de o parte, slăbirea interesului roman pentru regiunea vest-pontică, datorită dificultăților interne prin care trecea Republica, şi, pe de altă parte, inexistența vreunei puteri circumpontice capabile să refacă vidul de putere creat după cucerirea regatului Pont şi moartea lui Mithridates în **63 î.H.** Pe acest fundal, asupra coloniilor greceşti şi-a făcut simțită autoritatea regele **Burebista**, get de la nordul Dunării sau rezidând în hinterlandul Histriei. După unii istorici, Burebista ar fi fost activ în regiune încă din **61/0 î.H.**, instigând oraşele greceşti împotriva stăpânirii romane; după alții (cei mai mulți), campaniile pontice ale regelui s-ar fi desfăşurat pe la **cca 55** (**-48**) **î.H.**. Recent, Alexandru Avram a opinat că intervenția lui Burebista a avut loc în ajunul bătăliei de la *Pharsalos*, în Thessalia, din **9 august 48 î.H.**, deci în primăvara-vara anului respectiv, când regele get şi-a oferit ajutorul lui Pompeius Magnus, aflat în conflict cu Caesar. Motivul atitudinii sale ostile rămâne în bună măsură necunoscut (foarte probabil, pentru a-şi asigura prestigiul în plan intern şi extern). Cert este că dinastul get şi-a făcut simțită prezența pe litoralul vest-pontic într-o manieră destul de violentă, cel puțin pentru unele cetăți.

După dispariția lui Burebista prin **44** sau **35 î.H.**, situația politică exactă a oraşelor greceşti nu se cunoaşte. Ele au continuat însă să fie în atenția Romei. De asemenea, în condițiile destrămării „stăpânirii” lui Burebista şi ale războaielor civile din statul roman, bastarnii nord-dunăreni au încercat să-şi afirme autoritatea în zonă; o dovadă indirectă o constituie relatările lui Dio Cassius despre trecerea lor la sud de Dunăre şi supunerea „Moesiei”, care au precedat campania din **29/8 î.H.** a lui M. Licinius Crassus, proconsulul Macedoniei, la Dunărea de Jos. Scopul inițial al acestei expediții a fost ajutorarea tracilor denteleți de la sud de Balcani, aliații romanilor, care fuseseră atacați de bastarni. Ajungând în spațiul dobrogean, generalul roman a primit ajutorul regelui get **Rholes** din sud-vestul Dobrogei (**29 î.H.**), care un an mai târziu a fost răsplătit cu titlul de *amicus et socius populi Romani* sau, după opinii mai recente, cu cel de *amicus Caesaris*. Anul următor, Crassus a sprijinit pe dinastul amintit împotriva lui **Dapyx**, „regele unor geți” din partea centrală a teritoriului dobrogean (?), apoi a alungat pe **Zyraxes**, care domnea în nordul Dobrogei; aceste victorii i-au adus proconsulului roman triumful, celebrat la **2 iulie 27 î.H.** *ex Thraciae et Geteis*.

Campania lui Crassus a avut două consecinţe majore: **1)** întregul teritoriu dobrogean a intrat sub control roman, exercitat, însă, indirect, prin intermediul lui Rholes; **2)** s-a schimbat statutul politic internaţional al oraşelor greceşti din Pontul Stâng, care au intrat definitiv în orbita Romei. Momentul efectiv al instaurării dominaţiei romane asupra acestora a avut loc, după Alexandru Avram, în anii **3-2 î.H.**, foarte probabil în modalităţi diferite pentru fiecare oraş în parte. Din punct de vedere al statutul juridic, o dată intrate sub autoritate romană, oraşele greceşti au avut statute diferite; în mod sigur *Callatis* era *civitas foederata*.

1.2. Populaţiile din interiorul şi de pe malul dunărean al Dobrogei

- Etnicul. În interiorul Dobrogei predomina populaţia de origine tracică (**geţi**, **corali**, **crobizi**, **saci** etc.), alături de ea infiltrându-se şi grupuri alogene: poate **celţi** din secolul al III-lea î.H., **sciţi**, amintiţi de la sfârşitul secolului al III-lea până în secolul I î.H., **bastarni** la Gurile Dunării (i-la *Peuke*) şi pe sectorul dobrogean al fluviului din ultimul sfert al secolului al III-lea î.H., **sarmaţi** la Gurile Dunării din a doua jumătate a secolului I î.H. (după dispariţia formaţiunii lui Burebista).
- Stadiul de civilizaţie al populaţiei getice. La cumpăna dintre ere, seminţiile tracice din Dobrogea se aflau în epoca Latène. Din punct de vedere politic, în secolele III-I î.H. geţii dobrogeni reuşiseră să alcătuiască entităţi politice restrânse teritorial, conduse de regi (*basileis*) (Zalmodegikos, Rholes, Dapyx, Zyraxes). În ultima treime a veacului I î.H., acestea au intrat sub autoritatea Romei, care o exercita prin intermediul dinastului local Rholes, apoi al conducătorilor regatului odris de la sud de Balcani.

2. Populaţiile nord-dunărene

2.1. Situaţia etnică şi culturală

- Etnicul. În ultimele trei secole ale erei vechi şi în primul veac al erei creştine, în stânga Dunării, între *Tisia* (Tisa), la vest, *Pontus Euxinus* (Marea Neagră) şi *Tyras* (Nistru), la est, şi Carpaţii Păduroşi, la nord, locuiau mai multe neamuri:

1. Tracii (lat. ***Thraces***), respectiv seminţiile nordice ale acestora, care reprezentau elementul etnic cel mai numeros.

a) Denumirile antice. În izvoarele greco-latine apar menţionate mai multe triburi tracice nord-dunărene, dar denumirile cele mai frecvente utilizate de autorii antici erau: **a) geţi** (gr. pl. **Gétai** (sg. **Gétaß**); lat. pl. ***Getae*** (sg. ***Geta***), cunoscuţi de greci încă din vremea colonizării, prin care era desemnată mai ales populaţia de la Dunărea de Jos[19], şi **b) daci** (gr. pl. **Dâkoi, Dakoí** (sg. **Dác**); lat. pl. ***Daci*** (sg. ***Dacus***)), denumire apărută abia la mijlcoul secolului I î.H., în opera lui Caesar *De bello Gallico*[20], în contextul afirmării politice a lui Burebista şi cu referire la aria vestică şi intracarpatică a României. Aceste denumiri erau interşanjabile[21] şi generalizatoare[22], exprimând aşadar o

[19] Prima menţiune apare la Herodot, IV, 93, care se referă la geţii de la sudul Dunării în contextul evenimentelor dintre **514** şi **512 î.H.** Cea dintâi referire la geţii nord-dunăreni apare la Arrianus (*Anabasis*, I, 3, 5), care preia o informaţie a lui Ptolemeu al lui Lagos, general al lui Alexandru Macedon.

[20] Caes., *BG*, VI, 25, 2: pădurea Hercinică se întinde spre răsărit „*ad fines Dacorum et Anartorum*" - „până la hotarele dacilor şi anarţilor".

[21] Vezi, de exemplu, Plin., IV, 80: „*Getae, Daci Romanis dicti*" („geţii, numiţi de romani daci"); Trog. Pomp.-Iust., XXXII, 3, 16: „*Daci quoque suboles Getarum sunt*" - „şi

„autodefinire etnică” colectivă, respectiv un act volitiv de recunoaştere a unei origini comune şi a unor tradiţii proprii[23].

b) Denumirile moderne. Istoriografia recentă foloseşte mai multe noţiuni pentru a desemna etnicul regiunii nord-dunărene, respectiv: **a) geto-daci**, impus de tradiţia istoriografică începând cu Grigore Tocilescu şi Vasile Pârvan; **b) daco-geţi**, utilizat, din motive regionale, de şcoala arheologico-istorică clujeană; **g) daco-moesi**, termen întâlnit în unele lucrări de lingvistică, prin care se delimitează populaţia nord-balcanică şi nord-dunăreană, vorbitoare - după unii lingvişti - a unei limbi aparte, numită, convenţional, „daco-moesică”, de tracii sud-balcanici şi microasiatici, vorbitori ai limbii tracice; izvoarele antice vorbesc însă despre înrudirea lingvistică dintre geţi, traci şi daci[24]; **d) traco-geto-daci**, prin care, urmându-se sugestiile învăţaţilor antici[25], se subliniază unitatea etno-lingvistică a neamului tracic. Cei mai mulţi istorici consideră că aceste creaţii terminolgice sunt operabile, dar sunt şi unii care opinează că ele sunt „construcţii anistorice”, care creează un „pseudo-etnos unitar” – geto-dacii (daco-geţii); evident, o asemenea apreciere este exagerată, creând artificial o disjuncţie între diferitele grupări tracice nord-dunărene.

c) Denumirea ţării tracilor nord-dunăreni: **a)** Noţiunea ***Dacia*** apare pentru prima dată pe timpul împăratului Augustus (27 î.H. – 14 d.H.), în comentariile geografice ale lui Marcus Vipsanius Agrippa, *Divisio orbis terrarum* şi *Dimensuratio provinciarum*. Înainte de cucerirea romană, această denominaţie nu definea o realitate politică, ci una etnică, respectiv spaţiul carpato-dunărean locuit de daci. **b)** Termenul ***Getia*** este atestat abia în prima jumătate a secolului al VI-lea d.H. în lexiconul de nume de popoare ($Eqnikά) a lui Ştefan din Bizanţ şi la istoricul got romanizat Iordanes, care scria despre „*Gothia*” - de fapt, „*Getia*”. *Dacia* şi *Getia* erau, de asemenea, noţiuni echivalente[26].

2. Elemente alogene. În unele areale ale blocului tracic nord-dunărean au pătruns în ultimul mileniu al erei vechi seminţii de altă origine, care, uneori, au dislocat populaţia locală sau au dat naştere unor culturi mixte. Este vorba, în principal, despre:

a) Celţi, care sunt atestaţi din veacurile IV-III î.H. în Crişana şi Transilvania şi la est de Carpaţi. **b) Bastarni** („cei amestecaţi”), atestaţi la est de Carpaţi încă de la sfârşitul secolului al III-lea î.H. atât literar, cât şi arheologic; ei au creat aici un centru de stăpânire politică situat la nord de linia Piatra-Neamţ – Crasna – Leova – Tighina şi o cultură arheologică denumită în

---

dacii sunt o mlădiţă a geţilor”; Sil. Ital., *Pun.*, I, 324: „întocmai ca un dac din ţinuturile războinice ale pământului getic”; Crit., *Get.*, frg. 1: „Decebal, conducătorul geţilor”; App., *Praef.*, IV, 15: „geţii de dincolo de Istru, pe care îi numesc daci”.

[22] Vezi, de exemplu, Str., VII, 3, 12: „A existat şi o altă împărţire a teritoriului chiar din cele mai vechi timpuri: căci pe unii îi denumesc daci iar pe alţii geţi. Geţii sunt cei care se întind spre Pont şi răsărit iar dacii cei care locuiesc în partea opusă, spre Germania şi spre izvoarele Istrului…”.

[23] Dio Cass., LXVII, 6,2: „Eu îi numesc daci pe oamenii pomeniţi mai sus, cum îşi spun ei înşişi…”.

[24] Vezi Str., VII, 3, 10: geţii sunt un „neam vorbind aceeaşi limbă cu tracii”; 3, 13: „dacii au aceeaşi limbă ca şi geţii”.

[25] Str., VII, 3, 2: „elenii i-au socotit pe geţi de neam tracic”.

[26] Aşa cum o atestă o inscripţie funerară în limba greacă din provincia *Dacia* - Enqáde Xrusokóman Getikç xqõn amfikalúptei („aici pe Chrysocomas pământul getic îl acoperă---”) (IDR, III/2, 400 = CIGD, 108).

literatura de specialitate „Poieneşti-Lukaševca”, după necropolele eponime de la Poieneşti (jud. Vaslui) şi Lukaševca (reg. Orhei). **c) Sciți** de neam iranian, ajunşi în zona de stepă din sudul Basarabiei (secolele III-I î.H.). **d) Sarmați**, de asemenea de origine iraniană, care au pătruns în spațiul extracarpatic ca nomazi în grupe tribale (roxolani, aorşi, iazigi) în mai multe valuri, începând din prima jumătate a secolului I î.H. până în secolul al II-lea d.H.

➢ Civilizația populației tracice. În intervalul istoric aflat în discuție, tracii nord-dunăreni se aflau din punct de vedere istoric în cea de-a doua epocă a fierului – Latène. Conform aprecierii specialiştilor, evoluția civilizației geto-dacice în această epocă a cunoscut mai multe *etape*: **1) secolul al III-lea – mijlocul secolului al II-lea î.H. = Latène II**, când se constată un anumit reflux față de perioada anterioară: dispare arta princiară, sunt abandonate unele cetăți şi aşezări, încetează înmormântările fastuoase, scade procentul de ceramică lucrată la roată ş.a. Cauzele acestor fenomene au fost: creşterea puterii celților din Transilvania, invazia celților în Peninsula Balcanică (începutul secolului al III-lea) şi întreruperea legăturilor cu lumea elenistică, instalarea bastarnilor în Moldova nordică şi centrală. **2) mijlocul secolului al II-lea î.H. – începutul secolului al II-lea d.H. = Latène III**, care este denumită şi **epoca clasică a civilizației geto-dacice**; această etapă cunoaşte două momente de apogeu: între cca 80-44 î.H. - interval de maximă afirmare politică şi expansiune a geto-dacilor sub Burebista -, şi între mijlocul secolului I – începutul secolului al II-lea d.H. – afirmarea regatului dacic cu centrul în Munții Sebeşului. Evoluția civilizației geto-dacice va fi întreruptă brusc de cucerirea romană din primul deceniu al secolului al II-lea d.H.

2.2. Istoria politică a geto-dacilor în secolele I î.H. – I d.H.

2.2.1. Domnia lui Burebista (≈ 60 - ≈ 44 (35) î.H.)

➢ Izvoarele. Figura lui Burebista, ca a multor dinaşti „barbari”, a găsit ecou în scrierile greco-latine numai în măsura în care acesta a fost implicat în evenimente care aveau legătură cu lumea elenă şi romană. Evident, informațiile nu sunt foarte detaliate. Cele ajunse până la noi se găsesc în lucrarea *Geografia* a grecului Strabon (63 î.H. – 19 d.H.), eventual în *Istoriile filipice* ale lui Trogus Pompeius (primele decenii ale secolului I d.H.) şi în istoria geților (*Getica*) a gotului romanizat Iordanes din veacul al VI-lea d.H. Contemporan cu suveranul şi de o excepțională importanță este o inscripție descoperită la *Dionysopolis* (Balcic, Bulgaria) ce conține un decret în cinstea unui cetățean pe nume Akornion din care aflăm date deosebit de prețioase privind capitala regatului, înaintaşul marelui rege, întinderea stăpânirii sale, raporturile cu oraşul grecesc şi cu romanii. Astfel, decretul aminteşte că, printre alte servicii făcute cetății, Akornion a călătorit la *Argedava*, unde a întâlnit un rege get („tatăl” lui Burebista sau alt suveran) şi a obținut de la acesta „dezlegarea” poporului de anumite obligații (tribut?), iar mai târziu, „pe când regele Burebista ajungând cel dintâi şi cel mai mare dintre regii din Tracia şi stăpânind tot teritoriul de dincoace de fluviu /Dunărea – n.n./ şi de dincolo, a ajuns de asemenea la acesta /la Burebista – n.n./ în cea dintâi şi cea mai mare prietenie, a obținut cele mai bune foloase pentru patria sa, vorbindu-i şi sfătuindu-l în ceea ce priveşte chestiunile cele mai importante, atrăgându-i bunăvoința regelui spre bine oraşului... Şi fiind trimis de regele Burebista ca ambasador la Cn(aeius) Pompeius, fiul lui Cnaeius, imperator al romanilor, şi întâlnindu-se cu acesta în

părţile Macedoniei, lângă Heraclea Lyncestis /Bitola – n.n./, nu numai că şi-a îndeplinit cu bine însărcinările de la rege, câştigând pentru acesta bunăvoinţa romanilor, dar şi pentru patrie a purtat cele mai frumoase negocieri”.

➢ Originea. În legătură cu centrul puterii şi, respectiv, originea lui Burebista, în istoriografia contemporană s-au formulat trei opinii: **1)** după unii istorici, începând cu Vasile Pârvan, Burebista ar fi fost un rege din ţinuturile locuite de „geţii” de la nordul Dunării de Jos, în Muntenia sau sudul Moldovei, întrucât Strabon îl numeşte „bărbat get”; cei care optează pentru originea sa sud-carpatică mai invocă şi apropierea dintre numele *Argedava*, pomenită de decretul în cinstea lui Akornion, şi cel al Argeşului, care, în antichitate, s-ar fi numit *Argesis*; pe baza acestei concordanţe nejustificate de nici o sursă, reşedinţa iniţială a lui Burebista ar fi fost *dava* de la Popeşti, jud. Argeş; **2)** după Alexandru Suceveanu, înaintaşii dinastului amintit şi el însuşi ar fi rezidat în hinterlandul oraşului *Histria*, aşa cum pare să o sugereze atestarea în epoca romană (anul **166 d.H.**) a unui *vicus Arcidava*, continuatorul acelei reşedinţe *Argedava* menţionată de inscripţia de la *Dionysopolis*; **3)** în sfârşit, şcoala arheologică şi istorică clujeană opinează aproape la unison pentru originea transilvăneană a lui Burebista, mai precis din regiunea muntoasă din sud-vestul teritoriului intracarpatic (Munţii Orăştiei), unde s-a dezvoltat un puternic sistem de fortificaţii; recent, această concepţie a fost aspru criticată, evidenţiindu-i-se carenţele de cercetare şi interpretare.

➢ Începutul domniei. Părerile istoricilor sunt la fel de împărţite şi în ceea ce priveşte începutul domniei lui Burebista, fapt datorat impreciziei surselor antice. Mult timp s-a susţinut, pe baza unei informaţii a lui Iordanes, că în anul **82 î.H.** Burebista domnea deja[27]. Mai recent, reanalizându-se conţinutul mărturiilor privitoare la regele get, în special cele ale geografului Strabon, care a scris la cumpăna dintre secolele I î.H. – I. d.H., se consideră că debutul monarhiei burebistane ar trebui plasat după anul **63 î.H.,** dar înainte de **60 î.H.**

➢ Societatea geto-dacică în timpul lui Burebista. În timpul lui Burebista a avut loc o restructurare fundamentală a instituţiilor din spaţiul geto-dacic, caracterizate acum prin: ● întărirea semnificativă a puterii regale în detrimentul autorităţii diverşilor basilei, aşa cum o probează, printre altele, dispariţia emisiunilor monetare locale şi a înmormântărilor de tip princiar, cu care de luptă şi inventar bogat; nu întâmplător, Burebista este numit în decretul în cinstea lui Akornion „cel dintâi şi cel mai mare dintre regii din Tracia”; ● amplificarea efectivelor şi a capacităţilor militare atât prin subordonarea cetelor de războinici nobili (gr. *kometai* = lat. *comati* = „pletoşii”; *capillati* la Cassiodorus-Iordanes), cât şi prin „democratizarea” funcţiei războinice o dată cu recrutarea unor soldaţi din mediul proprietarilor liberi; aşa se explică cifrele, probabil exagerate, de 200.000 sau 40.000 de oameni ai armatei getice transmise de Strabon, expediţiile victorioase ale acestuia asupra mai multor neamuri, interesul manifestat de Pompeius pentru ajutorul militar ce l-ar fi putut oferi regele get; ● transferul vechii aristocraţii în preajma monarhului şi reducerea ei la un rol mai degrabă aulic, orientat spre aspectul sacral, politico-diplomatic, administrativ; în acest sens, Alexandru Avram vorbea de o adevărată „uniformizare prin uniformă” a nobilimii geto-dacice, cum o dovedeşte echivalenţa termenilor tr. *tarabostes* (pl. *tarabosteseis*), gr. *pilophoros* (pl. *pilophoroi*) şi

---

[27] Iord., *Get.*, XI, 67: „Pe când domnea peste goţi /geţi – n.n./ Burebista, a venit în Goţia /Geţia – n.n./ Deceneu, în timpul în care puterea la romani o avea Sylla”.

lat. *pilleatus* (pl. *pilleati*) - „purtător (i) de cuşmă (*pileus*)", despre care Dio Cassius scria că erau la daci „oamenii cei mai onoraţi" iar Iordanes - că Deceneu „i-a sfătuit să cinstească anumite divinităţi şi sanctuare făcându-i preoţi"; în acelaşi context al „reformării" aristocraţiei trebuie interpretare informaţiile autorilor antici despre confreriile de specialişti ai sacrului existente la geto-daci (*theosebeis* - „adoratori ai zeilor", *kapnobatai* - „cei care umblă prin fum", *ktistai* - „întemeietori" sau *shistai* - „cei care se abţin de la plăcerile lumeşti", *polistai* (*pleistoi*) - „cei mai mulţi") şi apariţia spectaculoasă a sanctuarelor; în aceeaşi direcţie a restructurării aulice a nobilimii pot fi interpretate informaţia din decretul dionsisopolitan despre faptul că Akornion ajunsese la curtea regelui get „în cea dintâi şi cea mai mare prietenie", cea a lui Strabon despre „slujitorii" (*therapontes*) regelui care puteau dialoga cu Deceneu în peştera de pe muntele sacru Kogaionon, cele ale lui Dio Cassius despre acţiunile diplomatice ale unor nobili daci în timpul lui Decebal sau despre „prefecţii" puşi în timpul războaielor dacice ale lui Traianus „dintre cei din jurul regelui" pentru a supraveghea lucrărilor agricole şi fortificaţiile ● se produce disjuncţia dintre dimensiunea politico-militară şi cea sacerdotală a regalităţii prin transferul obligaţiilor religioase ale basileului către preot (mare preot), aşa cum o atestă ştirile despre Burebista-Deceneu, Decebal-Vezina (?); ● regalitatea devine o instituţie producătoare şi redistribuitoare de bunuri, cum par s-o indice marile recipiente inscripţionate de la Ocniţa (jud. Vâlcea) (*Basile[us] Thiamarkos epoei*) şi Sarmizegetusa (*Decebalus per Scorilo*); ● trecerea de la o monarhie de caracter electiv la una ereditară.

➢ <u>Statul get sub Burebista</u>. Burebista a creat un regat întins şi puternic prin unificarea triburilor nord-dunărene, prin cucerirea populaţiilor de la Dunărea Mijlocie (≈ **60 î.H.**) şi dintre Balcani şi fluviu şi prin controlul cetăţilor greceşti de pe litoralul vest- şi nord-vest-pontic (≈ **48 î.H.**). Astfel, aşa cum se exprima un document epigrafic contemporan din *Dionysopolis*, el ajunsese „cel dintâi şi cel mai mare dintre regii din Thracia, stăpânitor al tuturor ţinuturilor de dincoace şi de dincolo de Dunăre", ameninţând Italia şi posesiunile balcanice ale Imperiului roman. Drept urmare, pentru a îndepărta acest pericol, Caesar a plănuit o expediţie împotriva dinastului get, eveniment care n-a mai avut loc. Momentul Burebista marchează debutul raporturilor politice formalizate juridic dintre Roma şi geto-daci. Astfel, amestecându-se în războaiele civile din Republica romană prin ajutorul promis lui Pompei cel Mare pentru bătălia cu Caesar de la *Pharsalos*, Burebista a obţinut „bunăvoinţa romanilor", aşa cum ne informează inscripţia în cinstea lui Akornion de la *Dionysopolis*, fapt poate conduce la ideea că suveranul get devenise *rex socius et amicus populi Romani* („aliat şi prieten al poporului roman").

➢ Burebista şi-a găsit <u>sfârşitul</u> prin anul **44 î.H.** sau, după analize mai recente, **cândva înainte de anul 35 î.H.** în urma unei conjuraţii a aristocraţiei getice.

2.2.2. De la Burebista la Decebal (≈ 44 (35) î.H. – 86 d.H.)

Aşa cum ne informează Strabon, după dispariţia lui Burebista, regatul său s-a destrămat în patru, apoi în cinci formaţiuni iar puterea geţilor a decăzut în urma luptelor intestine şi a cuceririlor romane. În acest context, raporturile politico-juridice şi militare dintre Roma şi entităţile statele nord-dunărene au suferit modificări substanţiale.

(a) Succesiunea lui Burebista

Succesiunea „transilvăneană”. Conform opiniei unor savanți, bazată pe informațiile istoricului Iordanes din veacul al VI-lea, după moartea violentă a lui Burebista, pe tronul acestuia s-ar fi succedat următorii regi: **Deceneu** (≈ 44 (35) î.H. - ≈ cândva spre sfârşitul sec. I î.H. (după unii, începutul sec. I d.H.), **Comosicus** (până pe la ≈ 28/9 d.H.) şi **Coryllus** (≈ 28/9 d.H. - ≈ 68/9 d.H.), apoi **Diurpaneus** (≈ 68/9 – 86) şi **Decebal** (**Dekibalos**) (86-106). Pentru unii dintre cercetătorii amintiți, această cronologie dinastică avea menirea de a sublinia continuitatea statală în Munții Orăştiei sau, cel puțin, unitatea spirituală a geto-dacilor nord-dunăreni, în ciuda fărâmițării lor politic

- Alți urmaşi ai lui Burebista au fost: **Cotiso** (**Koson**?) (în jurul anului **29 î.H.**) – probabil în zona montană şi submontană a Olteniei (şi Banatului ?), **Dicomes** (în jurul anului **31 î.H.**) - probabil în Câmpia Munteană, şi, după unii istorici, **Thiamarcus**, menționat pe o inscripție în limba greacă de pe un vas de la Ocnița (jud. Vâlcea) (BASILE[US] QIAMARKOS EPOEI), unde a fost identificată localitatea getică *Buridava*[28]

(b) Raporturile daco-romane sub împărații iulio-claudieni (27 î.H. – 68 d.H.)

După dispariția lui Burebista, în ciuda fărâmițării politice a geto-dacilor, încurajată de intervenția Romei, şi a instituirii unor raporturi de *amicitia* cu unii dintre succesorii acestuia, raidurile populațiilor transdanubiene s-au întețit în ultimii ani ai erei vechi şi în prima jumătate a secolului I al erei noi. În contextul amintit mai sus, politica romană s-a concentrat, paralel cu acțiunile belicoase, pe luarea unor măsuri care să întărească frontiera danubiană, cum ar fi: ● înființarea provinciei *Moesia*; ● sporirea numărului de legiuni - una sub Augustus, două sub Tiberius, trei sub Claudius, patru sub Vespasianus, şase sub Domitianus – şi a celui de unități auxiliare; ● formarea flotelor dunărene – *classis Pannonica* şi *classis Moesica* (de la Vespasianus sau, mai degrabă, Domitianus ambele au primit epitetul *Flavia*) - a căror misiune era de a supraveghea circulația pe Dunăre; ● cantonarea trupelor pe frontiera fluvială a fost însoțită, în mod firesc, de ridicarea de castre; ● încurajarea unor conflicte între neamurile transdanubiene conform principiului *divide et impera*; ● plata unor subsidii şi încheirea unor tratate favorabile Romei cu diferiții dinaşti daci; ● crearea unui „spațiu de siguranță” prin controlul unor teritorii din stânga Dunării, deportarea unei părți a populației nord-danubiene, diminuarea capacităților combative ale acestora, distrugerea unor aşezări şi crearea unei linii de demarcație, a unui „cordon sanitar”, respectiv a unei zone lipsită de populație, în proximitatea frontierei naturale, aşa cum o dovedesc acțiunea lui Sex. Aelius Catus din anii **1-4 d.H.**[29], confirmată şi arheologic prin dispariția unor aşezări din zona sudică şi estică a Câmpiei Române şi din Câmpia din interfluviul Dunăre-Tisa, şi cea a lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus, guvernatorul Moesiei (60-68), care în jurul anului **60 d.H.** a mutat în dreapta fluviului

[28] Cele mai acceptabile traduceri ale inscripției sunt „Thiamarkos l-a făcut (pentru) regele…” sau „(vasul este al) regelui… Thiamarkos a făcut”; „regele… a dedicat (vasul) făcut de meşterul Thiamarkos”.

[29] Str., VII, 3, 10: „Într-adevăr, chiar în zilele noastre Aelius Catus a strămutat din teritoriul de dincolo de Istru în Thracia cincizeci de mii de oameni luați de la geți, neam vorbind aceeaşi limbă cu tracii. Şi acum ei locuiesc acolo iar numele lor este moesi”.

100.000 de transdanubieni (geți, sarmați-roxolani etc.), aşa cum o atestă distrugerea prin incendiere sau încetarea temporară a altor aşezări autohtone sud-carpatice, din sudul Moldovei.

2.2.3. Domnia lui Decebal (86-105/6)

➢ Izvoare istorice. Personalitatea. **Decebal** a fost o personalitate puternică a lumii „barbare”, care a intrat în atenția factorilor politici ai vremii. Cu toate acestea, informațiile despre el în operele scriitorilor greco-latini sau în sursele epigrafice antice sunt puține. Ele se concentrează, cum era şi firesc, mai ales asupra evenimentelor care priveau raporturile Imperiului roman cu regatul dacic şi nu oferă decât incidental elemente ce privesc personalitatea regelui. Cele mai multe date provin din *Istoria romană* a lui Dio Cassius (secolul al III-lea), care oferă şi o caracterizare foarte sugestivă a conducătorului dac[30]. În sfârşit, portretul lui Decebal este redat cu multă probabilitate pe opt scene ale Columnei lui Traianus de la Roma (scenele XXIV, LXXV, XCIII, CXXXV, CXXXIX, CXLI, CXLV, CXLVII).

➢ Regatul dac în timpul lui Decebal. Statul dac moştenit de Decebal cuprindea zona intracarpatică şi, foarte probabil, teritoriile sud-carpatice ale Banatului şi Olteniei, până la Dunăre; epicentrul său se afla în Munții Orăştiei. Prin urmare, şi din punct de vedere etnic regatul era mai omogen. Regele Decebal a desăvârşit instituțiile statale cristalizate anterior, reuşind să confere noului stat dac o mai mare omogenitate economică şi centralizare politico-administrativă. Toate structurile prestatale (triburi, uniuni de triburi) au fost dizolvate în cadrul statului dac, controlul asupra teritoriului s-a întărit, cancelaria regală şi-a sporit competențele, sistemul de fortificații cu misiunea de a apăra centrul politic şi religios de la *Sarmizegetusa* a fost dezvoltat etc. Se poate spune, astfel, că înainte de cucerirea romană statul dac se definea ca o monarhie cu un puternic caracter centralizat.

➢ Raporturile dintre Decebal şi Dimitianus. **1)** Conflictele militare (85-88 d.H.). Aşa cum ne informează istoricii antici, încă pe timpul când domnea Duras-Diurpaneus, cel mai probabil în luna **iunie** a anului **85 d.H.**, dacii au rupt alianța pe care o încheiaseră cu împărații anteriori şi au năvălit la sud de Dunăre, în provincia *Moesia*. Motivul acestei acțiuni nu e clar, dar, pornind de la sugestiile istoricului târziu Iordanes, care scria despre teama geților față de „lăcomia (*avaritia*)” lui Domitianus, se presupune că acesta trebuie să fi fost intenția principelui de a suspenda plata subsidiilor acordate până atunci. Invadatorii transdanubieni au distrus oraşe şi castre şi au înfrânt legiunile moesice comandate de guvernatorul C. Oppius Sabinus, care şi-a găsit sfârşitul în luptă. Vestea dezastrului a ajuns la Roma în **iulie 85**, fapt care l-a determinat pe Domitianus să vină în zona dunăreană, unde, ajutat de Cornelius Fuscus, prefectul pretoriului, să mobilizeze trupe mai numeroase şi să respingă pe agresori în **octombrie 85**. O dată situația restabilită, la sfârşitul anului Domitianus s-a întors la Roma, unde în **martie** sau **aprilie 86** şi-a celebrat primul triumf dacic, luându-şi titlul de *Dacicus*.

Foarte probabil în acelaşi an, ca urmare a evenimentelor amintite, în regatul dac a avut loc o schimbare de domnie, Duras cedând tronul lui Decebal.

[30] Dio Cass., LXVII, 6, 1: „foarte priceput la planurile de război şi iscusit în înfăptuirea lor, ştiind să aleagă prilejul pentru a-l ataca pe duşman şi a se retrage la timp. Dibaci în a întinde curse, era un bun luptător şi se pricepea să folosească izbânda, dar şi să iasă cu bine dintr-o înfrângere”.

Primul gest de politică externă al noului suveran a fost să solicite lui Domitianus pacea, dar cererea i-a fost respinsă. Decebal a reînnoit oferta, dar supralicitând condițiile, fapt ce a rănit orgoliul roman şi l-a determinat pe Fuscus să organizeze în vara lui **86** un atac la nord de Dunăre, transformat însă într-un dezastru; însuşi generalul roman a rămas pe câmpul de luptă. Dacii au capturat arme, maşini de război şi un drapel, pe care le va recupera mai târziu Traianus. În aceste condiții, împăratul a revenit în regiunea danubiană, unde a luat o serie de măsuri menite să pregătească riposta romană şi să întărească apărarea teritoriului imperial sud-dunărean: ● provincia *Moesia*, prea întinsă şi, deci, greu de guvernat, a fost divizată în *Moesia Superior* şi *Moesia Inferior*; ● numărul legiunilor afectate noIlor provincii a crescut de la trei la şase – patru în *Moesia Superior* şi două în *Moesia Inferior*; trupele auxiliare au fost suplimentate; ● în sfârşit, a conceput o nouă strategie împotriva lui Decebal.

Astfel, în anul **87**, la comanda trupelor romane angajate pe frontul dacic a fost numit Tettius Iulianus, care mai servise în armata moesică. Acesta a trecut cu armata foarte probabil în Banat, a înaintat spre capitala din Munții Orăştiei şi l-a învins pe Decebal la *Tapae* (Poarta de Fier a Transilvaniei). Astfel, o parte a regatului dac a fost ocupată. Dar dificultățile pe care le întâmpina pe plan intern (o revoltă în *Germania Superior* la sfârşitul lui **88**) şi mai ales pe plan extern (invazia catilor şi atacurile marcomanilor, cvazilor şi sarmaților din proximitatea provinciei *Pannonia* în **88-89**) l-au împiedicat pe împărat să reglementeze situația din Dacia. Abia în vara anului **89**, sub presiunea înfrângerilor suferite în conflictele cu germanii de la Dunărea Mijlocie, a acceptat să încheie pace cu Decebal. Aceasta era binevenită şi pentru regele dac, care, înfrânt şi cu o parte din țară ocupată, avea, la rândul său, de înfruntat anumite disidențe separatiste.

2) <u>Conținutul, caracterul şi importanța tratatului din **89**</u>. Adevărata complexitate a tratatului din **iunie** sau **iulie 89** încheiat între Domitianus şi Decebal (reprezentat de fratele său Diegis) a fost evaluată abia recent de istoriografia contemporană prin analiza minuțioasă a informațiilor antice. Astfel s-a stabilit că, din punct de vedere al <u>conținutului</u>, acest *foedus* (tratat) de bună-credință (*fides*) avea următoarele <u>clauze</u>: **1)** Primind, prin intermediul lui Diegis, o diademă (*diadema*) din partea lui Domitianus, Decebal devenea, conform normelor juridice aplicate de romani în relațiile cu monarhii străini, un *rex datus* sau un *rex amicus et socius* al Imperiului, fiind obligat să recunoască *imperium maiestatique populi Romani* („suprematia şi maiestatea poporului roman") reprezentate de împărat; **2)** Decebal trebuia să-i sprijine pe romani în acțiunilor lor împotriva unor *externae gentes*, fapt care s-a concretizat în permisiunea acordată de suveranul dac unui corp expediționar roman de a traversa regatul său, pentru a ajunge pe frontul quado-marcomanic de la Dunărea Mijlocie şi, eventual, cel sarmatic de la Dunărea Inferioară; **3)** Regele nu trebuia să permită tranzitarea regatului său de către adversarii Romei[31]; **4)** Decebal se obliga să restituie materialul militar şi prizonierii capturați în timpul conflictelor; **5)** Ca o garanție a fidelității față de Imperiu, suveranul nord-dunărean trebuia să predea ostatici şi alte „prăzi dacice"; **6)** Sub controlul imperial rămânea o parte a teritoriului dac, aşa cum o sugerează informațiile literare şi o confirmă descoperirile arheologice, care demonstrează extinderea „spațiului de siguranță" roman la nord de Dunăre până la Carpați şi dincolo de aceştia, în

[31] Clauză care rezultă, indirect, din cea precedentă.

sud-estul Transilvaniei, prin ridicarea unor castre de pământ; **7)** Domitianus oferea lui Decebal subsidii şi asistenţă tehnică, cu scopul de a fortifica regatul dac aliat în vederea asigurării securităţii frontierei dunărene a Imperiului.

În ciuda atitudinii ostile a istoriografiei ulterioare, din vremea lui Traianus, la adresa lui Domitianus şi a tratatului respectiv, considerat oneros pentru Imperiu, actul diplomatic din **89** a slujit ambelor părţi. El a permis împăratului să rezolve problemele externe iar Decebal a putut să anihileze eventualele contestaţii interne iar pe termen lung, respectând întocmai pacea încheiată, să asigure regatului său, până la izbucnirea conflictelor cu Traianus, o stabilitate politică incontestabilă şi o dezvoltare economică şi militară care l-au făcut apreciat de alţi barbari şi temut de romani.

II. PERIOADA ROMANĂ

A. CUCERIREA REGIUNII DUNĂRII INFERIOARE DE CĂTRE ROMANI

1. Formarea provinciei *Moesia*

1.1.Etapele cuceririi teritoriului dintre Balcani, Dunăre şi Marea Neagră

Primele acţiuni militare ale romanilor la nord de Balcani au avut loc împotriva populaţiilor din zona vestică a teritoriului respectiv şi s-au desfăşurat în contextul incursiunilor acestora în provincia *Macedonia*. Astfel, în **109-106 î.H.**, guvernatorul M. Minucius Rufus a respins pe dacii şi scordiscii care trecuseră la sud de munţi. În anul **74 î.H.**, C. Scribonius Curio, guvernatorul Macedoniei, urmărindu-i pe aceiaşi năvălitori, „a ajuns primul dintre generalii romani până la Dunăre", dar, aşa cum ne informează scriitorul antic Florus (secolul al II-lea d.H.), n-a îndrăznit s-o treacă, deoarece „s-a înspăimântat de bezna pădurilor de acolo".

O dată cu afirmarea regatului lui Burebista la mijlocul veacului I î.H., neamurile din regiunea Dunării Mijlocii (celţii taurisci, boii şi scordisci, tracii şi ilirii) au fost cucerite de regele get, care ameninţa, astfel, provinciile sud-balcanice ale Romei şi Italia. Dacă la aceasta se adaugă şi faptul că, în calitatea sa de *amicus et socius populi Romani*, Burebista s-a amestecat în războaiele civile din Republica romană, ajutându-l pe Pompei, atunci se înţelege noua orientare politică a Romei pentru teritoriul nord-vest-balcanic. Astfel, conform mai multor autori antici, Caesar intenţiona să organizeze o expediţie împotriva dacilor, scopul său fiind aşezarea frontierei pe Dunăre, pentru a proteja, astfel, posesiunile romane din Europa centrală şi balcanică şi, în ultimă instanţă, Italia. Planul lui Caesar a fost reluat de Octavianus Augustus, care, după mai multe expediţii purtate împotriva neamurilor danubiene în ultima treime a secolului I î.H., a stabilit graniţa romană pe Dunăre şi a înfiinţat povincia *Moesia*.

➢ Data înfiinţării provinciei. Momentul înfiinţării provinciei *Moesia* nu se cunoaşte, cercetătorii propunând mai multe date. Conform informaţiilor istoricului Appian (secolul al II-lea d.H.), provincia a fost creată în anul **15 d.H.**, pe vremea împăratului Tiberius. Totuşi, după aprecierile lui Ronald Syme, crearea Moesiei trebuie să se fi produs mai devreme, în primii ani ai erei creştine, prin **1-4 d.H.**, atunci când au avut loc acţiunile conjugate ale lui Cn. Cornelius Lentulus, guvernatorul Illyricumului, şi Sex. Aelius Catus, guvernatorul Macedoniei, împotriva dacilor, geţilor şi sarmaţilor, care fie au fost alungaţi peste Dunăre, fie au fost strămutaţi la sud de fluviu, ceea ce

înseamnă că teritoriul sud-dunărean se afla sub autoritate romană. Cert este că primul guvernator cunoscut al provinciei *Moesia* (*legatus Augusti pro praetore*) este Aelius Caecina Severus, amintit de istoricul Dio Cassius cu prilejul luptelor din anii **6-7 d.H.** împotriva panonilor, dacilor şi sarmaţilor. În acest context, anul **15** menţionat de Appian marchează organizarea fiscal-administrativă a provinciei, operaţie care nu putea avea loc decât la câţiva ani după întemeierea propriu-zisă.

➢ Întinderea provinciei. Iniţial, *Moesia* cuprindea zona dintre râurile *Margus* (Morava) şi *Timacus* (Timoc) (Serbia actuală). Spre est, până la râul *Oescus* (Isker), romanii au organizat un organism preprovincial numit *praefectura civitatium Moesiae et Treballiae*. În ceea ce priveşte regiunea de la est de râul *Dimum* (Belene, Bulgaria) până la vărsarea Dunării în mare şi întregul teritoriu dobrogean, aceasta forma, încă de la Octavianus Augustus, un alt organism preprovincial, numit *praefectura ripae Histri* (*Danuvii*) sau, după unii istorici, *praefectura ripae Thraciae*, cundus de un *praefectus*. După desfiinţarea statului odris şi crearea provinciei *Thracia* în **46 d.H.**, *praefecti* depindeau de *legati*-i moesici.

➢ Numele provinciei. Denumirea de *Moesia* provine de la **moesi** (gr. **Moisoí** [***Moisoí***] sau **Musoí** [***Mysoí***]; lat. ***Moesi*** sau ***Moesae***) – grup de triburi tracice nord-balcanice care ocupau spaţiul dintre *Timacus* (Timoc) şi *Ciabrus* (Cibrica). Cu timpul, s-au amestecat cu geţii, mult mai activi din punct de vedere politic, dar numele lor s-a extins asupra acestora şi al altor seminţii nord-balcanice, care în epoca romană erau desemnate cu sintagma *Moesicae gentes*.

1.2. Integrarea Dobrogei în provincia *Moesia*

Nu există nici un izvor istoric explicit cu privire la acest eveniment, fapt care a generat controverse printre istorici în legătura cu data când spaţiul dintre Dunăre şi mare a fost inclus în provincia *Moesia*. După cei mai mulţi cercetători, data cea mai plauzibilă este anul **46 d.H.**, o dată cu desfiinţarea regatului traciclor odrisi şi formarea provinciei *Thracia*, eveniment relatat de istoricul târziu Eusebius din *Caesarea*. Această dată de anexare a Dobrogei a fost contestată de istoricul Alexandru Suceveanu, care consideră că ţinutul respectiv a fost încorporat provinciei la începutul domniei împăratului Vespasianus (69-79), foarte probabil în jurul anului **74 d.H.** În sprijinul opiniei sale, el aduce mai multe argumente: **1)** o informaţie a istoricului Suetonius din biografia întemeietorului dinastiei Flaviilor, reluată şi de alţi istorici antici, conform căreia *Thracia* şi alte teritorii au fost transformate în provincii; or, denumirea respectivă nu se referă la regatul trac, ci la *Thracia* nordică (*ripa Thraciae*), respectiv porţiunea de la *Dimum* la Gurile Dunării; **2)** instalarea pe linia Dunării abia o dată cu domnia împăraţilor Flavieni, între 69/70 şi 90, a primelor trupe auxiliare romane; **3)** reorganizarea sigură a flotei dunărene, denumită acum *classis Flavia Moesica*, al cărei sediu principal a fost stabilit la *Noviodunum* (Isaccea, jud. Tulcea); **4)** încheierea acum a unor noi acorduri cu dacii nord-dunăreni, aşa cum ne informează istoricul târziu Iordanes. Din acest moment, autoritatea guvernatorilor Moesiei se va extinde asupra întregului teritoriu dintre Balcani, Dunăre şi Marea Neagră.

1.3. Statutul administrativ-juridic al Moesiei şi al oraşelor greceşti vest-pontice

În anul **86 d.H.**, după invazia dacilor din anul precedent, când şi-a găsit sfârşitul însuşi guvernatorul provinciei C. Oppius Sabinus, împăratul Domitianus a procedat la divizarea Moesiei în *Moesia Superior* şi *Moesia Inferior*, despărţite prin râul *Ciabrus* (Tibriţa).

Moesia Superior cuprindea *Dardania* şi ţinuturile dunărene ale moesilor şi tribalilor; ea se învecina la vest cu *Dalmatia* şi *Pannonia*, la sud cu *Macedonia*, la răsărit cu o parte a Thraciei şi cu *Moesia Inferior*. Capitala se găsea la *Viminacium*. Fiind o provincie de graniţă, ea era o provincie imperială de rang consular, adică era condusă de un guvernator cu titlul de *legatus Augusti pro praetore* provenit dintre senatorii care îndepliniseră funcţia de consul. Acest statut era determinat de faptul că aici în provincie staţionau două legiuni; lor li se adăugau mai multe trupe auxiliare.

Moesia Inferior se întindea de la *Ciabrus* la mare; la sud, se învecina cu *Thracia* undeva la jumătatea distanţei dintre Balcani şi Dunăre. Capitala se găsea la *Tomis*. Ca şi *Moesia Superior*, ea era o provincie imperială de rang consular. Iniţial, aici au staţionat două legiuni – *V Macedonica* la *Oescus* şi *I Italica* la *Novae*; se adăugau trupe auxiliare şi *Classis Flavia Moesica*.

În ceea ce priveşte oraşele greceşti, acestea aveau statute juridice diferite faţă de Roma: *Callatis* era o *civitas foederata* („cetate aliată”)[32], statut păstrat pe tot parcursul stăpânirii romane; *Tomis* a fost o *civitas libera* („cetate liberă”)[33], întrucât aici se găsea sediul guvernatorului; *Histria* a fost o *civitas stipendiaria* („cetate tributară”)[34], de vreme ce hotarele sale fuseseră fixate de legatul moesic. Cândva în a doua jumătate a secolului I d.H. sau, după unii istorici, pe vremea împăratului Traianus, oraşele greceşti au format o adunare federală – koinón tôn §Ellënwn („Comunitatea grecilor”). Iniţial, din ea făceau parte şase oraşe (*Hexapolis*), respectiv *Histria*, *Tomis*, *Callatis*, *Dionysopolis*, *Odessos* şi *Messambria*, dar în anul **202 d.H.**, o dată cu trecerea celei din urmă localităţi la provincia *Thracia*, adunarea a devenit *Pentapolis*.

2. Formarea provinciei *Dacia*

2.1. Războaiele daco-romane din 101-102, 105-106

Aşa cum s-a apreciat în istoriografie, o dată cu urcare pe tron a lui Marcus Ulpius Traianus (98-117), politica externă a Imperiului a suferit modificări substanţiale. Este vorba de trecerea de la politica defensivă, prudentă, dusă de împăraţii din dinastia Flaviilor (69-98), la o politică ofensivă,

[32] În virtutea tratatului existent din **106-101 î.H.** O *civitas foederata* (pl. *civitates foederatae*) era cetatea aliată, a cărei autonomie era garantată printr-un tratat (*foedus*) încheiat, de regulă, pe picior de egalitate cu Roma. Ea avea folosinţă deplină asupra propriului teritoriu, era scutită de impozite, avea drepturi juridice asupra tuturor locuitorilor (inclusiv cei romani), putea bate monedă proprie, nu găzduia trupe romane, se găsea înafara jurisdicţiei guvernatorului. În cazul *Callatis*-ului, nu se ştie însă dacă ea poseda, în ansamblul ei, imunitate funciară, fiind mult mai probabil că cetăţenii oraşului posedau *agri privati ex iure peregrino* pentru care plăteau statului roman impozitul funciar (*stipendium* sau *tributum*).

[33] *Civitas libera* (pl. *civitates liberae*) avea un statut asemănător cu cel al cetăţilor aliate, cu deosebirea că acesta îi fusese conferit în mod unilateral de către Senatul roman sau de către împărat, care puteau oricând să-l revoce.

[34] *Civitas stipendiaria* (pl. *civitates stipendiariae*) era categoria cea mai răspândită în Imperiu. Ea era impusă la plata unui impozit (*stipendium*) în schimbul posesiei teritoriului propriu. Printre alte obligaţii pe care le avea, ea trebuia să adăpostească garnizoane romane stabile. De asemenea, ea se găsea sub jurisdicţia guvernatorului.

expansionistă, îndelung pregătită pe plan ideologic. În acest context, unul dintre obiectivele noii acțiuni externe era „provincializarea” teritoriilor aflate dincolo de Dunăre şi Eufrat, aşadar includerea în cadrul Imperiului a regatelor clientelare dac şi part. Cucerirea statului dac se încadrează în această nouă concepție politică.

➢ Izvoarele războaielor daco-romane. Pentru reconstituirea confruntărilor dintre daci şi romani pot fi utilizate mai multe categorii de surse:

1) Izvoare literare. Deşi în Antichitate s-a scris destul de mult despre campaniile dacice ale lui Traianus, multe dintre lucrările sau capitolele din acestea care relatau aceste evenimente s-au pierdut (de exemplu, din opera lui Appianus, Arrianus, Florus sau Ammianus Marcellinus) sau au ajuns până la noi doar fragmentar (de exemplu, *Dacica* [*Dacicele*] scrise de însuşi Traianus, *Getika* [*Geticele*] ale medicului militar Criton, participant la expediția dacică, lucrarea de topografie a gromaticului roman Balbus, care, de asemenea, l-a însoțit pe suveran în războaie, *Istoria romană* a lui Dio Cassius). Alte surse, precum *Panegiricul* sau scrisorile lui Plinius cel Tânăr sau operele unor autori târzii, nu conțin decât aluzii sau informații restrânse.

2) Izvoare epigrafice. Din această categorie fac parte diplomele militare, inscripțiile onorifice sau votive, epitafurile ş.a., care au o importanță deosebită mai ales pentru cunoaşterea trupelor care au participat la campaniile dacice.

3) Izvoarele numismatice. Sunt incluse aici monedele de aur, argint şi bronz emise în Imperiu, care, prin reprezentări şi legende, evocă momentele cuceririi statului dac, glorifică *VIC(toria) DAC(ica)* şi *DAC(ia) CAP(ta)* sau atestă înființarea provinciei *Dacia* (*DACIA AVGVST(i) PROVINCIA*).

4) Izvoare papirologice. Există un singur document de acest fel, respectiv un fragment de papirus provenind din Egipt şi achiziționat în 1925 de A.S. Hunt pentru British Museum (de aceea este numit, convențional, „papirusul Hunt”) şi care reprezintă un *pridianum*, adică un registru cu răspândirea soldaților dintr-o unitate, respectiv *cohors I Hispanorum veterana*. Datând de la sfârşitul anului **105** şi începutul anului **106**, aşadar între cele două războaie, el atestă prezența unor detaşamente romane în aşezările de la *Piroboridava* (Poiana, Galați) şi *Buridava* (Stolniceni, jud. Vâlcea).

5) Izvoarele arheologice. Acestea sunt numeroase şi diferite (cetăți dacice din Munții Orăştiei, castre, arme, obiecte mărunte etc.) şi permit să se cunoască mai bine situația concretă de pe frontul daco-roman.

6) Lucrări de artă. Cele mai importante monumente care evocă războaiele daco-romane sunt, indiscutabil, Columna din forul lui Traianus de la Roma, şi *Tropaeum Traiani* de la Adamclisi, jud. Constanța. Aşa cum au remarcat analiştii, în ciuda caracterului preponderent ideologico-propagandistic şi estetic, Columna, inaugurată la **12 mai 113**, are şi o valoare documentară, întrucât scenele sale „narează” desfăşurarea generală a evenimentelor din 101-106, paralel cu prezentarea realistă a unor personalități (Traianus, Decebal), tipuri etnice (daci, sarmați, mauri, asturi, baleari, palmireni etc.), aspecte de civilizație, tehnică de luptă etc. Cât priveşte Trofeul de la Adamclisi ridicat în anul **109**, deşi mai puțin realizat din punct de vedere artistic, importanța sa constă în faptul că, pe de o parte, prin inscripția dedicatorie şi prin cele două hemicicluri ale metopelor, comemorează diversiunea moesică organizată de Decebal în iarna lui 101-102 şi cel cel de-al doilea război daco-roman din 105-

106 şi, pe de alta, pe merloanele de pe acoperişul crenelat, înfăţişează figuri de barbari implicaţi în confruntare.

➢ Pretextul şi cauzele războaielor daco-romane. Propaganda din vremea lui Traianus a invocat drept cauză imediată a conflictului jignirea amorului-propriu roman prin condiţiile tratatului din **89** dintre Domitianus şi Decebal, considerat oneros pentru Imperiu. Nu întâmplător, monedele îl proclamau pe Traianus un *ultor* („răzbunător") protejat de însăşi Nemesis - zeiţa răzbunării. Acesta era, de fapt, pretextul ofensivei traianice. Cauzele erau mult mai profunde. În primul rând, războiul a avut o motivaţie politico-militară. Respectând întocmai condiţiile păcii încheiate cu ultimul împărat din dinastia Flaviilor, Decebal şi-a întărit capacitatea economică şi de apărare a statului, astfel că acesta se profila ca un potenţial adversar puternic şi incomod pentru Imperiu la graniţa dunăreană. La această realitate trebuie să se fi referit Plinius cel Tânăr, care scria despre „neruşinarea şi nebunia" „regelui barbar /Decebal – n.n./", ce stârniseră „mânia şi indignarea" suveranului roman, şi Dio Cassius, care menţiona creşterea continuă a „puterii" şi „îngâmfării" dacilor. Mai mult, aşa cum aveau s-o dovedească evenimentele ulterioare, regele dac se dovedea capabil să creeze o *confederatio barbarica* antiromană prin mobilizarea altor neamuri, precum burii de neam germanic sau sarmaţii-roxolani. În consecinţă, cucerirea regatului dac şi formarea unei provincii în stânga Dunării aveau rolul strategic de a separa mai eficient seminţiile barbare transdanubiene, anulându-le posibilităţile de concentrare şi infiltrare spre sud, şi de a supraveghea mai atent pe sarmaţii-iazigi din pusta pannonică. Pe de altă parte, realizarea obiectivului oriental – cucerirea regatului part – nu putea fi dusă la îndeplinire fără ca împăratul să-şi asigure spatele, respectiv liniştea la frontiera danubiană.

Istoricii moderni apreciază că războiul a putut avea şi cauze economice, anume intenţia autorităţilor romane de a folosi resursele aurifere şi umane ale statului dac pentru depăşirea dificultăţilor financiare prin care trecea Imperiul, pentru subvenţionarea campaniei partice şi pentru sporirea efectivelor militare, pe de o parte, şi, pe de alta, interesul de a înlătura asperităţile unei crize sociale prin posibilitatea de a trimite colonişti în noul teritoriu cucerit.

S-a avansat şi opinia că intervenţia romană a avut şi cauze ideologice. Conform fundamentelor ideologice ale expansionismului roman, statul dac devenise, prin nivelul înalt de dezvoltare, de tip elenistic, care-i îngăduia să întreţină raporturi complexe cu Imperiul, prin gradul ridicat de „romanizare preromană", o parte componentă a lumii civilizate (gr. *oikumene*)[35], ce trebuia inclus în cadrele lumii romane, considerată echivalentă cu însăşi spaţiul civilizat. Acest lucru i-ar fi îngăduit lui Traianus să creeze în regiunea dunăreană un pandant al Galliei, care avea menirea să contracareze influenţa elenismului oriental. Totodată, propaganda oficială a exaltat în diferite moduri binefacerile cuceririi.

În sfârşit, anumite motivaţii sunt tangente cu imaginea noului suveran în cercurile senatoriale şi militare romane şi cu personalitatea sa. Traianus, lipsit de legitimitate dinastică şi fără performanţe deosebite până în momentul

[35] Iată o apreciere a lui Strabon de la începutul veacului I d.H., căreia regatul dac îi corespundea întocmai: „Interesele noastre /ale romanilor – n.n./ ne împing mereu spre alte ţări cu care tragem nădejde să putem incheia acorduri comerciale şi alianţe. Acestea sunt centrele populate, mai bine zis, civilizat populate" (Str., II, 5, 18).

alegerii ca împărat, avea nevoie de o acțiune de politică externă şi militară care să-i legitimeze şi să-i consolideze tronul.

➢ Desfăşurarea războaielor daco-romane. Cucerirea regatului dac s-a realizat pe parcursul a două războaie, desfăşurate în mai multe etape şi faze.

1) Primul război daco-roman (101-102). Conflictul cu Decebal a fost declanşat oficial la **25 martie 101**, dar pregătirile începuseră mai demult. După ce întărise frontiera renană şi apoi pe cea de la Dunărea Superioară şi Mijlocie, Traianus a efectuat lucrări în zona cataractelor (pragurilor) Dunării de la Porțile de Fier şi a concentrat în provinciile danubiene (*Pannonia*, *Moesia Superior*, *Moesia Inferior*) cohorte pretoriene, 18 legiuni sau corpuri de legiuni, numeroase trupe auxiliare (*alae* – unități de cavaleri, *cohortes* – unități de infanterie) şi formațiuni neregulate, „etnice”, recrutate dintre populațiile neromanizate sau barbare (mauri, asturi, palmireni etc.). Aşa cum se poate desprinde din informațiile literare păstrate, din succesiunea scenelor de pe Columnă şi din descoperirile arheologice şi epigrafice, războiul s-a desfăşurat în trei faze. Prima fază a început o dată cu trecerea forțelor romane peste Dunăre şi pătrunderea lor pe teritoriul regatului nordic pe mai multe coloane; una dintre acestea era condusă de Traianus şi a înaintat prin Banat. Înfruntând oastea dacă la *Tapae* (Poarta de Fier a Transilvaniei), Traianus a învins. Decebal s-a retras spre munți, propunerile de pace eşuând. Cu acest episod se încheie prima campanie, mai ales că forțele combatanților fuseseră epuizate şi, totodată, se apropia iarna.

A doua fază a primului război s-a derulat în iarna anilor **101-102** şi este cunoscută în literatura de specialitate ca „diversiunea moesică”. Mobilizând mai mulți aliați barbari (în primul rând sarmați-roxolani de la nordul Gurilor Dunării), Decebal şi-a trimis contingente la sud de Dunăre, în provincia *Moesia Inferior*, încercând să-l determine pe Traianus să disloce o parte din trupe şi să slăbească astfel presiunea din zona carpatică. Împăratul a coborât pe fluviu în fruntea unor unități de auxiliari şi în urma mai multor lupte, dintre care unele extrem de violente, a respins pe invadatori.

A treia fază s-a desfăşurat în primăvara şi vara anului **102**. Reîntors de pe frontul moesic, Traianus a reluat ofensiva asupra cetăților dacice din munți, apropiindu-se de capitala regatului, *Sarmizegetusa Regia* (gr. *to basileion*) (Grădiştea Muncelului). Confruntat cu o asemenea situație, Decebal s-a văzut nevoit să ceară pace. Aşa cum ne informează Dio Cassius, „el era gata să primească orice condiții ce i s-ar fi impus, nu fiindcă ar fi avut de gând să le respecte, ci ca să mai prindă putere, după pierderile suferite atunci”. Un epitomator bizantin al istoriei lui Dio Cassius, Xiphilinus, scria, la rândul său, că „Decebal a trimis 20 soli pe cei mai buni pileți şi se ruga de împărat, prin mijlocirea lor”. Capitulând, regele a fost nevoit să accepte condiții foarte dure impuse de împărat, care astfel urmărea să slăbească şi mai mult statul dac.

Conform informațiilor lui Dio Cassius, prevederile tratatului din 102 dintre Traianus şi Decebal erau: **1)** regele trebuia să restituie armele, maşinile de război şi pe constructorii acestora; **2)** dezertorii trebuiau predați; **3)** fortificațiile dacice trebuiau dărâmate, fapt confirmat de o scenă de pe Columnă şi de cercetările arheologice; **4)** Decebal trebuia „să se retragă din teritoriul cucerit”; **5)** politica externă a statului dac urma să fie în acord cu cea a Romei, întrucât regele trebuia „să-i socotească duşmani sau prieteni ai săi pe cei ai romanilor”; **6)** nu mai trebuiau primiți fugari sau dezertori romani.

O dată condițiile acceptate de către Decebal, Traianus a trimis tratatul, spre ratificare, Senatului, a organizat trupele care urmau să staționeze în teritoriul cucerit, inclusiv la Sarmizegetusa, şi s-a întors la Roma, unde şi-a sărbătorit triumful şi a primit titlul de *Dacicus*.

2) Imperiul roman şi regatul dac în perioada interbelică (102-105)

a) Posesiunile romane nord-dunărene. Primul război s-a încheiat pentru Imperiu cu un evident avantaj strategic şi moral şi un substanțial câştig teritorial. Din acest ultim punct de vedere se poate spune că la nord de Dunăre existau două unități administrative romane. Prima cuprindea Banatul, Țara Haţegului, zona cetăţilor din Munţii Orăştiei, Transilvania până la sud de Mureşul Mijlociu şi vestul Olteniei, care, după unii învăţaţi, au fost ataşate provinciei *Moesia Superior* sau, după alții, au format un district militar roman separat. Această unitate administrativă reprezintă nucleul viitoarei provincii *Dacia*. Cea de-a doua unitate administrativă romană constituia o prelungire în stânga fluviului a teritoriului provinciei *Moesia Inferior*, cuprinzând estul Olteniei, Muntenia, sudul Moldovei şi sud-estul Transilvaniei.

Că intenţia împăratului era de a se înstăpâni durabil în teritoriul din stânga Dunării rezultă şi din construirea unui pod peste fluviu, străjuit de castrele de la *Pontes* (Kostol, Iugoslavia) şi *Drobeta* (Drobeta-Turnu-Severin).

b) Situația statului dac. Aşa cum s-a arătat mai sus, condițiilor impuse de tratatul din **102** erau deosebit de grele pentru Decebal, care, făcând act de supunere (*deditio*), continua să fie pentru Imperiu un *rex socius et amicus populi Romani*. Acceptând să cedeze romanilor teritoriile ocupate de aceştia în timpul operaţiunilor, rezultă fără echivoc că întinderea statului controlată de rege în perioada interbelică era substanțial redusă. Istoricii contemporani au ajuns la concluzia că stăpânirea lui Decebal se exercita acum asupra regiunilor de la nordul Mureşului Mijlociu şi al Oltului transilvănean; el rezida, foarte probabil, în cetatea de la Piatra Craivii.

În ciuda înfrângerii şi a constrângerilor la care era supus prin clauzele angajamentului față de romani, Decebal nu intenționa să le dea curs, fiind conştient că, mai devreme sau mai târziu, Traianus va proceda la o acțiune decisivă. Acest lucru reise foarte clar din mărturiile lui Dio Cassius, conform cărora „Decebal, în multe privințe, nu respectă tratatul”, ci îşi pregătea arme, primea fugari, refăcea întăriturile, trimitea soli la vecini sau provoca neplăceri celor ostili, printre care sarmaților-iazigi din Câmpia Pannonică, aliaţi ai Romei, cărora „le-a smuls un ținut”, foarte probabil din zona de câmpie a Banatului sau, după opinii mai recente, din Crişana. Toate acestea determinară Senatul să considere acțiunile lui drept un *casus belli* şi să-i declare război. Traianus hotărî să conducă el însuşi războiul şi la **4 iunie 105** părăsea Roma.

3) Al doilea război daco-roman (105-106). Responsabilitatea declanşării celui de-al doilea război daco-roman revine, cum s-a văzut, regelui dac. Dar ruperea păcii trebuie să fi părut periculoasă unei părți a nobilimii dacice, căci, aşa cum ne informează Dio Cassius, „mulți daci trecuseră de partea lui Traianus”. Din această cauză „şi încă din alte pricini” (poate insuficienta pregătire a armatei sau lipsa sprijinului extern), continuă Dio Cassius, „Decebal ceru iarăşi pace”. Împăratul, care încă se afla la sud de Dunăre, trebuie să fi pus condiții inacceptabile, căci, tot după mărturisirea lui Dio Cassius, „Decebal nu înţelegea să depună armele şi să se predea”. Mai mult, regele dac s-a adresat vecinilor (poate sarmați-roxolani, germanici sau

triburi geto-dacice extracarpatice), cerându-le ajutorul, dar apelul său a rămas fără rezultat. Pentru a evita războiul, Decebal a recurs la măsuri extreme. Mai întâi, a încercat să-l asasineze pe împărat, dar cum acţiunea a dat greş, l-a capturat pe comandantul armatei de ocupaţie de la nord de Dunăre, Cn. Longinus, încercând apoi să-l şantajeze pe Traianus, căruia i-a cerut, în schimbul eliberării generalului roman, „să-i cedeze ţara până la Istru şi să-i plătească banii pe care i-a cheltuit cu războiul"; dar sinuciderea lui Longinus i-a spulberat gândul că pacea va putea fi menţinută. După acest episod Decebal a trecut deschis la luptă, atacând trupele staţionate în regiunile cucerite de romani în urma primul război, mai ales că Traianus se afla încă în *Moesia Superior*.

Între timp, terminând de concentrat forţele proaspete aduse în special din *Pannonia*, Traianus trece podul de peste Dunăre construit de Apollodor din Damasc şi, asigurându-şi neutralitatea neamurilor transdanubiene şi nord-pontice, înaintează spre frontul dacic împreună cu alte trupe intrate pe alte direcţii. După aprecierea multor istorici, perioada rămasă până la sfârşitul anului **105** a fost folosită de împărat pentru pregătirea minuţioasă a campaniei, abia în primăvara lui **106** declanşând operaţiunile de cucerire. Aşa cum ne informează Dio Cassius, Traianus „a purtat război mai mult cu chibzuială decât cu înfocare, biruindu-i pe daci după lungi şi grele strădanii". Mai multe scene de pe Columnă înfăţişează, la rându-le, asediul înverşunat al unei cetăţi – foarte probabil, *Sarmizegetusa* - şi rezistenţa dramatică şi epuizantă a apărătorilor, încheiate cu capitularea acestora, apoi continuarea marşului roman în urmărirea resturilor armatei dacice, care, conduse de Decebal, scăpat din asediul capitalei, are încă puterea de a ataca fortificaţiile romane. Romanii rezistă, regele dac şi însoţitorii săi fiind nevoiţi să se retragă; soarta lor era pecetluită. Urmăriţi de romani, care, între timp, datorită trădării lui Bicilis, un apropiat al lui Decebal, au descoperit fabulosul tezaur regal în apele râului *Sargetíaa*, unii nobili daci se sinucid sau sunt ucişi de tovarăşii lor, alţii fac acte de supunere. Decebal însuşi, urmărit de un detaşament din *ala II Pannoniorum* comandat de Tiberius Claudius Maximus[36], „îşi curmă zilele". Capul i-a fost taiat şi prezentat armatei în castrul de la *Ranisstorum*. El va fi dus la Roma, expus pe „Scările Gemonii" de pe râpa Capitoliului şi apoi aruncat în Tibru. Dacă prinderea regelui a eşuat, au fost capturaţi, în schimb, doi fii regali şi mai mulţi pileaţi de rang înalt. În sfârşit, au fost lichidate şi ultimele rezistenţe dacice, sprijinite de ajutor barbar. Astfel, în vara anului **106 d.H.**, statul dac înceta să mai existe pe harta politică a lumii antice. O inscripţie de la *Corinthos* care înfăţişează cariera unui ofiţer participant la război menţiona că, după cel de-al doilea război, întreaga Dacie era înfrântă (*secunda expeditione, qua universa Dacia devicta est*). La rândul ei, o diplomă militară provenind de la *Porolissum* (Moigrad, jud. Sălaj) atestă existenţa provinciei *Dacia* la **11 august 106**.

Rămas în teritoriul cucerit până anul următor, Traianus s-a preocupat de organizarea noului teritoriu achiziţionat. După întoarcerea la Roma, se vor organiza spectacole timp de 123 de zile, Senatul va decreta ridicarea în *forum Traiani* a unei coloane care să înfăţişeze războaiele iar mai multe serii monetare vor proclama *DAC(ia) CAP(ta)* şi *VIC(toria) DAC(ica)*.

[36] Numele trupei şi al comandantului ne sunt cunoscute după piatra sa funerară descoperită la Grammeni, în teritoriul fostei provincii *Macedonia*.

2.2. Consecințele imediate ale cuceririi regatului dac

Privită din perspectiva celor înfrânți, cucerirea romană a marcat o cezură în multe compartimente ale societății şi civilizației dacice. Aşa cum a arătat Mircea Babeş, aspectele frapante ale acestei rupturi sunt: **1)** „dispariția cetăților", centre ale rezistenței autohtone, atât din interiorul, cât şi din exteriorul teritoriului roman; **2)** „dispariția locurilor şi construcțiilor de cult" (temple, sanctuare), în perioada ulterioară, a stăpânirii romane, nefiind atestate – arheologic sau epigrafic – nici o construcție sacră dacică şi nici o divinitate indigenă; **3)** „dispariția sacrificiilor umane", utilizate în ceremoniile funebre dacice; **4)** „transformarea obiceiurilor funerare", respectiv trecerea de la aşa-numitele „ritualuri funerare «discrete»", adică greu sesizabile arheologic, la practici funerare de veche tradiție – incinerația în urne sau gropi, în cadrul unor necropole, a adulților şi înhumarea copiilor. În egală măsură, războaiele, sinuciderile, exodul peste granițe, înrolările operate de romani, transformarea multora captivi daci în sclavi au produs perturbări ale fondului demografic şi social dacic, aşa cum o demonstrează: **1)** nesiguranța existenței în provincia *Dacia* a unor comunități autohtone autonome (*civitates peregrinae*) formate pe structurile tribale anterioare, faptul gasindu-şi explicația atât în politica de centralizare dusă de regalitatea dacică înainte de cucerire, cât şi dislocării populației cucerite din locurile originare fie în mod forțat, de către romani, fie deliberat, prin emigrare în teritoriile rămase în afara granițelor, şi schimbării radicale a statutului juridic al autohtonilor, respectiv aducerea celor mai mulți dintre ei în condiția juridică inferioară de *peregrini dediticii* („străini *dediticii*"); **2)** lipsa de dovezi în *Dacia* romană a metodei larg uzitate în alte spații de folosire a aristocrației indigene ca intermediar între autoritățile imperiale şi populația locală (*principes locorum*), fapt aflat în directă legătură cu pierderile masive suferite de clasa politică dacică în timpul conflictelor; desigur, supraviețuirea unor nobili daci prin acte de supunere față de împărat şi care fuseseră gratificați cu cetățenia romană este o realitate, dar rolul lor în administrația provincială trebuie să fi fost nul; **3)** absența oricărei informații despre vreun sacerdot dac care să fi continuat oficierea unui cult autohton; **4)** lipsa de certitudine în ceea ce priveşte proveniența dintre urmaşii dacilor cuceriți a unor cavaleri şi senatori ajunşi în timpul crizei Imperiului roman de la mijlocul veacului al III-lea chiar pe tronul imperial[37]; explicația se poate găsi în acelaşi traumatism suferit de elita autohtonă ca urmare a conflictelor; **5)** numărul extrem de redus de nume traco-dacice (3%) din inscripțiile provinciei.

Privită din perspectivă romană, înfrângerea lui Decebal a avut în planul istoriei imediate cel puțin trei consecințe majore: **1)** un transfer de autoritate politică romană asupra teritoriului din stânga Dunării, concretizat în formarea provinciei ***Dacia***[38]. Aceasta s-a constituit printr-un decret imperial (*lex provinciae*) promulgat de Traianus – din nefericire, nepăstrat -, care conținea principiile de organizare şi conducere a provinciei. Ea este atestată pentru prima dată într-o diplomă militară din **11 august 106** de la *Porolissum*, dar procesul de implantare a structurilor administrative şi de organizare a teritoriului şi populației (sistem defensiv, drumuri, *centuriatio* a pământului,

[37] Se presupune că din *Dacia* s-au ridicat uzurpatorii Aureolus (anul **268**) şi Regalianus (anul **260**).

[38] Momentul constituirii provinciei rămâne încă necunoscut, unii istorici apreciind că şi intervalul dintre **102-105** ar trebui avut în vedere.

colonizare etc.) trebuie să se fi prelungit câţiva ani, eventual până prin **112-4**[39]. Teritorial, noua achiziţie imperială corespundea, foarte probabil, întinderii fostului regat; alte părţi ale spaţiului locuit de daci au fost anexate, cum am văzut, Moesiei Inferior. *Dacia* cuprindea Oltenia până la Jiu, Transilvania (fără colţul de sud-est) şi Banatul (până la Tisa şi Mureşul Inferior sau, după unii, doar partea estică). Ea se învecina la sud cu *Moesia Superior*, la sud-est cu *Moesia Inferior*, iar la est, nord şi vest cu neamurile barbare. Din acest motiv se poate spune că *Dacia* era un avanpost înaintat al Imperiului în *Barbaricum*. Fiind o provincie de graniţă în care staţionau în mod sigur două legiuni (*legio IIII Flavia Felix* la *Berzobis* [Berzovia, jud. Caraş-Severin], în Banat şi *legio XIII Gemina* la *Apulum* [Alba Iulia – platoul „Cetate"]), *Dacia* avea statutul de provincie imperială (*provincia Caesaris*). În fruntea sa se afla un guvernator de rang senatorial (*vir clarissimus*) provenit din rândurile foştilor consuli (*vir consularis*); titlul său era *legatus Augusti pro praetore* („delegat, locţiitor al împăratului"). El era investit cu autoritate şi competenţe prevăzute de dreptul de conducere supremă (*imperium*), comandând toate trupele şi având jurisdicţie civilă şi militară, inclusiv dreptul de a pronunţa pedeapsa capitală (*ius gladii*) (erau exceptaţi cetăţenii romani). În problemele financiare (perceperea impozitelor, plata soldelor, evidenţa cheltuielilor necesare administraţiei) era sprijinit, fără a-i fi subordonat, de un *procurator Augusti* provenit din rândurile ordinului ecvestru (*vir egregius*). Cel dintâi legat al provinciei *Dacia* a fost generalul de rang consular Iulius Sabinus (cca 106–107/109), aşa cum o demonstrează o diplomă militară din **14 octombrie 109** descoperită la Ranovač (Iugoslavia), în fosta provincie *Moesia Superior*.

2) Printre consecinţele imediate ale cuceririi se numără şi transferul de populaţie civilă. În acest sens, breviatorul târziu Eutropius scria că „*Traianus victa Dacia ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas*" („Traianus, după ce Dacia fusese învinsă, adusese aici din toată lumea romană nesfârşite mulţimi de oameni pentru cultivarea ogoarelor şi administrarea oraşelor)". La rândul lui, Dio Cassius ne informează că, o dată Dacia ajunsă sub ascultarea romanilor, „Traianus stabili în ea oraşe de colonişti". În sfârşit, Aurelius Victor (secolul al IV-lea) consemna, de asemenea, că sub Traianus „au fost întemeiate foarte multe colonii". Într-adevăr, studiul materialelor epigrafice şi arheologice documentează o colonizare masivă şi dirijată sub Traianus, formată din grupe de colonişti, cărora li se adaugă soldaţi demobilizaţi, de origine italică (chiar dacă nu veneau direct din peninsulă), din provinciile danubiene (*Pannonia*, *Noricum*, *Moesia*), din *Dalmatia* (comunităţi compacte de mineri), dar şi palmireni, mauri, celto-germanici, microasiatici etc. Cât priveşte aşezările urbane, sub principele întemeitor al provinciei a fost fondat de către guvernatorul D. Terentius Scaurianus (?/109-110/?) un singur oraş, o *colonia deducta*, respectiv *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa* (Sarmizegetusa, jud. Hunedoara), situată la aprox. 100 km sud-vest de fosta capitală a lui Decebal.

3) Cucerirea a adus cu sine şi un transfer de proprietate. Conform normelor juridice romane, solul noii provincii a intrat în *ager publicus* („ogorul, pământul public"), devenind proprietatea poporului roman (*dominium populi Romani*), administrată însă de împărat (*dominum Caesaris*); provincialii nu aveau proprietate absolută, ci doar una precară (revocabilă) (*possessio*) şi *u-*

[39] Atunci apare moneda cu legenda *DACIA AVGVST(i) PROVINCIA*.

sufructus, în schimbul cărora plăteau impozit (*vectigal*). Pământul provinciei a fost măsurat (*centuriatio*) şi împărţit (*adsignatio*) coloniştilor, veteranilor, unităţilor militare. Unele terenuri (zona auriferă a Apusenilor, minele de fier, păşunile, salinele), aflate în perioada independenţei în proprietatea monarhilor daci, au intrat în *patrimonium Caesaris*, fiind valorificate prin arendare în beneficiul fiscului imperial.

3. Consecinţele de lungă durată ale cuceririi romane

Cucerirea regatului dac a reprezentat ultima achiziţie teritorială a Imperiului în sud-estul Europei; astfel s-au pus bazele unei vaste arii latinofone în această parte a continentului, numită în istoriografia modernă şi contemporană **romanitatea orientală**. Procesul fundamental prin care aceasta s-a format este **romanizarea**. Punctul final al acestui proces l-a constituit **formarea poporului român şi a limbii române**.

B. PROVINCIILE *MOESIA INFERIOR* ŞI *DACIA* ÎN SECOLELE II-III

1. Provinciile *Moesia Inferior* şi *Dacia* în timpul dinastiei Antoninilor (96-192 d.H.)

Epoca Antoninilor a fost caracterizată de contemporanii înşişi ca un „secol foarte fericit" („*beatissimum saeculum*"). Ea s-a derulat sub semnul păcii (*pax Romana*), al echilibrului politic dintre instituţiile Imperiului, al prosperităţii economice, al securităţii interne şi externe, al respectului pentru valorile tradiţionale ale romanităţii.

1.1. Provinciile *Moesia Inferior* şi *Dacia* în timpul lui Traianus (98-117)

Marcus Ulpius Traianus, urmaşul lui M. Cocceius Nerva (96-98), întemeietorul dinastiei Antoninilor, a fost unul dintre cei mai mari şi mai buni împăraţi ai Romei. A fost un soldat şi un administrator, principatul său marcând apogeul întinderii teritoriale a Imperiului.

Moesia Inferior. Domnia lui Traianus reprezintă momentul adevăratei consolidări a stăpânirii romane în *Moesia Inferior* în general, în partea dobrogeană a acesteia în special, mai ales că teritoriile respective fuseseră afectate de incursiunea dacilor şi a aliaţilor lor din iarna anilor **101-102**. Astfel, din punct de vedere teritorial şi administrativ, imediat după primul război cu dacii, provincia sud-dunăreană şi-a extins graniţele în stânga Dunării, încorporând sudul Basarabiei şi al Moldovei, Muntenia, Oltenia estică şi sud-estul Transilvaniei. Prin constituirea acestei *regio translimitans*, împăratul urmărea ca, împreună cu punctele controlate de Imperiu încă din veacul I pe litoralul nord-pontic, să supravegheze şi să blocheze mişcările triburilor libere din spaţiul extracarpatic şi din stepa euro-asiatică, pe de o parte, şi, pe de alta, să asigure protecţia frontierei sud-estice a Daciei de curând înfiinţate. În plan militar, Traianus a întărit apărarea *limes*-ului Moesiei Inferior, inclusiv a sectorului său obrogean, mutând legiunea *V Macedonica* de la *Oescus* la *Troesmis*, aducând *legio XI Claudia* la *Durostorum* şi stabilind noi unităţi auxiliare (*alae*, *cohortes* şi *vexillationes*). În planul vieţii urbane, împăratul Traianus a promovat *canabae*-le legiunii *V Macedonica* formate în proximitatea castrului de la *Oescus* la statutul de *colonia* (*Colonia Oescus*) şi, după opinii mai recente, a întemeiat un *municipium* la *Tropaeum Traiani*, unde în **109** a şi ridicat monumentul triumfal ce comemora războaiele dacice.

Dacia. Pentru implantarea cât mai rapidă a structurilor romane în ținutul transdanubian, Traianus a rămas în nou provincie încă un an de la întemeiere, promovând, aşa cum am văzut, o politică dură față de autohtoni (distrugeri ale centrelor de rezistență şi ale simbolurilor puterii regale şi sacerdotale dacice, luarea în captivitate, dislocări de comunități, înrolări în armata imperială etc.) şi procedând la un istituirea administrației provinciale specifice statului roman, la transferul masiv de populație, la demobilizarea veteranilor, la crearea primelor elemente ale infrastructurii militare şi rutiere etc. Monedele din **112-114** proclamau *Dacia Augusti provincia* - semn că stăpânirea romană se definitivase.

1.2. Provinciile *Moesia Inferior* şi *Dacia* în timpul lui Hadrianus (117-138)

➢ Contextul politico-militar de la Dunărea Inferioară. Situația de aici era critică. În **116** sau în iarna lui **116/7**, sarmații-iazigi din pusta panonică au atacat provincia *Dacia*, distrugând unele castre şi aşezările civile învecinate din zona vestică. Cauzele acestei atitudini belicoase erau refuzul autorităților imperiale de a le ceda ținutul confiscat de Traianus după cel de-al doilea război dacic şi întreruperea legăturilor cu rudele lor din stepa nord-pontică – roxolanii. Pe de altă parte, în **117**, aceştia din urmă s-au arătat clamoroşi datorită faptului că Traianus le micşorase subsidiile, suveranul având nevoie de fonduri pentru campania orientală. Nu ştim sigur dacă aceste lovituri externe s-au conjugat cu vreo revoltă a populației dacice din provincie, de curând supusă.

➢ Măsurile luate de Hadrianus la Dunărea de Jos în **118**. „Războiul dacic" despre care aminteşte un papirus egiptean a pus la încercare calitățile de diplomat, militar şi administrator ale împăratului Hadrianus. Conform biografului său din Antichitatea târzie, el a dus tratative cu regele roxolanilor, finalizate cu încheierea păcii. Aceasta trebuie să se fi bazat pe reluarea plății tributului – neîndoielnic, mărit -, includerea dinastului sarmat printre *reges amici* ai Imperiului, paralel cu acordarea cetățeniei romane. Împăratul a întărit climatul de linişte şi stabilitate obținut prin capacitarea roxolanilor decizând abandonarea unora dintre teritoriile nord-dunărene încorporate de Traianus la *Moesia Inferior*, respectiv Muntenia şi sudul Moldovei, dar continuând să le supravegheze prin intermediul trupelor din castrele de pe linia Dunării şi din punctele deținute la nord de fluviului (Barboşi, Orlovka) şi pe litoralul septentrional al Mării Negre, precum şi al celor dislocate în fortificațiile de pe aşa-numitul *limes transalutanus* (de peste Olt) din vestul Munteniei. Totodată, împăratul a procedat la deportarea unui grup de populație daco-sarmată din Moldova în sud-estul Daciei.

În ceea ce priveşte *Dacia*, provincie situată dincolo de frontiera naturală a Imperiului, primul gând al împăratului a fost - aşa cum ne informează istoricul antic târziu Eutropius – să o părăsească, dar inițiativa imperială a fost oprită de sfatul consilierilor săi, care l-au îndemnat să nu lase pe mâna barbarilor un număr atât de mare ce cetățeni.

Dar până să se ajungă aici, trebuia găsită soluția militară. În acest scop, Hadrianus a creat o comandă excepțională, numind temporar în **118** în fruntea provinciilor *Dacia* şi *Pannonia Inferior* pe generalul de rang ecvestru Quintus Marcius Turbo, fost participant la războaiele dacice, un „excelent comandant de oşti", cum scria Dio Cassius. Coordonând trupele celor două provincii, acesta a învins pe sarmații-iazigi în vara aceluiaşi an; aceştia au trimis delegați la Roma „pentru a cere un tratat de pace". După încheierea ostilităților, Turbo a

trebuit să pună în aplicare planul de reorganizare administrativă a teritoriului nord-dunărean realizat din inițiativa și în prezența împăratului, plecat, între timp, la Roma. Astfel, până în **119**, în stânga fluviului au fost create trei provincii – *Dacia Superior*, *Dacia Inferior* şi *Dacia Porolissensis*.

1) *Dacia Superior* prelua cea mai mare parte a întinderii Daciei lui Traianus, respectiv Banatul, vestul Olteniei şi Transilvania, fără colțurile de sud-est şi de nord-vest. În fruntea ei se găsea un *legatus Augusti pro praetore* provenit din rândurile membrilor ordinului senatorial care îndepliniseră magistratura de *praetor*. Trecerea de la un guvernator de rang consular la unul de rang pretorian (*vir praetorius*) se datora faptului că, acum, în provincie staționa doar o singură legiune – *XIII Gemina* de la *Apulum* -, *legio IIII Flavia Felix* fiind retrasă la *Singidunum* (Belgrad), în *Moesia Superior*. El rezida la *Apulum*, fiind şi comandantul legiunii (*legatus legionis*). Finanțele provinciei erau de competența unui procurator financiar de rang ecvestru numit *procurator Augusti*, care își avea sediul la *Ulpia Traiana*.

2) *Dacia Inferior* nu s-a format prelevându-se regiuni din *Dacia* traiană, ci dintr-o parte a fostelor teritorii nord-dunărene ale Moesiei Inferior, respectiv Oltenia estică (dintre Jiu şi Olt) şi sud-estul Transilvaniei de la *Caput Stenarum* (Boița, jud. Sibiu) la *Angustia* (Brețcu, jud. Covasna) și, cu probabilitate, un mic colț din nord-vestul şi altul din sud-estul Munteniei. În acestă provincie nu staționau legiuni, ci doar trupe auxiliare care aparținuseră armatei Moesiei Inferior, de aceea guvernatorul ei provenea dintre membrii ordinului ecvestru şi se numea *procurator Augusti* sau *praeses*; prin urmare, *Dacia Inferior* era o provincie procuratoriană. Guvernatorul dispunea de atribuții administrative, juridice şi militare, nefiind în vreun fel subordonat legatului pretorian al Daciei Superior, ci direct împăratului.

3) *Dacia Porolissensis* a fost desprinsă din *Dacia* traiană şi cuprindea teritoriul de la nord de râurile Mureş şi Arieş, până la Munții Meseşului. Ca şi *Dacia Inferior*, această provincie nu poseda legiuni, ci doar trupe auxiliare; prin urmare, ea avea în frunte tot un guvernator de rang ecvestru numit *procurator Augusti*; el rezida la *Porolissum.*

Alte măsuri hadrianeice în *Moesia Inferior* şi *Dacia*. În *Moesia Inferior*, împăratul Hadrianus a arătat o atenție specială oraşelor greceşti de pe litoralul vest-pontic, iar în interiorul şi pe malul dunărean al provinciei epigrafele atestă întreținerea drumurilor, refacerea incintelor, lăsări la vatră şi încetățeniri. Prezența trupelor a generat apariția de așezări civile pe lângă castre, în care rezidau veterani şi cetățeni romani (*veterani et cives Romani consistentes*). În *Dacia*, împăratul a continuat politica de colonizare începută de înaintaşul său. Totodată, în provinciile nord-danubiene s-a promovat un nou model de urbanizare, ridicându-se la rangul de *municipium* aşezările aflate într-un avansat grad de romanizare de la *Drobeta*, *Napoca* şi *Romula*. În strânsă legătură cu politica de colonizare şi municipalizare este acordarea cetățeniei romane. Din acest punct de vedere, inscripțiile din *Dacia* atestă un mare număr de locuitori purtând *praenomen*-ul şi *nomen*-ul sau doar *nomen*-ul lui Hadrianus (P. Aelius, Aelius), dovadă elocventă a încetățenirii lor de către acesta. Din punct de vedere militar, sub Hadrianus, adept al unei politici defensive, s-a pus în practică adevăratul sistem de apărare a celor trei Dacii, care, aşa cum au arătat specialiştii, era centrat pe două fronturi – cel nord-vestic, înspre iazigi, şi cel sud-estic, orientat către roxolani.

1.3. Provinciile *Moesia Inferior* şi *Dacia* în timpul lui Antoninus Pius (138-161)

Urcarea pe tron a lui Titus Aelius Hadrianus Antoninus Pius nu a adus schimbări fundamentale în viaţa politică a Imperiului. Astfel, pentru *Moesia Inferior*, anii domniei lui Antoninus Pius au reprezentat – aşa cum arată specialiştii – o perioadă de „masivă înflorire”. Oraşele greceşti de pe litoral, între care *Tomis* are poziţia preeminentă, aşa cum o sugerează asumarea titlului de Mhtrópoliß („Metropolă”) sau Mhtrópoliß Póntou („Metropolă a Pontului”), au cunoscut un puternic avânt urbanistic, economic şi cultural. În ceea ce priveşte cetăţile romane (*civitates*), fenomenul cel mai important care se observă pe vremea lui Antoninus Pius este evoluţia lor către un statut cvasiurban. *Dacia* s-a bucurat de aceeaşi atmosferă de linişte specifică Imperiului, care a contribuit la consolidarea stăpânirii romane. Cu toate acestea, fiind o provincie de margine, momentele de tensiune pricinuite de triburile libere n-au lipsit. Mişcările lor trebuie să fi fost în legătură cu tulburările care începeau să se petreacă în spaţiul nord-european ca urmare a deplasării unor seminţii germanice spre sudul continentului şi care vor genera în scurt timp aşa-numitele războaie marcomanice. Astfel, prin anii **143/4** şi **156/7-158** au avut loc conflicte în spaţiul controlat de romani în stânga Dunării. Responsabili de aceste incidente au fost „geţii” şi „dacii mari” din vecinătate. De fiecare dată, liniştea a fost restabilită, ţinuturile romane nord-dunărene parcurgând apoi momente de înfloritoare.

1.4. Provinciile *Moesia Inferior* şi *Dacia* în timpul lui Marcus Aurelius (161-180) şi Commodus (180-192)

Aşa cum scria biograful său din veacul al IV-lea, Marcus Aurelius „a guvernat provinciile cu mare moderaţie şi bunătate”, astfel încât, în ciuda necazurilor de tot felul, ele s-au putut redresa cu uşurinţă. *Moesia Inferior* şi *Dacia* au urmat, în linii generale, aceleaşi coordonate de evoluţie ca şi alte provincii europene ale Imperiului. Din acest punct de vedere, domnia lui Marcus Aurelius a cunoscut două perioade, jalonate de anul **166**, când au izbucnit aşa-numitele „războaie marcomanice”. Prima dintre ele, cuprinsă între **161-166**, când a guvernat împreună cu fratele său vitreg Lucius Aurelius Verus (161-169), reprezintă o continuare a epocii liniştite din vremea principelui anterior. Începând din **166**, statul roman va fi confruntat cu acţiunile războinice ale neamurilor aflate în afara graniţelor, acţiuni cunoscute îndeobşte ca războaiele marcomanice. De fapt, este vorba de o avalanşă de *gentes*, pe care biograful târziu al împăratului o consemnează întocmai: „toate populaţiile, de la hotarele Illyricului până în Gallia, nutriseră împreună sentimente duşmănoase poporului roman: marcomanii, variştii, hermundurii şi cvazii, suevii, sarmaţii, lacringii şi bureii, aceştia şi împreună cu victualii, apoi sosibii, sicoboţii, roxolanii, bastarnii, halanii, peucinii, costobocii”. Aşadar, o conjunctură dramatică, ce va afecta în primul rând provinciile de la Dunărea Mijlocie şi Inferioară. Puseul acestor neamuri avea drept cauză principală modificărilor etno-demografice care începeau să se contureze în Europa Centrală şi Estică o dată cu avansul goţilor de pe ţărmul sudic al Mării Baltice şi din regiunea Vistulei Inferioare (Pomerania, Prusia occidentală) pe Vistula Mijlocie, spre Mazovia şi Volynia, care a determinat „coborârea” vandalilor către sud-vest şi sud şi împingerea altor triburi libere (marcomani, cvazi, buri, daci, sarmaţi, bastarni etc.) către frontierele Imperiului roman.

Conflictele s-au desfăşurat în mai multe faze, prelungindu-se, cu intermitenţe, până la sfârşitul domniei lui Marcus Aurelius. A fost nevoie de întregul geniu politic şi militar al împăratului pentru a face faţă situaţie. Printre măsurile luate de împărat se înscrie şi reorganizarea Daciei, care a avut loc în **168**. „Reforma" administrativă a lui Marcus Aurelius a constat în următoarele aspecte: ● aducerea unei noi legiuni – *V Macedonica*, la *Potaissa* (Turda); ● ridicarea rangului guvernatorului, numit, din nou, din rândul foştilor consuli (*vir consularis*); ● unirea celor trei Dacii într-un organism militar şi administrativ unitar, având în frunte un *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum* numit şi *praeses* sau *consularis III (trium) Daciarum*; ● legiunile *XIII Gemina* şi *V Macedonica* aveau în frunte proprii *legati Augusti*; ● cele trei Dacii (*Daciae tres*), numite *Dacia Porolissensis*, *Dacia Apulensis* (fosta *Dacia Superior*) şi *Dacia Malvensis* (fosta *Dacia Inferior*), îşi păstrau, se pare, identitatea în plan militar, iar în plan economic erau conduse fiecare, ca circumscripţii financiare, de un *procurator Augusti* de rang ecvestru. În contextul aceloraşi remanieri în plan administrativ sau într-un interval foarte apropiat de acestea, Marcus Aurelius a procedat şi la schimbarea statutului unor aşezări romane, respectiv ridicarea municipiului de la *Napoca* la rangul de *colonia* (*colonia Aurelia Napoca*) şi promovarea *pagus*-ului de la Partoş (jud. Alba), aflat în teritoriul Sarmizegetusei romane, la gradul de *municipium* (*municipium Aurelium Apulense*). De altfel, Marcus Aurelius procedase la un amplu proces de municipalizare şi în *Moesia Inferior*, ridicând la rangul municipal aşezărilor de la *Novae*, *Durostorum*, *Troesmis* şi *Noviodunum*, fenomen care, pentru unele dintre ele, nu este exclus să se fi petrecut şi mai târziu, sub împăraţii Severi.

Bilanţul domniei lui Marcus Aurelius pentru provinciile *Moesia Inferior* şi *Dacia* este pozitiv. În ciuda situaţiei excepţionale, Imperiul a rezistat cu bine la Dunărea de Jos, consolidându-şi structurile administrative, militare, economice, juridice.

Rămas singur împărat, Commodus (180-192) a renunţat la politica de expansiune în *Barbaricum* promovată de tatăl său şi, drept urmare, deşi un timp a continuat războiul, în cele din urmă a încheiat pace cu marcomanii, cvazii şi burii. Printre condiţiile impuse acestora din urmă se număra şi una care viza în mod special *Dacia*: „populaţia bură – scria Dio Cassius - a fost obligată să jure că nu se va stabili niciodată şi nu-şi va aduce la păşunat turmele dincolo de o linie care marca patruzeci de stadii /7,4 km – n.n./ distanţă de Dacia şi teritoriile ce le ocupa". În contextul aceloraşi evenimente, Dio Cassius scria că guvernatorul Daciei, Sabinianus, a adus sub ascultarea sa 12.000 de „daci alungaţi din ţara lor de baştină şi care se pregăteau să dea ajutor altora, făgăduindu-le loturi de pământ în Dacia".

Astfel se încheiau, în **180**, războaiele cu barbarii, dar reverberaţii generate de perturbările survenite printre neamurile libere şi de conflictul abia încheiat s-au produs încă în anii următori în provinciile de graniţă, printre care şi *Dacia*.

2. Provinciile *Moesia Inferior* şi *Dacia* în timpul dinastiei Severilor (193-235)

După asasinarea lui Commodus la **31 decembrie 192**, a fost ales împărat Publius Helvius Pertinax, praefectul Romei, care a domnit până la **28 martie 193**. Uciderea lui Pertinax de către soldaţii pretorieni, scoaterea la licitaţie a tronului şi cumpărarea lui de către un bogat senator, Marcus Didius

Severus Iulianus (28 martie – 2 iunie 193), au şi nemulţumit legiunile din provincii, care în **aprilie 193** şi-au proclamat proprii împăraţi – cele din *Pannonia Superior* pe Lucius Septimius Severus, cele din *Syria* pe Caius Pescennius Niger Iustus iar cele din *Britannia* pe Decimus Clodius Albinus. Astfel s-a declanşat o competiţie pentru putere între candidaţii armatelor provinciale, care va dura până în **197** şi se va încheia cu victoria lui Severus.

După stabilizarea şi consolidarea tronului, cele două provincii au traversat sub Septimius Severus (193-211) şi urmaşii săi cea mai strălucită perioadă de prosperitate din întreaga istorie a stăpânirii romane. Dintre particularităţile domniei Severilor în <u>*Moesia Inferior*</u> şi <u>*Dacia*</u> pot fi amintite: ● preocuparea constantă a suveranilor pentru întărirea capacităţii defensive a provinciilor, în special a Daciei, fapt demonstrat de numeroase inscripţii de pe toate frontierele, care atestă refaceri de castre, drumuri, cladiri; în Dobrogea, a început fortificarea litoralului pontic; ● promovarea unei vaste politici de urbanizare la nord de Dunăre, aşa cum o atestă ridicarea mai multor aşezări la rangul de *municipium* (*Dierna*, *Tibiscum*, *Ampelum*, *Porolissum* şi *canabae*-le legiunii a XIII *Gemina*) sau *colonia* (*Drobeta* şi *vicus*-ul de la *Potaissa*, care mai întâi a fost *municipium*, apoi a devenit *colonia*); ● încetăţenirea mai multor locuitori, mai ales în urma edictului din **212** al împăratului Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla) (211-217) numit în istoriografia contemporană *Constitutio Antoniniana*, prin care s-a acordat cetăţenia romană aproape tuturor locuitorilor liberi ai Imperiului (*peregrini*); aşa lasă să se înţeleagă cei aproape 300 de locuitori ai Daciei care poartă numele *Aurelus*, provenit de la *nomen*-ul suveranului; ● sporirea controlului şi al intervenţionismului statului în viaţa oraşelor, care au fost obligate să verse un impozit extraordinar, destinat întreţinerii armatei, numit *annona militaris* ● începutul răspândirii pe scară largă a religiilor de mistere de origine orientală (culte egipte – Isis, Osiris, Sarapis; culte microasiatice – Cybele, Attis, Sabazios; culte siro-palmirene – Sol, Deus Aeternus, Iupiter Dolichenus etc.; culte iraniene – Mithras), care propăvăduiau teologii înnoitoare, bazate pe ideea de divinitate universală şi mântuire.

3. *Moesia Inferior* şi *Dacia* în timpul crizei Imperiului roman (235-284 d.H.)

3.1. Situaţia Imperiului şi noul context geopolitic în Europa Centrală şi Estică

După asasinarea ultimului reprezentant al dinastiei Severilor, Severus Alexander (222-235), Imperiul a fost afectat de evenimente dramatice, care vor duce, în cele din urmă, la importante modificări în aspectul său teritorial şi institutţional. <u>Pe plan intern</u>, s-a declanşat ceea ce istoricii numesc „anarhia militară”, respectiv o criză fără precedent a factorilor politici tradiţionali (împărat, Senat), o creştere nelimitată a rolului armatei, schimbări dese de împăraţi, uzurpări şi tendinţe centrifuge în numeroase părţi ale statului, revolte ale unor categorii sociale sau profesionale ş.a. <u>Pe plan extern</u>, Imperiul s-a confruntat cu asalturile permanente şi concomitente ale populaţiilor barbare, desfăşurate mai ales zona dunăreană, fapt care va determina reorientarea politică a statului roman în Europa Centrală şi Estică.

3.2. *Moesia Inferior* şi *Dacia* în contextul crizei

Cele două provincii dunărene s-au situat în mijlocul evenimentelor dramatice prin care a trecut Imperiul după anul **235**. Astfel, în timpul împăratului Maximinus Thrax (235-238), *Dacia* a fost atacată de iazigi din vest şi de dacii din vecinătate, dar împăratul a reuşit să-i respingă. Sub urmaşul său, Gordianus al III-lea (238-244), a suferit mai ales *Moesia Inferior*, asupra căreia s-a abătut invazia carpilor de neam tracic, a goților de neam germanic şi a sarmaților de neam iranian. În acelaşi context a fost afectată şi *Dacia* sud-estică. Incursiunile carpilor au continuat şi sub împăratul Filip Arabul (244-249), până în **247**, când aceştia au fost învinşi definitiv. Un an mai târziu, o coaliție formată din 30.000 de carpi, goți, taifali, bastarni şi vandali-hasdingi s-a năpustit asupra Moesiei Inferior; paralel, *Dacia* a fost atacată de iazigi, daci şi hasdingi. Invadatorii au fost respinşi. Sub Trainus Decius (249-251), energicul rege got Cniva (250-253) a realizat o puternică coaliție şi a invadat *Moesia Inferior*, reuşind să înfrângă catastrofal armata romană la *Abrittus* (Razgrad, Bulgaria); împăratul şi-a găsit sfârşitul pe câmpul de luptă. Barbarii au devastat provinciile balcanice, multe aşezări rurale şi urbane fiind distruse. Noul suveran, Trebonianus Gallus (251-253), a fost nevoit să încheie o pace umilitoare, plătind subsidii enorme pentru retragerea năvălitorilor la nord de Dunăre. Momentul de apogeu al crizei a fost atins în timpul domniei comune a lui Valerianus şi a fiului său Gallienus (253-260) şi pe timpul principatului lui Gallienus (260-268) – uzurpările au devenit endemice, ținuturi întregi au ieşit de sub autoritatea centrală, fiind controlate de „tirani" proclamați de trupele infidele, iar atacurile neamurilor transdanubiene erau cotidine. Cele mai afectate au fost provinciile sud-dunărene, în special Moesiile şi Pannoniile; în *Dacia*, după Filip Arabul, nu se mai constată evenimente majore. Acest fapt probează o situație nouă pentru *Dacia*, anume izolarea sa tot mai accentuată şi ineficiența trupelor de aici în oprirea invaziei barbarilor. În acest context, s-a schițat treptat un nou program politic al Imperiului, axat pe două componente – revenirea pe apărarea liniei Dunării şi, în consecință, abandonarea Daciei.

3.3. Retragerea autorităților romane di *Dacia*. Caracterul său

Conform unor istorici antici târzi, situația politico-militară cu totul critică de la Dunărea Mijlocie şi Inferioară din timpul lui Gallienus (253-268) a dus la pierderea Daciei de către romani. Era vorba, de fapt, doar de o ieşire temporară a provinciei nord-dunărene de sub autoritatea principelui de la Roma în condițiile numeroaselor uzurpări din regiune. Părăsirea Daciei a avut loc în timpul împăratului Aurelianus (270-275), foarte probabil spre finalul acesteia (**274-5**). <u>Cauza principală</u> a acestui gest curajos, absolut necesar statului roman îl constituie faptul că *Dacia* îşi pierduse importanța strategică pe care o avusese în momentul cuceririi; în condițiile modificării echilibrului politic la mordul Gurilor Dunării, ale mişcărilor necontrolate de neamuri barbare şi ale confruntărilor repetate şi concomitente cu acestea în special pe solul provinciilor sud-dunărene, păstrarea Daciei devenea foarte dificilă, cu atât mai mult cu cât ea a jucat un rol insignifiant în oprirea invaziilor. Părăsirea Daciei s-a făcut într-un moment de linişte, fără ca provincia să fie cedată vreunei populații vecine.

Data târzie a izvoarelor literare care relatează retragerea şi natura contradictorie a informațiilor au generat în istoriografia modernă şi contemporană discuții aprinse privitoare la <u>caracterul</u> evacuării ordonate de

Aurelianus. Împăratul a retras în primul rând cele două legiuni şi trupele auxiliare, pe care le-a plasat pe malul drept al Dunării, întărind astfel apărarea provinciilor sudice. O dată cu trupele, au plecat de la nord de fluviu întreaga administraţie imperială, precum şi o parte a populaţiei urbane, proprietari şi alte categorii socio-economice legate de autorităţile romane. Numeroase date arheologice, numismatice şi chiar epigrafice arată fără nici un dubiu că în fosta provincie a rămas o populaţie latinofonă destul de numeroasă, care continua să desfăşoare o parte a activităţilor tradiţionale.

III. PERIOADA ROMANO–BIZANTINĂ

PROVINCIA *SCYTHIA* (*SCYTHIA MINOR*) ÎN PERIOADA DOMINATULUI (ROMANO-BIZANTINĂ) (284-641)

1. Caracterizare generală a perioadei Dominatului (romano-bizantină)

La 20 noiembrie 284, Diocles, un „ilir” de condiţie modestă, era proclamat *Augustus* la *Nicomedia*. O dată cu noul împărat, care s-a numit imediat Diocletianus (284-305), se încheia o teribilă jumătate de veac de uzurpări, tulburări interne şi asalturi ale populaţiilor libere, care au bulversat profund instituţiile republicano-monarhice ale întinsului imperiu roman şi au pus în pericol însăşi existenţa lui, şi se deschidea o etapă nouă, în care lumea stăpânită de Roma a luat treptat o altă înfăţişare. Reformele iniţiate de el în plan instituţional, administrativ, financiar, social etc., completate cu alte inovaţii de către Constantinus I (306-337) şi urmaşii săi au modificat structural caracterul statului roman şi au pus bazele unei noi perioade din istoria acestuia – Dominatul (< *dominatus* < *dominatio* - „stăpânire, putere absolută”).

Diocletianus inaugura un alt tip de monarhie - cea de drept divin. În acest sens, istoricul bisericesc Eusebius de *Caesarea* (cca 260-340) arăta că monarhul roman era un „hierofant” iubit de Dumnezeu, întruchipând „forma arhetipală a Împăratului suprem”, şi domnea peste o împărăţie al cărei „model” era „împărăţia cerească”. Prin urmare, *princeps*, care în secolele I-III exprima o anumită „paritate” între conduşi şi conducător, căci era *primus / princeps inter pares* („primul / fruntaşul între egali”), ceda locul lui *dominus* („stăpân”), a cărui maiestate era subliniată de vestimentaţia strălucitoare şi ceremonialul fastuos; ca o consecinţă firească, locuitorii Imperiului deveneau, din *ciues* („cetăţeni”), nişte *subiecti*, *subditi*, ©pëkooi („supuşi”).

Pentru a eficientiza administrarea Imperiului şi a-l apăra mai bine, Diocletianus a instituit un „colegiu cvadripartit de suverani” (G. Ostrogorsky), format din doi *Augusti* şi doi *Caesares*. Fiecare dintre membrii Tetrarhiei controla o parte din imperiu, având capitală, armată, administraţie proprii; cu toate acestea, stăpânirea (*dominatio*) Imperiului rămânea indivizibilă, întrucât ea nu se împărţea în patru, ci se multiplica cu patru; tetrarhii formau o „familie divină” (*domus diuina*) ierarhizată şi reprezentau o epifanie a divinităţilor tutelare ale Imperiului. Succesiunea la tron se baza pe principiul electiv, auguştilor care renunţau la tron sau decedau urmându-le cezarii, tetrarhia fiind restabilită prin crearea de noi cezari. Acest sistem s-a dovedit o construcţie fragilă, sfârşind sângeros în **313** prin instituirea diarhiei Constantinus - Licinius, pentru ca din **324**, după înlăturarea celui din urmă, să se revină la monarhie (324-337). La moartea lui Constantinus, Imperiul a fost partajat din nou

între fiii săi, fapt care a generat sângeroase lupte fratricide. În **364**, statul roman a fost divizat între frații coîmpărați Valentinianus I (364-375), care guverna Occidentul, şi Valens (364-378), care administra Orientul. Această partajare a devenit definitivă în anul **395**, la moartea împăratului Theodosius I (379-395), fapt care va duce, treptat, la evoluția divergentă a celor două ramuri ale romanității.

Dominatul mai este cunoscut şi ca perioada romano-bizantină, întrucât în acest interval s-a făcut trecerea de la structurile Imperiului roman clasic (Principatul) la cele ale Imperiului bizantin medieval. Didactic vorbind, istoricii admit că Dominatul a sfârşit în Occident în anul **476**, când a avut loc aşa-zisa „cădere" a Imperiului roman de Apus, iar în Orient o dată cu domnia împăratului Heraclius (610-641), când Imperiul roman de Răsărit a suferit importante mutații în plan instituțional, teritorial, administrativ, cultural şi lingvistic.

În toată această perioadă, Dobrogea, care, aşa cum vom vedea, a format o provincie aparte, numită *Scythia* (sau *Scythia Minor*), a cunoscut transformările generale prin care a trecut statul roman în perioada Dominatului, particularitățile fiind determinate de poziția geografică şi strategică, de specificul etno-demografic şi cultural şi de evoluțiile politice din zona Gurilor Dunării. Din această perspectivă, istoria ținutului dintre Dunărea de Jos şi Marea Neagră în perioada romano-bizantină a parcurs următoarele etape.

2. Provincia *Scythia* de la Diocletianus (284-305) la Valens (364-378)

➢ Statutul administrativ. Una dintre cele mai importante reforme inițiate de Diocletianus şi continuate de Constantinus I a fost reorganizarea administrativă a Imperiului; acesta a fost împărțit în 101 provincii (lat. *provinciae*, gr. *eparhíai*) grupate în 12 dioceze (*dioeceses*) conduse de un vicar (*vicarius*), reunite, la rândul lor, în patru prefecturi ale pretoriului – *Praefectura praetorio per Orientem*, *Praefectura praetorio per Illyricum*, *Praefectura praetorio per Italiae et Africae* şi *Praefectura praetorio Galliarum* – având în frunte un prefect al pretoriului (*praefectus praetorio*). În acest context, provinciile de la Dunărea Inferioară *Moesia Superior* şi *Moesia Inferior* au fost partajate, cândva între **286-293**, în – de la V la E - *Moesia Prima*, *Dacia Ripensis*, *Dacia Mediterranea*, *Dardania*, *Moesia Secunda* şi *Scythia* (*Scythia Minor*). Aceasta din urmă cuprindea Dobrogea şi nord-estul Bulgariei. Ea făcea parte, alături de *Moesia Secunda*, *Europa*, *Rhodope*, *Thracia* şi *Haemimontus*, din dioceza *Thracia* inclusă în prefectura pretoriului Orientului şi avea capitala la *Tomis*.

O dată cu noua împărțire administrativă a Imperiului, Diocletianus a procedat şi la separarea definitivă a puterilor civilă şi militară, pentru a evita acumularea de către funcționari imperiali provinciali a unor competențe care să îngăduie uzurpările, aşa cum se întâmplase la mijlocul veacului al III-lea. Prin urmare, provincia *Scythia* era condusă de un guvernator numit *praeses*, care îl înlocuia pe vechiul *legatus Augusti pro praetore*. El purta titlul *vir perfectissimus*, sarcinile sale reducându-se doar la afacerile civile ale provinciei; era subordonat vicarului diocezei *Thracia* (*vicarius Thraciae*).

➢ Organizarea militară. Conform reformei dioclețiene, comanda militară a provinciei era exercitată de un *dux* („duce"), care purta titlul de *vir perfectissimus*, *vir clarissimus* („bărbat preastrălucit") sau *vir spectabilis* („bărbat onorabil").

În secolul al IV-lea, până la dezastrul de la *Hadrianopolis* (Edirne, Turcia) din **378**, armata provinciei a fost formată în general din unităţi fixe de graniţă (*ripenses* (*riparienses*) < *ripa* - „mal") - două legiuni (*legio II Herculia* la *Troesmis* şi *legio I Iovia* (*Scythica*) la *Noviodunum*), trupe de cavalerie, infanterie şi corăbieri. Uneori, cu prilejul manevrelor sau al luptelor de la frontiere, în *Scythia* au fost dislocate formaţiuni de rezervă, mobile. De la mijlocul veacului al IV-lea izvoarele consemnează existenţa unor unităţi de *limitanei*, formate din ţărani agricultori (autohtoni sau barbari colonizaţi) care, în schimbul lotului de pământ, aveau obligaţia de a asigura paza frontierei (*limes*).

Apărarea provinciei *Scythia* s-a realizat şi cu ajutorul unui sistem defensiv foarte bine organizat, refăcut şi consolidat constant de împăraţii din veacul al IV-lea. Acesta era format dintr-un mare număr de *castra*, *castella*, *quadriburgia* şi *burgi* construite pe *limes*-ul dunărean, în interiorul provinciei sau pe litoralul pontic, precum şi din oraşele propriu-zise, a căror funcţie defensivă a prevalat în toată Antichitatea târzie.

Grija împăraţilor pentru întărirea capacităţii de apărare a Scythiei se explică prin faptul că aceasta era o provincie de graniţă, aflată în proximitatea spaţiului barbar, constituind un bastion al apărării noii capitale a Imperiului – *Constantinopolis*. Istoricul bisericesc Sozomenos din veacul al V-lea nota în acest sens: „Sciţii /locuitorii Scythiei – n.n./… sunt, prin poziţia locurilor, necesari lumii romane, fiind aşezaţi ca un zid în faţa presiunii barbarilor".

➢ Urbanismul. Aşa cum s-a remarcat adesea în istoriografie, civilizaţia romană clasică a fost, esenţialmente, o civilizaţie urbană. Cât priveşte perioada Antichităţii târzii, cercetările din ultimele decenii au ajuns la concluzia că, în ciuda impactului „universal" al crizei veacului al III-lea asupra aglomerărilor citadine, a disoluţiei unor elemente specifice şi a noilor valori pe care acestea le promovau în condiţiile ascensiunii creştinismului, structurile instituţionale, sociale, culturale şi topografice ale oraşului, deşi vizibil modificate, au supravieţuit crizei. Şi despre *Scythia* unii cercetători au afirmat că Dominatul a însemnat „colapsul complet al oraşelor", în special al celor de pe frontiera dunăreană, dispariţia administraţiei urbane, încetarea oricărei forme de urbanism şi viaţă civică. Documentaţia literară, epigrafică şi arheologică nu sprijină asemenea opinii, care, pe drept cuvânt, sunt respinse, analize recente evidenţiind supravieţuirea şi, totodată, transformările suferite de aşezările citadine din provincia aflată între Dunăre şi Mare în perioada romano-bizantină. Astfel, inscripţiile şi informaţiile literare confirmă menţinerea instituţiilor tradiţionale, dar, totodată, ca elemente de noutate, atestă ingerinţa accentuată a administraţiei imperiale şi a factorului militar în viaţa citadină. Printre explicaţiile transformărilor amintite trebuie menţionate dispariţia vechii discriminări juridice bazate pe disjuncţia dintre *civitates peregrinae* (*foederatae*, *liberae* şi *stipendiariae*) şi comunităţi urbane de cetăţeni romani (*coloniae*, *municipia*, *conventus*), pierderea importanţei politice a cetăţeniei romane (*civitas Romana*) şi deplasarea accentului pe statutul de *subiectus*, *subditus*, ©pëkoß („supus") al locuitorilor şi pe elementul spaţial (*domicilium*, *incolatus*, *provincialis*), atât de necesare adiministraţiei pentru stabilirea obligaţiilor fiscale (*munera*), şi, nu în ultimul rând, transformarea curialilor (*curiales*) într-o castă ereditată, care avea scopul de a asigura securitatea taxelor comunităţilor locale. Alte inovaţii se observă în domeniul topografic. Ca

în multe părți ale lumii mediteraneene, de la mijlocul secolului al III-lea are loc restrângerea drastică a suprafeței urbane, fortificațiile închizând un spațiu locuibil mult redus față de cel din perioadă anterioară.

➢ Evoluția culturală și religioasă. Primul veac al Dominatului a fost în întreg Imperiul un interval de graniță, situat între spiritualitatea clasică, de factură greco-romană, și cea de esență creștină. *Scythia* parcurge aceleași coordonate, diferențele fiind create de specificul etno-demografic al regiunii, de moștenirea spirituală anterioară, de legăturile cu alte spații culturale etc.

Astfel, din punct de vedere lingvistic, în primul secol al perioadei romano-bizantine, ca, de altfel, pe tot parcursul acesteia, provincia dintre Dunărea de Jos și Marea Neagră prezintă, în linii generale, următoarele caracteristici: ● singurele limbi scrise erau greaca și latina, eventualele idiomuri autohtone supraviețuitoare sau ale unor grupuri alogene (carpi, sarmați, bastarni, goți etc.) aparținând unor societăți iliterate; ● greaca domina litoralul pontic, în timp ce latina precumpănea în interiorul provinciei și pe malul dunărean al acesteia; ● exista un bilingvism greco-latin, explicabil prin necesitatea grecilor de a cunoaște limba oficială a statului, și unul latino-grec, generat de nevoia latinofonilor de a se înțelege cu populația majoritară din vechile centre grecești; ● prezența unor alofoni autohtoni sau așezați recent, pentru care însușirea limbii latine sau grecești era singurul mijloc de integrare în ierarhia și administrația Imperiului și de acces la civilizația greco-romană; ● manifestarea unor fenomene specifice latinei vulgare, perpetuate mai târziu în română.

Din punct de vedere religios, studiul diverselor categorii de izvoare istorice arată că începutul Dominatului nu a adus modificări esențiale în viața religioasă a locuitorilor provinciei *Scythia*, păgânismul dovedindu-se încă viabil. Fenomenul religios cel mai spectaculos manifestat în prima etapă a perioadei romano-bizantine a fost, neîndoielnic, ascensiunea creștinismului. Simpatizanți sau adepți ai noii religii în ținutul dintre Dunăre și Marea Neagră apar încă din veacul al III-lea. La începutul Dominatului numărul creștinilor trebuie să fi fost destul de semnificativ, așa cum o atestă martirii căzuți pradă persecuțiilor la *Halmyris*, *Tomis*, *Noviodunum*, *Axiopolis*, *Dinogetia*. Mai mult, la aceeași dată, exista deja un episcop care rezida la *Tomis* și care avea sub oblăduire toate comunitățile din provincie; primul întâistătător cunoscut este Evangelicus (≈ **290**). După eliminarea lui Licinius și instaurarea monarhiei constantiniene în **324**, creștinismul a făcut progrese rapide în *Scythia*. Astfel, izvoarele consemnează succesiunea mai multor episcopi de *Tomis*, prezența unor eretici, construirea de biserici – unele descoperite prin investigații arheologice - în capitala eparhiei, în centrele citadine sau cvasiurbane, dar și în mediul rural, dezvoltarea cultului martirilor și al sfinților, venerarea moaștelor, afirmarea unei ideologii, a unor simboluri și practici funerare specifice etc.

➢ Istoria politică. Urcarea pe tron a lui Diocletianus nu a adus imediat liniștea la frontiera dunăreană. Izvoarele literare și epigrafice consemnează mai multe lupte purtate prin **295-297** iar apoi prin **306-311** împotriva carpilor, bastarnilor și sarmaților nord-dunăreni, finalizate cu strămutarea unei mari părți a lor pe solul imperial. Victoriile asupra barbarilor transdanubieni, diminuarea capacităților lor combative prin strămutarea în Imperiu și acțiunile de fortificare a *limes*-ului scitic au avut darul de a crea o stare de siguranță și o atmosferă de liniște la Gurile Dunării. Politica lui Constantinus I de continuare

a întăririi frontierei danubiene, înfrângerea goților şi a taifalilor de dincolo de Dunăre în **331/2** şi pacea impusă acestora în **332**, în urmă căreia germanicii deveneau aliați (*foederati*) ai Imperiului, încredințându-li-se spre pază teritoriile nord-fluviale, au adus liniştea la Dunărea Inferioară pentru mai bine de trei decenii. Ea a fost consolidată prin acțiunile urmaşilor lui. Stingerea dinastiei constantiniene o dată cu Iulianus (361-363) a produs agitații printre goții nord-dunăreni, care au dus la campanii împotriva lor de către împăratul Valens. Conflictul s-a încheiat cu semnarea în **iulie 369** a unui nou tratat cu goții.

O dată cu apariția hunilor în regiunea nord-pontică în **375**, o parte a vizigoților a cerut împăratului Valens permisiunea de a se aşeza în Imperiu. Ca urmare a aceptului imperial, în primăvara sau toamna anului **376**, aproape 200.000 de germanici, în afară de bărbații războinici, au trecut Dunărea în dioceza *Thracia*. Dar, datorită abuzurilor funcționarilor romani, în **377** vizigoții s-au revoltat şi, împreună cu ostrogoții care, între timp, pătrunseseră în Imperiu, au început devastarea teritoriului diocezei. După o bătălie indecisă dată de comandanții trimişi de Valens, confruntarea decisivă dintre armata romană, condusă chiar de împărat, şi cea gotică a avut loc la **9 august 378** la *Hadrianopolis*. Trupele imperiale au fost spulberate, Valens însuşi pierzându-şi viața. *Scythia*, ca şi alte provincii balcanice, a suferit cumplit. Astfel se încheia prima etapă a perioadei romano-bizantine în Dobrogea.

3. Provincia *Scythia* de la Theodosius I (379-395) la Zenon (474-491)

➢ Evenimentele politico-militare. Intervalul respectiv a fost unul dintre cele mai dificile din istoria Imperiului de Răsărit. Pe plan intern, statul roman a suferit devastările germanicilor aşezați în Peninsula Balcanică şi a fost zguduit de disputele de natură religioasă iar pe plan extern a trebuit să facă față primejdiile provocate de huni şi alte triburi nord-danubiene. Această prelungită conjunctură nefavorabilă a avut consecințe serioase pentru provinciile dunărene, inclusiv îb *Scythia*. Într-adevăr, se constată un puternic regres: frontiera trece printr-o adevărată criză, ritmul constructiv slăbeşte sau încetează, oraşele şi aşezările rurale decad, *villae*-le rustice dispar, viața economică se dezorganizează, procesul de ruralizare se accentuează, apar zone locuite de federați barbari pe lângă vechile centre sau chiar aşezări noi, purtând nume barbare (*Stilibrugu*, *Halicaniburgu*).

La dificultățile create de germanicii federați s-au adăugat cele ale barbarilor nord-dunăreni, consecințele cele mai nefaste pentru provincia *Scythia* avându-le atacurile hunice, începute în ultimii ani ai veacului al IV-lea şi continuate pe tot parcursul primei jumătăți a secolului al V-lea. Investigațiile de teren au surprins, într-adevăr, în multe locuri distrugeri şi incendii, o reducere semnificativă a materialului arheologic, abandonarea unor cartiere şi afectarea lor unor necropole, încetarea funcționării unor utilități edilitare, o circulație monetară anemică sau constituirea unor acumulări monetare.

4. Provincia *Scythia* de la Anastasius I (491-518) la Iustinianus I (527-565)

Etapa respectivă reprezintă, după intervalul 284-378, cel de-al doilea interstițiu de relativă linişte politică, prosperitate economică şi înflorire culturală din istoria Dobrogei romano-bizantine.

Împăratul Anastasius I (491-518) a inițiat o serie de reforme prin care a continuat politica de redresare a statului începută de predecesorii săi, cu efecte benefice şi pentru ținutul dintre Dunărea de Jos şi Marea Neagră., unde economia monetară a înflorit, schimburile s-au intensificat, meşteşugurile s-au revigorat, viața urbană a cunoscut un reviriment semnificativ. Pe plan cultural şi religios, domnia lui Anastasius marchează debutul unei etape de puternică afirmare a spiritualității creştine în *Scythia*. Să amintim doar că dintre numeroasele bazilici şi anexe ale lor care au funcționat în veacul al VI-lea în diferitele aşezări, unele au fost ridicate sau au început să fie construite sub acest împărat.

Domnia lui Iustinus I (518-527) a stat sub semnul continuării politicii de consolidare a statului romano-bizantin începute de predecesorul său.

Opera lui Anastasius I şi a lui Iustinus I va fi continuată de către Iustinianus I (527-565). În timpul acestuia, *Scythia*, ca şi alte provincii ale Imperiului, a cunoscut o reală înflorire, deşi, spre deosebire de înaintaşii săi, în timpul domniei lui incursiunile neamurilor barbare ajunse în stânga fluviului au fost mai intense şi mai numeroase. În această situație, ca şi faptul că majoritatea forțelor imperiale era concentrată pentru războiul de recucerire a Italiei declanşat în **535**, împăratul a luat o serie de măsuri menite să fortifice frontiera dunăreană. Astfel, pe plan administrativ, a desființat vicariatul Thraciei, căruia îi era subordonată şi provincia *Scythia*, şi printr-o *Novella* din **18 mai 536** a creat o unitate administrativ-militară, economică şi financiară aparte, numită *quaestura Iustiniana exercitus*, unind provinciile *Moesia Secunda* şi *Scythia* din regiunea dunăreană, *Caria* din Asia Mică, *Cypros* şi insulele Ciclade; în fruntea ei se găsea un *quaestor Iustinianus exercitus* care avea reşedința la *Odessos*. De asemenea, aşa cum ne informează Procopius din Caesarea, Iustinianus a inițiat o amplă activitate edilitară cu rosturi defensive pe *limes*-ul danubian, dar şi în interiorul provinciilor. Împăratul, scria istoricul amintit, „a întărit țărmul fluviului Istru, care se mai numeşte şi Dunăre, cu fortificații şi garnizoane de soldați… a zidit din nou întăriturile dărâmate, nu cum fuseseră mai înainte, ci cu mult mai puternice, şi pe foarte multe le-a dres şi le-a înnoit tot el. În felul acesta a redat complet Imperiului roman siguranța pe care o pierduse".

Siguranța şi stabilitatea generate de măsurile amintite, ca şi premisele favorabile create anterior de politica lui Anastasius I şi Iustinus I au stimulat dezvoltarea instituțiilor urbane. Nu întâmplător, în ghidul de călătorie (*Synekdèmos*) al lui Hierocles redactat prin **527-528** în *Scythia* sunt menționate 15 oraşe (*poleis*), anume: *Tomis*, *Dionysopolis*, *Akrai* (Cap Caliacra, Bulgaria), *Callatis*, *Istros*, *Constantiana*, *Zeldepa* (*Zaldapa*), *Tropaeum*, *Axiopolis*, *Capidava*, *Carsium*, *Troesmis*, *Noviodunum*, *Aegyssos*, *Halmyris*.

În sfârşit, în plan religios, *Scythia* a fost în vremea lui Iustinianus o provincie pe deplin integrată spiritualității creştine. Informațiile scrise şi descoperirile arheologice probează efervescența vieții creştine de aici. Un loc aparte ocupă în istoria creştinismului din *Scythia* în această perioadă implicarea prelaților şi monahilor de aici în controversele teologice care au frământat Imperiul în acea vreme.

În ciuda măsurilor de ordin administrativ şi defensiv luate de Iustinianus în *Scythia*, aceasta a fost supusă, mai ales în ultima parte a domniei, unor puternice presiuni ale triburilor din stânga Dunării, prilej cu care au fost

distruse sau ocupate mai multe aşezări şi au fost luaţi numeroşi prizonieri. Contraofensivele romane n-au fost întotdeauna eficiente, barbarii reuşind uneori să ierneze în teritoriile imperiale „ca în ţara lor de baştină, fără să se teamă de duşmani”, cum scria istoricul Procopius din *Caesarea*. Izvoarele consemnează incursiuni ale huno-bulgarilor, sclavinilor şi anţilor în **540**, **544**, **550**, **551**, din **552** devenind aproape continui; ele au culminat cu invazia dezastruoasă din **559** a kutrigurilor conduşi de Zabergan, amplu documentată arheologic la *Sacidava*, *Capidava*, *Ulmetum*, *Dinogetia*, *Noviodunum*, *Aegyssus*, *Histria*, *Tropaeum Traiani*, *Halmyris*. Împăratul a fost nevoit să apeleze la vechiul principiu al diplomaţiei romane *divide et impera*, învrăjbind pe kutrigurii lui Zabergan şi pe utrigurii lui Sandilch, care, astfel, s-au anihilat reciproc. Pentru aproape un deceniu, pericolul a fost îndepărtat de graniţa dunăreană. Între timp, în **555**, şi-a făcut apariţia la nordul Gurilor Dunării avarii de neam türcic, care a solicitat împăratului să-i colonizeze în *Scythia*, dar au fost refuzaţi; în schimb, au devenit federaţi ai Imperiului, fiind instigaţi să lupte împotriva utrigurilor, zalilor şi sabirilor. În ultimii ani de domnie a lui Iustinianus, instabilitatea a revenit în provinciile balcanice, care în **561-562** au fost atacate de bulgari. Astfel se încheia această etapă din istoria Dobrogei romano-bizantine.

5. Provincia *Scythia* de la Iustinus II (565-578) la Heraclius (610-641)

- Evenimentele politico-militare. Istoria Imperiului romano-bizantin în acest interval istoric s-a caracterizat, în plan intern, printr-o accentuată ruină economică şi printr-o deosebită slăbiciune militară iar pe plan extern a fost dominată de atacurile simultane la toate frontierele Imperiului - longobarzi şi vizigoţi în vest, perşi în est, berberi în Africa, sclavini şi avari în regiunea dunăreană. Toate acestea au afectat profund stăpânirea imperială şi civilizaţia romano-bizantină, care, la nord de Balcani, se vor solda în cele din urmă cu un dezastru. Astfel, împăratul Iustinus II (565-578) a renunţat la politica înaintaşului său faţă de barbari, încetând plata subsidiilor, fapt care a atras invaziile avarilor conduşi de Baian în **568**, **570**, **571** şi **574**. Situaţia a rămas neschimbată până când Tiberius II Constantinus (578-582) a încheiat un nou tratat cu khaganul avar, prin care suveranul se obliga să plătească avarilor 80.000 de *solidi* (aprox. 364 kg aur), avarii urmând să apere frontiera dunăreană a Imperiului de atacurile sclavinilor. De altfel, în **577-578**, sclavinii, în număr de 100.000, au trecut fluviul, devastând *Thracia* şi Grecia. Expediţia avară din stânga Dunării n-a avut efectele scontate de Imperiu, avarii denunţând tratatul, atacând teritoriile sud-danubiene (**578-579**) şi ocupând oraşul *Sirmium* (**582**). Doi ani mai târziu, împăratul Mauricius Tiberius (582-602) a încheiat un nou *foedus*, rămas însă fără urmări, căci în **586-587** avarii au devastat regiunea dintre Balcani, Dunăre şi Marea Neagră, iar sclavinii au invadat ţinuturile balcanice, staţionând nestingheriţi pe solul imperial şi formând primele centre de stăpânire (în sursele bizantine sunt numite „Sclavinii”) în regiunile macedonene şi greceşti. În ultimul deceniu al secolului al VI-lea, confruntările bizantino-avaro-slave s-au derulat în special în zona nord-vestică a Peninsulei Balcanice şi la nord de Dunăre, afectând mai puţin provincia *Scythia*. Cu toate acestea, apărarea teritoriului era din ce în ce mai ineficientă, fiind mult slăbită de răscoala trupelor dunărene din anul **602**. Phocas (602-610) a încheiat în **604** un tratat cu avarii şi sclavinii, rămas valabil până în primii ani

ai domniei lui Heraclius (610-641), când cei dintâi au trecut în masă la sud de fluviu prin punctul Popina-Silistra. Din acest moment, stăpânirea romano-bizantină la nord de Balcani a fost total compromisă.

➢ Consecințele pentru *Scythia*. Contextul dramatic evocat a avut urmări grave pentru provincia dintre Dunărea de Jos şi Marea Neagră: multe aşezări au fost distruse şi, treptat, părăsite, locuirea lor încetând pentru multe secole, populația s-a dispersat şi s-a diminuat, activitățile edilitare au încetinit până la abandonare, urbanismul a cedat locul ruralizării, activitățile agricole, meşteşugăreşti şi comerciale au decăzut, au apărut forme de locuire mai modeste, a încetat practica de a pune inscripții şi a ridica monumente, rețeaua episcopală şi organizarea ecleziastică au fost compromise, cultura orală s-a impus în fața celei scrise. Desigur, aceste fenomene n-au avut acelaşi ritm pe întreg teritoriul provinciei. Investigațiile arheologice şi descoperirile numismatice şi sigilografice au evidențiat faptul că, după refacerile, deşi timide, din timpul domniei lui Mauricius Tiberius, aşezările de pe *limes*-ul dunărean au încetat să mai fie locuite după **613/4**, în unele dintre ele mai aparând sporadic materiale din veacul al VII-lea. În interiorul teritoriului dobrogean, *Ulmetum*, reconstruit sub Mauricius Tiberius, dăinuie până sub Heraclius (anul **613/ 4**), pe când la *Tropaeum Traiani* şi *Vicus Novus* locuirea încetează sub Phocas (anul **608/9**, respectiv **609/10**). În sfârşit, dintre oraşele de pe litoral, *Argamum* prezintă urme de viață până sub Heraclius, pe când *Tomis*, *Callatis* şi, poate, *Histria* îşi prelungesc existența, deşi în limite foarte modeste, rurale, până cel puțin la Constantinus IV (660-685). În orice caz, după aşezarea în masă a sclavinilor la sud de Dunărea iar apoi trecerea bulgarilor în Imperiu şi recunoaşterea de către Curtea bizantină a formațiunii bulgaro-slave în **680/1**, nu se poate spune cu certitudine dacă teritoriul dintre Dunăre şi Marea Neagră a continuat să se afle sub autoritatea Imperiului şi sub ce formulă juridică şi administrativă; oricum, prezența bizantină este atestată. Abia în secolul al X-lea este menționată *thema* (gr. qéma)[40] *Paristrion* (*Paradunavon*), care cuprindea însă doar o fâşie îngustă situată de-a lungul litoralului pontic, care se întindea spre nord până la *Mesembria*.

Încetarea centrelor urbane şi numărul relativ redus de descoperiri nu înseamnă dispariția comunităților autohtone din Dobrogea, aşa cum susțin unii cercetători. Perpetuarea numelor antice ale unor aşezări[41] şi a formelor specifice de organizare şi conducere probează fără echivoc acest fapt. De asemenea, descoperiri arheologice, monede şi sigilii dau seama despre dimensiunile modeste ale traiului din aceste locuri. În sfârşit, elementele culturii materiale (sistem de locuire, ceramică, decoruri etc.) atestă filiația lor cu formele culturale din perioada anterioară şi, totodată, participarea acestora la geneza celor caracteristice veacurilor VII-X; astfel, s-a stabilit originea şi evoluția locală, de factură romano-bizantină, a culturii medievale timpurii în spațiul dintre Dunărea de Jos şi Marea Neagră. Prin toate acestea, Dobrogea s-a integrat ariei de etnogeneză românească.

---

[40] O *thema* era o circumscripție teritorială în care întreaga putere civilă şi militară era deținută de un *strategos*; sistemul *themae*-lor a fost creat de Heraclius, răspunzând situației dificile prin care trecea Imperiul la începutul secolului al VII-lea.

[41] De exemplu, Constanța < *Constantia*, Băroi < *Beroe*, Oltina < *Altina*, Camena < *Petra*, Cernavoda < *Axiopolis*, Hârşova < *Carsium*, Mangalia < *Pangalia*, Enisala = *Novo Vicus*.

IV. PERIOADA POSTROMANĂ

ISTORIA ROMANITĂȚII NORD-DUNĂRENE ÎNTRE SFÂRŞITUL SECOLULUI AL III-LEA ŞI SECOLUL AL VIII-LEA. ÎNCHEIEREA ETNOGENEZEI ROMÂNILOR

1. Factorii care au condiționat istoria romanității nord-dunărene

De la sfârşitul secolului al III-lea, romanitatea nord-dunăreană rămasă în afara Imperiului a urmat unele evoluții particulare în comparație cu ansamblul *Romániei*, acest fapt datorându-se acțiunii mai multor factori, respectiv: ● modificările din configurația politică a Europei Centrale şi Orientale, anume revenirea Imperiului roman pe *limes*-ul natural (Dunăre), abandonarea treptată a unor teritorii şi apariția centrelor de stăpânire barbară mai mult sau mai puțin efemere; ● schimbarea rutelor de comunicație, a curentelor de schimb şi a sensului de deplasare a populațiilor în regiunea estică, sud-estică şi central-europeană, respectiv, în loc de V-E şi S-N („căile civilizației şi influențelor specifice"), ca în vremurile antichității clasice, pe axele N-E, N-S şi E-V („căile barbarilor şi invaziilor"), care au avut ca efecte, printre altele, bulversări etno-demografice; ● transformarea mai rapidă a regiunii balcano-carpatice comparativ cu restul lumii mediteraneene dintr-o civilizație bazată pe economie monetară, oraş şi *civitas* („cetățenie") într-una caracterizată prin economie naturală, ruralizare şi autonomie a comunităților; ● evoluțiile din sfera religioasă, culturală şi lingvistică a Europei sud-estice, în special ascensiunea creştinismului, afirmarea elementelor caracteristice ale culturii antichității târzii (oralitatea, „democratizarea" comunicării prin „rusticitatea" mesajului evanghelizator) şi prefacerile tipologice şi regionale ale latinei, care vor avea ca rezultat schimbarea identității limbii şi emergența unor entități lingvistice distincte unele de altele.

2. Evoluția romanității nord-dunărene între sfârşitul secolului al III-lea şi secolul al VIII-lea

În istoria postclasică a romanității nord-dunărene se pot distinge două mari perioade: **1.** de la sfârşitul secolului al III-lea până la sfârşitul secolului al VI-lea / începutul secolului al VII-lea; **2.** secolele VII-VIII; evenimentul care le separă este migrația şi aşezarea slavilor în Balcani.

2.1. Evoluția romanității nord-dunărene de la sfârşitul secolului al III-lea până la sfârşitul secolului al VI-lea / începutul secolului al VII-lea

Retragerea Imperiului pe linia Dunării s-a soldat cu o reducere a cuantumului demografic daco-roman iar în plan politico-instituțional a echivalat cu dispariția ordinii politice şi încetarea funcționării mecanismelor statale centralizate. Prin urmare, istoria romanității dacice (din fosta provincie *Dacia*) între sfârşitul secolului al III-lea şi sfârşitul secolului al VI-lea / începutul secolului al VII-lea s-a desfăşurat *în afara unui cadru politic roman*; excepție fac nucleele de pe malul stâng al Dunării şi din zonele sudice ale fostei provincii *Dacia* („*Dacia restituta*"), reintrate în anumite momente în posesie imperială. Supusă controlului temporar şi parțial al unor neamuri aflate în deplasare către sud sau vest, romanitatea nordică a fost *integrată unui cadru politic barbar*. Astfel s-a născut un caz tipic de fetiş istoric. Implicarea populației daco-romane în istoria politică a vremii a fost nesemnificativă,

marile acțiuni, evenimentele zgomotoase fiind realizate de alții – Imperiul implicat în acțiuni dincolo de fluviu sau stăpânitorii barbari mai mult sau mai puțin efemeri, care, singuri, au preocupat istoriografia vremii - carpii (sfârşitul secolului al III-lea – începutul secolului al IV-lea), goții (tervingii) (aprox. 300-380), hunii (aprox. 380-454), gepizii (454-568), avarii şi slavii (de la mijlocul secolului al VI-lea). Nu întâmplător, teritoriul nord-dunărean apare în izvoarele vremii sub denominația „*Carpia*", „*Sarmatia*", „*Gothia*", „*Scythia* (= *Hunia*)", „*Gepidia*", după cei care s-au succedat la controlul politico-militar al uneia sau alteia dintre regiunile componente, sau, pur şi simplu, este caracterizat ca un pământ „barbar", adică stăpânit de etnii nonromane. Populația stabilă - „oamenii pământului", cum îi numea Nicolae Iorga -, care a format masa permanentă a diverselor entități politice, n-a intrat în sfera de interes a istoricilor decât ocazional, acțiunile sale cotidiene, obişnuite nefiind consemnate; puținele informații literare confirmă statutul său politic inferior.

Cadrul politic nonroman, barbar în care a evoluat romanitatea nord-dunăreană n-a viciat conştiința identității sale romane, respectiv autodenumirea etnică *Romanus* şi latinitatea limbii. Cu alte cuvinte, populația latinofonă din afara Imperiului n-a fost antrenată în procesele etnogenetice care au afectat diferitele *gentes* de neam germanic, sarmatic, mongoloid ajunse în regiunea Dunării de Jos şi care se fundamentau pe criterii de afiliație nonetnice şi nonlingvistice, ci <u>politice</u> (raporturi complexe cu Imperiul, alianțe intertribale, hegemonii de clanuri, succese militare, conducători harismatici), <u>ideologice</u> (genealogii prestigioase, stil de viață „imperial" şi marțial), <u>economice</u> (moduri de viață complementare – nomadism-agricultură) etc. Faptul îşi găseşte explicația, printre altele, în <u>patru elemente</u> care au „salvat" identitatea română (latinofonă) a autohtonilor nord-dunăreni:

1) legăturile – uneori mai strânse, alteori mai diluate, dar neîntrerupte – cu romanitatea imperială prin reintegrarea temporară a unor zone din stânga fluviului în statul sud-danubian, prin schimburile economice cu acesta şi, după creştinarea Imperiului, prin relațiile diverse (jurisdicții, pelerinaje, misionarism etc.), cu centrele bisericeşti din provinciile frontaliere;

2) stăpânirile barbare limitate în timp şi spațiu şi care, în ciuda creării unor centre de putere politică (*regna*), au fost lipsite de coerența instituțională necesară formării unui „stat succesor" clasic pe teritoriul fostei *Dacii*, aşa cum s-a întâmplat în zonele apusene ale *Romaniei*; astfel, nu s-a putut impune denumirea etnică a unui stat barbar;

3) „formele de viață" specifice. Din acest punct de vedere se poate spune că evoluția romanității nord-dunărene este un exemplu tipic de „colaps" al unei „societăți complexe", întrucât abandonarea ei de către Imperiu a generat, printre altele, reducerea nivelelor instituționale şi administrative, trecându-se la structuri de organizare de tradiție provincială mai simple (nuclee urbane restrânse, comunități rurale), cu o ierarhie minimă, observabilă doar pe parcursul secolului al IV-lea prin descoperiri de tipul *ornamenta* sau *insignia dignitatum*, apoi încetarea preocupării pentru urbanistică, părăsirea sau schimbarea funcțiilor monumentelor publice cu semnificație politico-religioasă (*fora*, „palate", temple, terme etc.), scăderea interesului pentru obiectele de lux, apariția unor practici contrare ideologiei citadine clasice (înmormântări în aria vechilor oraşe), dispariția dedicațiilor epigrafice, reducerea producției meşteşugăreşti etc. Prin urmare, modul de viață citadin („*city life*") specific

antichității clasice a luat forma unei viețuiri modeste în orașe („*life in town*”), dar și aceasta se va diminua la sfârșitul secolului al IV-lea, în condițiile invaziei hunilor, dispărând complet în veacurile următoare[42]. Astfel, un amplu proces de ruralizare începe să se contureze treptat, devenind generalizat în secolele V-VI. „*Căderea în situația modestă de sat*”, cum scria Nicolae Iorga, a fost șansa supraviețuirii romanității fără imperiu în condițiile invaziilor barbare. Structurile rurale diseminate, lipsite de o instituție centrală și de o elită războinică care să le coaguleze, relativ închise prin tradiția originii comune, prin limbă și prin credință creștină, dar cu „potențial integrativ” al comunităților străine – așa-numitele „*romanii populare*”, cum le-a numit N. Iorga - , au reprezentat modelul agregării etnice care a dus la geneza poporului român.

4) credința creștină („«legea» românească”). Început să se răspândească încă pe vremea stăpânirii romane în *Dacia*, creștinismul latinofon a cunoscut o ascensiune însemnată în veacul al IV-lea, generalizându-se în secolele V-VI. Este vorba despre un creștinism celular, iliterat, răspândit prin misionari anonimi, prin prizonieri și transfugi veniți din Imperiu, aflat în contacte permanente cu creștinătatea sud-dunăreană, cu o organizare ierarhică minoră și conservând numeroase elemente din credințele ancestrale. Creștinismul a fost, alături de conștiința originii comune și de limba latină, factorul cel mai important al individualizării și personalizării *Romani*-lor din afara Imperiului roman de barbarii păgâni și, la fel ca și în cazul altor populații neoromanice, unul dintre elementele constitutive ale procesului etnogenetic românesc.

Cuvintele de origine latină moștenite în română dau seama, la rândul lor, de maniera în care s-au autodefinit romanii nord-dunăreni, de realitatea politică și instituțională la care s-au raportat constant (Imperiul), de formele modeste de trai și autoconducere, de specificul lor spiritual: etnonimul *rumân* (arh., reg.), *român* (< *Romanus*), devenit echivalent cu *creștin* (< *christianus*), lexeme precum *împărat* (< *imperator*), *domn* (< *dominus*), *judec(e)*, *jude*, *judece* (< *iudex*, *-icem*), **giudeacare* (< *iudicare*), **giudeacată* (< *iudicata*) și *drege* (arh.) (< *dirigere* - „a pune în linie dreaptă, a ordona, a conduce”), *cuvânt* (< *conventus* - „adunare, întrunire, comunitate”), noțiunile cu înțeles diferit decât în limba originară, ca *cetate* (< *civitas* - „oraș” < *civis* - „cetățean”), *pământ* (< *pavimentm*), *sat* (< *fossatum*) sau *me(a)ser* (arh.) („sărac”) (< *miser* - „nefericit, nenorocit, jalnic”), elementele din sfera activităților agricole (*ager*, *agrum* - „câmp” > **agru*, *aratrum* > **aratru* > *arat* etc.), termenul rustic *lingură*, moștenit numai în română din diminutivul lat. *lingula* - „lingură de lemn”, bogata terminologie creștină (*altar* < *altarium*, *creștin* < *christianus*, *biserică* < *basilica*, *Dumnezeu* < *Domine Deus*, *înger* < *angelus*, *cruce* < *crux*, *crucem*, *a boteza* < *baptizare*, *lege* < *lex*, *legem*, *credință* < **credentia*, *sânt*, *sâmt* < *sanctus* etc.).

Această realitate indubitabilă explică absorbția elementelor nonlatine stabilite temporar sau definitiv în interiorul sau în proximitatea grupurilor romanice, trecându-se treptat, prin romanizare și creștinare[43], de la un cadru

---

[42] Acest fapt explică dispariția numelui vechilor orașe romane și dispariția din română a unor cuvinte ca *civis* („cetățean”), *ius* („drept”) sau *libo* („a aduce ca ofrandă/ a închina zeilor”), întrucât dispăruseră înseși realitățile pe care le denumeau.

[43] Creștinismul ca factor de romanizare (latinizare) e clar atestat de surse – Soz., *HE*, II, 6, 1: „Căci se creștinau… și goții și cei care erau mai înainte vecini cu ei în jurul țărmurilor

polietnic, plurilingvistic şi multicultural, cum era, de exemplu, spaţiul nord-dunărean în veacul al IV-lea, spre o unitate romanică; procesul s-a încheiat, în linii generale, până la sfârşitul secolului al VI-lea / începutul secolului al VII-lea, fără a putea postula, însă, că întreg spaţiul carpato-dunărean era câştigat pentru romanitate (latinitate)[44]. În această perioadă a istoriei romanităţii dacice, influenţa alogenilor (sarmaţi, germanici, huni) asupra culturii materiale şi a latinei romanicilor dacici a fost minoră. O contribuţie mai substanţială a avut doar elementul traco-dacic din teritoriile exterioare fostei provincii *Dacia*, integrat în romanitate abia după încetarea stăpânirii Imperiului. În veacul al V-lea, ca urmare a generalizării modului de viaţă rural şi a uniformizării culturale sub impactul hunic, aspectele de tradiţie traco-dacică au dispărut, ceea ce înseamnă că, în linii generale, bilingvismul latino-tracic se încheiase, substratul fiind asimilat. Convieţuirea cu slavii va avea consecinţe mai importante.

2.2. Evoluţia romanităţii nord-dunărene de la sfârşitul secolului al VI-lea / începutul secolului al VII-lea până în secolul al VIII-lea

Spre finele veacului al VI-lea şi debutul celui următor, romanitatea dacică a cunoscut două noi perturbări etno-demografice, ale căror intensitate şi consecinţe au fost însă diferite. Astfel, pe la **525** au început să pătrundă în Transilvania grupe de gepizi de neam germanic, numărul lor sporind după destrămarea regatului lor din Câmpia Panonică în **568**. Economia agrară şi creştinismul au reprezentat factori de apropiere de nucleele romanice, formându-se comunităţi mixte. În prima jumătate a veacului al VII-lea, elementele de individualizare culturală specifice germanicilor au dispărut, ceea ce înseamnă că aceştia fuseseră asimilaţi. Convieţuirea germano-romanică n-a avut urmări prea însemnate în procesul etnogenetic românesc, însă cercetările recente au depistat mai multe lexeme vechi germanice intrate în idiomul neoromanic în formare - *nasture*, *ciuf*, *tufă*, *targă*, *a zgudui*, *scrânciob*, *stinghie* ş.a.

Dar repercusiunile cele mai importante asupra destinului romanităţii dacice le-a avut migraţia *Sclavini*-lor (slavilor). Prezenţa acestora în spaţiul carpatic este atestată încă din secolul al V-lea, dar instalarea efectivă în diferitele regiuni nord-fluviale s-a făcut după mijlocul veacului al VI-lea şi a continuat pe parcursul celui următor. Analizele recente ale puţinelor izvoare literare, dar mai ales ale materialului arheologic demonstrează fără putinţă de tăgadă că slavii au accelerat fenomenele de discontinuitate culturală manifestate în spaţiul romanităţii dunărene după dispariţia civilizaţiei urbane şi compromiterea stăpânirii Imperiului în Balcani, „îmbogăţindu-le” cu noi aspecte: încetarea locuirii în unele zone, dispariţia unor tehnici, barbarizarea culturii materiale, reapariţia ceramicii lucrate la roată, diminuarea circulaţiei monetare, scăderea numărului de importuri, trecerea la o producţie modestă de ceramică, apariţia pe scară largă a ritului incineraţiei şi a unor artefacte legate de credinţele păgâne etc. Cu toate acestea, aproape pretutindeni se observă o mixtură culturală slavo-romanică, datorată continuităţii componentei latinofone aflată sub obedienţa slavilor; acest fapt contrazice opiniile despre slavizarea completă a unor zone ale teritoriului carpato-dunărean - Bucovina, Basarabia şi

---

fluviului Istru; împărtăşind de mai înainte credinţa în Hristos, ei s-au adaptat la o viaţă mai civilizată şi mai bună”.

[44] Este cazul, de exemplu, al spaţiului pruto-nistrean, unde pentru secolele V-VII arheologia documentează încă o populaţie eterogenă.

Transilvania. De altfel, continuitatea, chiar prin intermediar slav, a toponimiei şi a hidronimiei majore, precum şi a unor nume de aşezări şi ape de mai mică importanță de origine tracică, latină sau chiar preindoeuropeană (*Dunăre* < tr. *Donare*, *Donaris* < i.-d. *dan-* - „râu"; *Tisa* < *Tisas*, *Tisia*; *Timiş* < *Tibisis*, *Tibissia*; *Nistru* < *Danaster*, *Danastris* < i.-e. *isro* - „a curge, a năvali"; *Prut* < *Pyretos*, *Porota* < tr. **proth-* - „pârâu, râu"; *Tălpia* < *Tăpia* < *Tapae*; *Turda* < *Turidava*; *Ampoi* < *Ampee*; *Criş* < *Crisia*, *Grisia*; *Bârzava* < *Berzovis*; *Abrud* < *Abruttum*, *Abrittum*; *Olt* < *Aluta*, *Alutus*; *Mureş*, *Moriş* < *Maris*, *Marisia*; *Buzău* < *Mousaios*; *Motru* < *Admutrium*, *Amutria*; *Siret* < *Seretos*; *Aranca* < **Ad Drinca(m)*; *Gălpăia* < *Gilpil*; *Păcura*, *Valea Păcurii*, *Păcurele*, *Păcuricea*, *Păcureni* < *păcură* < lat. *picula* etc.), existenţa unor denumiri duble (româno-slave) de locuri (*Repedele-Bistriţa*, *Câmpul-Lung-Dolgopol*), atestarea unor toponime slave formate după cele daco-romane (*Cerna* < *Tsierna*, *Berzava* < *Berzovis*), supravieţuirea unei bogate game de antroponime paleobalcanice (*Bitu*, *Brad*, *Moş*, *Murg*, *Bendea*/ *Bendu* < tr. *Bendi* / *Bendo*; *Bizu* < tr. *Bizias* / *Bizo*; *Bala*/ *Bălă* < tr. *Bálla*, *Balas* etc.) şi toponimele *Vlăhiţa* (în Transilvania), *Vlaşca* (în Muntenia; *vlaşcă* în Moldova), codrii *Vlăsiei* (în Muntenia), derivate din sl. *vlah* (< v.sl. *vlahъ* < v.germ. *Walh*) - traducerea lui *romanus*, *rumân* (*român*), probează persistenţa autohtonilor romanizaţi şi coabitarea slavo-romanică. În sfârşit, conservarea în părţile de vest şi nord-vest ale Transilvaniei a unor termeni de origine latină care lipsesc în alte regiuni (*nea*, *pedestru*, *aiu*, *june*, *rărunchi*) demonstrează că aici s-a aflat una dintre vetrele de geneză românească. Desigur, anumite dislocări ale comunităţilor romanice au fost inerente, mai ales pe văile râurilor de şes, ocupate de slavi, care au impus denominaţia proprie a cursurilor de apă respective – *Putna* (râul cu drum), *Dâmboviţa* (râul cu păduri de stejari), *Topologul* (râul cu păduri de plopi), *Râmnicul* (râul cu peşti), *Ialomiţa* (râul din pământurile sterpe, nelucrate), *Bistriţa* (Repedele), *Slatina* (apă sărată), *Zlatna* (locul aurului) etc. Dar nici aceste regiuni n-au fost complet golite de populaţia romanică, cercetările arheologice şi studiile de lingvistică arătând că şesul dintre Dâmboviţa şi vărsarea Oltului constituie unul dintre ţinuturile-matcă româneşti. De altfel, Petre P. Panaitescu a observat că în dialectul dacoromân, alături de slavicul *a trăi*, există termenul arhaic şi regional *a custa* („a trăi, a exista, a fi, a lăsa în viaţă") provenit din lat. *constare* - „a sta locului, a rezista, a se menţine etc."; aşadar, „*a trăi înseamnă a rămâne*", conchidea istoricul.

Trecerea în masă a slavilor la sud de Dunăre la începutul secolului al VII-lea a însemnat „eliberarea" romanităţii dacice de sub o puternică presiune demografică, dar coabitarea cu enclavele slave rămase pe loc s-a prelungit încă aproximativ trei veacuri, interval în care a avut loc romanizarea acestora. Slavii au jucat în *Romania* carpato-dunăreană rolul neamurilor germanice din spaţiul *Romaniei* occidentale, fiind *adstratul* procesului etnogenetic românesc. Integrarea treptată a lor în acest proces a fost posibilă datorită următoarelor cauze: **1)** unele pârghii ale mecanismului de asociere etnică a acestora erau similare cu cele ale romanicilor (comunităţi agrare restrânse şi diseminate, absenţa unei elite puternice, instituţii simple, drept cutumiar, patrimoniu spiritual comun); **2)** numărul redus; **3)** definitivarea relativ recentă (cu puţin timp înainte de migraţie) a elementelor culturale proprii şi absenţa punctului de

referinţă roman în geneza şi dezvoltarea acestora; **4)** creştinismul latinofon al romanicilor, opus păgânismului politeist al slavilor[45].

Dominaţia slavă a avut anumite urmări în dezvoltarea instituţională, economică şi culturală a romanicilor. Faptul se reflectă cel mai bine în limba română, unde se pot distinge două straturi lexicale din sfera aceleiaşi realităţi – unul arhaic, de origine latină (eventual prelatină), şi altul mai recent, de factură slavă. Această asociere lexicală s-a creat, însă, în timp, respectiv prin secolele IX-XI, reprezentând finalizarea îndelungatelor procese de coabitare şi integrare etno-demografică, lingvistică şi culturală dintre romanici şi slavi. Astfel, alături de *împărat*, *domn*, *jude*, *judec*, *gint* (< *gens*, *gentis* - „neam, familie"), *popor* (< *populus*) etc. – toate de origine latină, stau sl. *crai*, *jupân* (?), *voievod*, *cneaz*, *boier*, *norod*, *obşt(i)e*, *rudă* etc. Românii, ca toate popoarele neoromanice, au conservat lat. *pax*, *-cis*, *pacem* > *pace* şi unii termeni din sfera militară (*armă* < *arma*, *săgeată* < *sagitta*, *săgeta* < *sagittare*, *arc* < *arcus*, *oaste* < *hostis*, *-em* etc.), dar, întrucât nu mai participau la acţiuni belicoase de anvergură, l-au pierdut pe *bellum*, care a fost înlocuit cu v. sl. *razboj* („ucidere") - *război*, aşa precum în limbile romanice occidentale vocabula latină a cedat locul francului **Werra* - „răscoală, frământare". În domeniul agrar, românii au împrumutat pe *plug*, dar verbul corespunzător folosirii acestui instrument a rămas latin – *a ara* < *arare*; totodată, l-au păstrat pe lat. **aratru*; de asemenea, lui *câmp* < lat. *campus* i s-a asociat sl. *ogor*. La fel, în vocabuarul din domeniul superstiţiilor, credinţelor, demonologiei se întâlnesc dublete şi triplete lexicale, cum ar fi: *duh*, *diavol*, *vârcolac*, *moroi*, *zmeu* provenite din slavă, *bală*, *balaur*, *dulf* (*dolf*), *zgripţor*, *zgripţuroaică* moştenite din substratul tracic şi *drac* derivat din lat. *draco*, *dracus*; semidivinităţi cu nume slave *drăgaicele*, *milostivele*, *sfintele* (< *sfânt* < *svętŭ*), dar şi *iele* < tr. **elle* sau poate preindo-europeanul **ellai* şi personificări cu nume latineşti ca *zânele*, *sânzienele*, *frumoasele*, *dânsele*, *măestrele*, *vântoasele* etc. În sfârşit, după unii istorici şi lingvişti, supremaţia politică şi socială a *Sclavini*-lor a făcut ca însuşi numele etnic *Romani-rumâni* să desemneze o stare socio-economică inferioară, respectiv *rumân* – ţăran supus, şerb. Acelaşi fenomen a fost depistat în textele juridice france, unde *Romanus*, adică vorbitorul de *lingua Romana*, ar semnifica *homo rusticus*, *homo vulgaris*, adică ţăran, om de condiţie socială inferioară, pe când *Francus* este persoana de rang social superior (*potens vir*).

În concluzie, romanizarea slavilor încheie sinteza etnică românească sau, mai precis, aspectul glotogenetic al acesteia. Deşi finalizat în veacurile X-XI, procesul a debutat în momentul când descendenţii din ţinutul dacic al romanităţii orientale îşi definitivaseră specificul etnic, respectiv autodenumirea *rumân* (*român*) < *Romanus*, structura latină a limbii şi caracterul creştin al spiritualităţii.

3. Românii – popor romanic

3.1. *Etnos* şi *etnie*. Criteriile identităţii etnice a românilor

Încă din Antichitate, s-a pus problema criteriilor de departajare a diferitelor populaţii – obiceiurile, religia, limba, formele organizării militare, modul de a lupta, tipurile de arme, culorile hainelor, diversitatea numelor.

[45] Obiectele creştine descoperite atât în interiorul cât şi în exteriorul arcului carpatic atestă existenţa nucleelor creştine latinofone, opuse comunităţilor slave închinătoare la *bozi* (sg. *boz*) - „idoli" < v. sl. *bozi* < pl. *bogŭ* - „zeu".

Cercetarea modernă s-a întrebat, de asemenea, ce este un *etnos* (< gr. Éqnoß) şi care sunt componentele ce definesc o *etnie* (fr. *ethnie*). S-a putut stabili că există anumite constante care conferă unui grup uman constituit intenționat (*etnos*) (trib, popor, națiune) o identitate colectivă (*etnie*): ● o ideologie sau o tradiție a originii comune; ● un nume colectiv; ● o cultură şi o limbă comune; ● „asocierea cu un teritoriu specific"; ● „un sens al solidarității".

În istoriografia românească recentă rolul fundamental în clarificarea problemei etnogenezei românilor l-a jucat arheologia. Ei i se alătură cercetările din domeniul istoriei limbii şi al lingvisticii. Pe baza lor s-a stabilit că în veacul al VIII-lea, deşi procesul de asimilare a slavilor continua, se poate considera că românii constituiau un etnos distinct de alte popoare neoromanice şi din sud-estul Europei. Criteriile care stau la baza identificării şi individualizării poporului român sunt:

1. Criteriul arheologic. Arheologia perioadei postromane a identificat cu succes cultura materială şi viața spirituală a romanității dacice; criteriile specifice pe baza cărora a fost definită sunt *ceramica de tradiție provincial-romană* sau *dacică*, *obiectele creştine sau creştinate*, unele *tipuri de aşezări* şi *locuințe*, *uneltele agricole*, *obiectele de producție locală*, anumite caracteristici ale *ritul funerar*. Ele nu au o valoare absolută, întrucât, de la o etapă istorică la alta, din variate cauze, au suferit evoluții ascendente sau regresive. *Dar continuitatea cronologică, nu neaparat topografică, a unora dintre ele, fie şi în forme alterate, mai ales a celor cu o specificitate clară* (obiectele creştine, de exemplu, nu puteau aparține barbarilor păgâni) *poate fi conexată cu o continuitate etnică*. Din acest punct de vedere, s-a stabilit că în secolul al VIII-lea, în cea mai mare parte a spațiului balcano-carpatic, până în zona lacului Balaton, în vest, ținutul Cernăuților, în nord, şi Nistru, în est, este atestată o cultură arheologică relativ unitară, cunoscută în literatura de specialitate sub numele de cultura *Dridu*. Studiul atent pe baza criteriilor amintite mai sus a condus la concluzia că aceasta s-a format pe bazele culturii romanice din secolele V-VII, născută, la rându-i, pe fondul provincial roman îmbogățit de aporturi traco-dacice şi cunoscută în literatura de specialitate prin variantele regionale *Costişa-Botoşana-Hansca* în Moldova, *Ipoteşti-Cândeşti-Ciurel* în Muntenia, *Bratei-Țaga-Biharea* în Transilvania şi Crişana. Prin urmare, cultura Dridu poate fi considerată un criteriu de identitate a unei formațiuni etnice păstrătoare a tradițiilor culturale provincial-romane şi romanice, respectiv poporul român.

Teritoriul de formare şi răspândire a culturii *Dridu* reflectă situația *din acel moment* a întinderii românilor. Existența ei atât la nord, cât şi la sud de Dunăre poate fi explicată prin ceea ce Petre P. Panaitescu numea „teoria pânzelor suprapuse de populație", respectiv coexistența dintre români şi slavi în ambele regiuni, cu diferența că în stânga fluviului primii erau elementul dominant iar în dreapta acestuia – elementul dominat. Restrângerea treptată a culturii *Dridu*, începând cu ariile periferice, unde a creat mixturi cu formate culturale ale altor etnii, până la dispariția sa în secolele X-XI, se explică, printre altele, prin finalizarea proceselor de „cristalizare etnică", respectiv romanizarea (asimilarea) definitivă a slavilor nord-dunăreni şi începutul slavizării românilor sud-dunăreni.

2. Criteriul denominativ. Numele unui popor este o dovadă a felului în care acesta s-a format, s-a autodenumit şi a fost cunoscut de alții.

Autodefinirea reflectă o identitate de grup bazată pe tradiția originii comune iar denumirea externă – percepția obiectivă sau subiectivă a altei formațiuni etnice. Latinofonii din zona carpato-dunăreană s-au autoidentificat ca *Romani*, apoi ca *rumâni*, *români*, care corespundea tradiției asumate despre originea lor romană şi despre caracterul propriei limbi - *Romana lingua* (latina). Ei nu şi-au spus *Daci*, *Moesi*, *Getae* etc., deoarece, după cucerirea romană, etnonimele respective nu mai acopereau o realitate politică, iar o dată cu generalizarea cetățeniei romane, populația latină sau latinizată din *Dacia* şi *Moesia* se califica drept *Romani*. După retragerea romană, autodenumirea *Romanus* a subzistat, întrucât, conform noii paradigme de autodefinire a *Romaniei* în raport cu barbarii în urma creştinării (*Romanus-christianus* se opune lui *barbarus-paganus*), romanitatea daco-moesică a conservat echivalența *Romanus = rumân - christianus = creştin*. În sfârşit, *Romani*-i dunăreni nu au preluat numele unuia dintre neamurile sau triburile care au stăpânit în zonă, întrucât acestea n-au creat state durabile, criteriile lor de afiliere etnică erau de altă natură iar formele de viață, de cultură şi de credință erau diferite de cele ale romanicilor.

Ca şi altor vorbitori de limbă romană, slavii au dat acestor *Romani* din Carpați numele de *vlah*, cu un sens similar celui utilizat de triburile germanice (*Walh*), de unde l-au preluat. Deşi prima atestare a etnonimului respectiv în lumea slavă datează de la începutul secolului al X-lea, formele lui diferite în limba slavă – v.sl. *vlahъ*, bg. *vlah*, rus. *voloch*, ucr. *voloch*, sb.-cr. *vloska* etc. – arată o vechime mult mai mare, respectiv în secolul al VII-lea, când începuse diferențierea dialectală a slavei comune. *Denumirea respectivă n-a fost niciodată folosită de românii înşişi*; prin urmare, ea nu este un etnicon propriu, unificator, ci un mod specific şi obiectiv de atribuire etnică externă; ea este o simplă traducere a numelui *Romanus*, pe care-l şi-l dădeau cei alături de care slavii au convietuit. Din slava comună, cuvântul *vlahъ* a trecut în greaca bizantină (bláxoß - român de la Dunăre şi din Pind) şi în maghiară (*oláh – român*).

3. Criteriul lingvistic. Stăpânirea romană s-a soldat în plan lingvistic cu formarea unei „comunități latinofone", de la mijlocul secolului al III-lea începând procesul de transformare treptată a acesteia într-o „pluralitate romanofonă". În secolele IV-VI, „unitatea lingvistică dunăreană", care avea la bază o variantă locală a latinei (latina dunăreană), subzista încă, dar, exceptând spațiul Scythiei Minor, unde inscripțiile, antroponimele, numele de locuri, scrierile ecleziastice, legendele monedelor, unele acte juridice etc. documentează existența unei numeroase populației vorbitoare de limbă latină, la nordul Dunării, unde evoluția istorică se derula pe coordonate specifice, dovezile sunt, de la o etapă la alta, tot mai reduse. Un rol major în difuziunea rapidă şi generală, mai ales pe orizontală, a latinei l-a jucat în acest interval creştinismul, care a câştigat pentru latinitate masa *illiterati*-lor danubieni. De asemenea, mobilitatea populației în spațiul romanității dacice (roiri de sate, transhumanță, retrageri şi reveniri pe aceleaşi vetre de sat) a avut un anumit rol în difuziunea latinei printre tracii neromanizați şi alogeni.

Până când s-a vorbit latina în zona dunăreană? Latina n-a încetat să se vorbească niciodată, putându-se afirma, extrapolând o definiție a lui Alexandru Rosetti, că limbile romanice nu sunt altceva decât variante ale limbii latine vorbite neîntrerupt în Italia, *Gallia*, *Hispania* etc. Cert este că, treptat, latina a

suferit transformări, s-a dialectizat, apărând astfel „entități lingvistice distincte unele de alte”, adică limbile romanice. Se consideră că până în secolul al VIII-lea româna se diferenţiase de latina din care pornise. E vorba de o latină populară, care, datorită evoluției izolate de la un anumit moment şi caracterului rustic şi iliterat al culturii romanicilor, a îmbrăcat un aspect mai conservator (de exemplu, din terminologia culturală, româna a păstrat numai pe *charta* > *carte*, *scribere* > *scri(ere)* şi arh. *scio* > *a şti*, dispărând *littera*, *opera*, *parabola*, *regula*, *sapere* > *a şti*, *textum*). În timpul bilingvismului daco-latin au fost preluate cca 160 de lexeme din substratul tracic - *baci*, *buză*, *grumaz*, *guşă*, *moş*, *măgură* etc.

Începând din secolele IX-X, în contextul conviețuirii slavo-române, al creştinării bulgarilor şi ruşilor şi al recunoaşterii limbii slave ca limbă liturgică şi de cultură, asupra limbii române s-au exercitat influențe slave, care n-au alterat, însă, caracterul latin.

4. Criteriul juridic. O bună parte a evului mediu, românii au avut organe juridice („oameni buni şi bătrâni”, „judeci”, „jurători” etc.), instituții („ceată”, „înfrățire”, „zestre” etc.) şi norme de drept cutumiar, nescris („obiceiul pământului/ din veac/ din moşi, strămoşi şi răstrămoşi”, „legea (leagea) țării/ românească/ românilor/ bătrână/ pământului” etc.) al căror specific sub numele de *ius Valachicum* a fost recunoscut în unele acte normative scrise ale statelor vecine. Vechimea lor coboară în vremurile daco-romane.

3.2. Românii şi tăcerea surselor

Din ultimul sfert al veacului al III-lea, când Imperiul a părăsit provincia *Dacia*, informațiile literare despre romanicii nord-dunăreni sunt foarte puține. De asemenea, nici un izvor istoric contemporan cu perioada finală a etnogenezei – sec. VII-VIII - nu-i pomeneşte pe români şi nici nu există vreo relatare mai târzie certă care să se refere la vreun eveniment în care aceştia să fi fost implicați în intervalul amintit[46]. Dar faptul că în secolul al IX-lea românii erau la nord de Dunăre un etnos distinct rezultă din *Gesta Hungarorum* a notarului *Anonymus* (Magistrul P.) al regelui Bela al III-lea al Ungariei (1172-1192) şi din cronica rusească *Povestea anilor de demult* (sec. XII). Surse bizantine din veacurile XI-XII amintesc de *vlahii* sud-dunăreni în legătură cu evenimente petrecute în ultima treime a secolului al X-lea. Ulterior, cantitatea de informație originară din diferite medii istoriografice sau aulice despre românii sud- şi nord-dunăreni sporeşte.

TEMĂ DE CONTROL

Vă rugăm să ne transmiteți, în scris, lucrarea pe care o veți redacta anterior prezentării la examen, având, ***la alegere***, una din cele două teme:

- **Reconstituirea monografică a unei culturi din eneoliticul timpuriu sau dezvoltat**.
- **Romanizarea spațiului daco-moesic.**

[46] Un manuscris athonit din secolul XIX, care copie un text din veacul XVII, menționează pe *vlahorinhini* (= *vlahii* de pe malurile Rhynchinului), în Macedonia, care ar fi participat la împresurarea Thessalonicului în 676-678; dar caracterul tardiv al însemnării a făcut ca autenticitatea informației să fie privită cu sceptism.

Pentru realizarea temei, aveți în vedere şi studiile de specialitate, citate în lucrările indicate la *Bibliografia minimală*. Lucrarea va fi redactată conform normelor ştiinţifice:

- cu note de subsol;
- lista bibliografiei consultate la sfârşitul lucrării.

Pentru ***tratarea monografică*** a unei culturi, indicăm să se urmărească următoarele probleme: explicarea denumirii, încadrare cronologică, istoricul cercetării, aria de răspândire, origine, periodizare, trăsături caracteristice ale vieţii materiale (ocupaţii, unelte, arme, ceramică, podoabe, alte artefacte) şi spirituale (credinţe, complexe de cult, rit şi ritual funerar), legături cu alte culturi, sfârşitul şi rolul respectivei culturi în cadrul evoluţiei istorice de ansamblu.

Tema de control va fi depusă la secretariatul Facultăţii cel mai târziu cu două săptămâni înainte de prezentarea la examen. Calificativul obţinut pentru lucrare va fi luat în considerare la stabilirea notei finale a examenului, în cazul în care examenul a fost promovat.

BIBLIOGRAFIE MINIMALĂ (partea I)

- Mircea Petrescu-Dîmboviţa, Al. Vulpe (coordonatori), *Istoria Românilor*, I, Bucureşti, 2001.

- Mircea Petrescu-Dîmboviţa, Hadrian Daicoviciu, Dan Gh.Teodor, Ligia Bârzu, Florentina Preda, *Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea*, Bucureşti, 1995.

- Vladimir Dumitrescu, Alexandru Vulpe, *Dacia înainte de Dromihete*, Bucureşti, 1988.

- Nicolae Ursulescu, *Începuturile istoriei pe teritoriul României*, Iaşi, 2002.

- Vladimir Dumitrescu, *Arta preistorică în România,* Bucureşti, 1974.

DICŢIONARE

- Dionisie M. Pippidi (coordonator), *Dicţionar de istorie veche a României (Paleolitic – sec. X)*, Bucureşti, 1976.

- Radu Florescu, Hadrian Daicoviciu, Lucian Roşu, *Dicţionar enciclopedic de artă veche a României*, Bucureşti, 1980.

- Constantin Preda (coordonator), *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României*, Bucureşti, vol.I (A-C), 1994; vol.II (D-L), 1996; vol.III (M-Q), 2000.

*

BIBLIOGRAFIE MINIMALĂ (partea a II-a)

- L. Bârzu, *Continuitatea creaţiei materiale şi spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii*, Bucureşti, 1979

- N. Stoicescu, *Continuitatea românilor. Privire istorică. Istoricul problemei. Dovezile continuităţii*, Bucureşti, 1980

- I.I. Russu, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic şi componenta latino-romanică*, Bucureşti, 1981

- G.I. Brătianu, *O enigmă şi un miracol istoric: poporul român*, ediţie îngrijită, prefaţă, studiu şi note de S. Brezeanu, traducere de M. Rădulescu, Bucureşti, 1988

- N. Zugravu, *Istoria romanităţii nord-dunărene (secolele II-VIII). Contribuţii la etnogeneza românilor*, Iaşi, 1994
- Idem, *Geneza creştinismului popular al românilor*, Bucureşti, 1997
- C. Frâncu, *Geneza limbii române şi etnogeneza românilor*, ediţia a II-a revizuită, Iaşi, 1999
- A. Madgearu, *Rolul creştinismului în formarea poporului român*, Bucureşti, 2001
- A. Husar, *Din istoria Daciei romane*, I, *Structuri de civilizaţie*, Cluj-Napoca, 2002
- *Istoria românilor*, II-III Bucureşti, 2001

G LO S A R

aculturaţie = fenomen istoric, care constă în receptarea unor elemente superioare de civilizaţie de către o comunitate aflată într-un stadiu mai puţin evoluat.

aerofotogrammetrie = ştiinţa obţinerii şi interpretării fotografiilor aeriene, cu numeroase aplicaţii şi în depistarea vestigiilor arheologice.

ante quem = limită cronologică inferioară pentru un fenomen/ eveniment istoric sau pentru o descoperire arheologică.

arheomagnetism = ştiinţă interdisciplinară (cu implicarea fizicii), care permite datarea unor resturi arse (lut, piatră), prin studierea schimbărilor suferite de câmpul magnetic al pământului, deoarece obiectul păstrează orientarea câmpului magnetic din momentul arderii.

arheozoologie = ştiinţă interdisciplinară, care studiază oasele de animale descoperite în timpul săpăturilor arheologice, permiţând reconstituirea faunei, a hranei vechilor oameni, precum şi a biotopurilor din diferite perioade.

artefact = orice obiect care a căpătat o anumită formă în urma unei intervenţii umane.

askos = vas ritual, în formă de burduf şi cu aspect avimorf stilizat; se întâlneşte în eneolitic şi în epoca bronzului.

aspect cultural = v. facies

b.c. = *before Christ* (înainte de Christos); este sigla cu care se indică datele radiocarbon necalibrate. Pentru cele calibrate se utilizează aceeaşi siglă, dar cu majuscule (B.C.)

chorologică = metoda cartării siturilor sau obiectelor de un anumit tip, ceea ce permite să se stabilească arealul lor de răspândire, precum şi zonele de interferenţă cu alte arii culturale.

complex arheologic = un ansamblu coerent de vestigii arheologice, individualizat în cadrul unui sit.

complex cultural = reunirea unor culturi sau grupuri culturale înrudite.

cronologie absolută = datarea unui fenomen istoric sau a unui vestigiu arheologic prin unităţi solare de timp (an, deceniu, secol, mileniu).

cronologie relativă = datarea unui fenomen istoric sau a unui vestigiu arheologic în funcţie de un alt fenomen sau vestigiu.

cultură arheologică = totalitatea urmelor de viaţă materială şi spirituală, asemănătoare între ele, care se dezvoltă la un moment dat, pe un anumit teritoriu.

cuplul divin = reprezentare simbolică a divinității masculine şi a celei feminine, din unirea cărora rezultă viața şi rodnicia naturii.

decapaj = înlăturarea păturii de pământ care acoperă un strat arheologic, cu ajutorul uneltelor simple (d. manual) sau cu utilaje mecanizate (d. mecanic).

dendrocronologie = metodă interdisciplinară de datare absolută a unor vestigii de lemn, care au păstrat inelele anuale de creştere; se porneşte de la principiul că fiecare inel are o formă proprie, în funcție de condițiile climatice ale fiecărui an şi ale fiecărei zone.

epigrafie = ştiință ajutătoare a istoriei, care studiază inscripțiile, realizate pe diferite materiale şi categorii de obiecte.

eponimă (localitate, aşezare) = un loc care dă numele unei culturi arheologice, deoarece acolo s-au descoperit, pentru prima oară, vestigiile acelei culturi.

facies/aspect cultural = un teritoriu limitat, care se individualizează, prin anumite particularități, în cadrul unei culturi arheologice sau în zona de contact dintre două culturi.

fibulă = agrafă de metal, utilizată de la sfârşitul epocii bronzului, care servea la prinderea îmbrăcăminții sau ca podoabă ornamentală, înlocuind acele cu măciulie care fuseseră folosite până atunci în acest scop. Se compune din ac, arc, piciorul fibulei şi port-agrafă, putând să existe şi o placă ornamentală. Datorită tipologiei lor extrem de variate şi precise (ca loc şi timp), fibulele reprezintă un important element de datare a siturilor arheologice.

grup cultural = o zonă cu un număr restrâns de descoperiri, care se individualizează clar în cadrul unui complex cultural arheologic.

in situ = o descoperire arheologică nederanjată de pe locul pe care l-a ocupat în vechime.

kurgan (curgan) = tumul, movilă ridicată cu scop funerar.

megaron = nume grecesc pentru locuințele cu plan rectangular şi cu pridvor.

microlitism = fenomen tehnologic, constatat la sfârşitul paleoliticului, care constă în micşorarea extremă a dimensiunilor uneltelor de silex

numismatică = ştiință ajutătoare a istoriei, care se ocupă cu studiul monedelor.

ocru = oxid de fier, de regulă de culoare roşie, care se punea în morminte, peste cei decedați, pentru a simboliza sângele, viața.

oppidum = cuvânt latin, care desmnează o categorie de aşezări fortificate cu valuri de pământ, palisade şi şanțuri, având în interior o viață economică destul de evoluată şi construcții edilitare, care sugerează existența unui stadiu urban incipient. Termenul a fost întrebuințat mai ales pentru lumea celtică, dar, prin extensie, e utilizat şi pentru *davele* dacice.

palisadă = gard de lemn (simplu sau dublu), construit cu rol defensiv, în jurul unei aşezări sau pe coama valului de apărare, contribuind la sporirea eficacității sistemului defensiv, prin creşterea înălțimii valului şi a diferenței de nivel față de şanțul adiacent. Uneori, palisada era lutuită, pentru a fi protejată împotriva incendierii.

palynologie = ştiință a naturii, care studiază urmele lăsate de polenul plantelor, permițând reconstituirea faunei şi a climei de odinioară.

post quem = limită cronologică superioară pentru un fenomen/ eveniment istoric sau pentru o descoperire arheologică.

potasiu-argon = metodă radioactivă de datare, cu perioadă foarte lungă de înjumătățire a izotopilor radioactivi, aplicată pentru perioadele străvechi, cum ar fi fazele de început ale paleoliticului.

racemizarea aminoacizilor = metodă interdisciplinară (cu implicarea biochimiei) de datare a vestigiilor arheologice, pornindu-se de la constatarea că aminoacizii existenți într-un organism viu își schimbă treptat structura (racemizare) după moartea acestuia.

radiocarbon (^{14}C) = cea mai cunoscută metodă interdisciplinară de datare a vestigiilor arheologice, bazată pe înjumătățirea, într-o perioadă de 5738 ani, a cantității de izotop radioactiv (^{14}C), care, găsindu-se în atmosferă, este asimilat de toate organismele vii; cantitatea rămasă în oase sau în materiale carbonizate poate fi măsurată în laboratoare speciale, iar rezultatele obținute se recalibrează, pentru a se obține date reale.

rezistivitatea solului = metodă modernă de investigare arheologică pe teren, care precede, de regulă, săpătura propriu-zisă, indicând existența unor vestigii și forma lor. Metoda se bazează pe variațiile pe care o undă (electromagnetică, seismică), pornită de la un generator, le cunoaște în momentul în care întâmpină un obstacol, cu o rezistivitate diferită de cea a solului obișnuit. Aceste variații, înregistrate de un oscilograf, indică anomaliile, asupra cărora arheologul se va concentra în timpul săpăturii.

rhyton = vas de băut sau pentru libații, în formă de corn de animal, simbolizând "cornul abundenței".

sit = orice punct cu vestigii arheologice, indifferent de natura lor.

sonda fotografică = metodă folosită în cercetarea unor complexe arheologice care s-au aflat multă vreme în vid, conservând materiale organice; pentru a se evita deteriorarea acestora la contactul brusc cu aerul, se fotografiază mai întâi spațiul închis cu sonda introdusă printr-un orificiu. În felul acesta, se pot lua măsuri de conservare pentru piesele cu structură organică.

stratigrafie = principala metodă a cercetării arheologice (împrumutată din geologie), care urmărește succesiunea straturilor în sol, obținându-se date de cronologie relativă. O variantă o reprezintă stratigrafia orizontală, care stabilește raportul cronologic dintre complexe învecinate (dar nu suprapuse).

tell = termen de origine arabă, care desemnează movilele formate pe un teren inițial plan, prin suprapunerea treptată a resturilor de locuire din diferite perioade.

termoluminiscență = metodă de datare absolută, bazată pe măsurarea radioactivității eliberate de obiecte vechi arse (piatră și pământ), atunci când sunt încălzite în vid până la 500^0 C.

tipologie = metodă clasică a cercetării arheologice, care pornește de la compararea obiectelor asemănătoare, alcătuindu-se serii tipologice, pe baza evoluției trăsăturilor acestora.

tumul = v. kurgan

ultrasunete = metodă de datare absolută, bazată pe scăderea treptată a rezistenței oaselor fosile la trecerea ultrasunetelor, ceea ce permite calcularea timpului trecut de la moartea animalului de la care provine osul supus testării.

varvă = strat subțire de mâl și pietriș (vărgat, în limba suedeză); numărarea acestor straturi rămase annual de la retragerea ultimei glaciațiuni a permis să se stabilească, pentru zona Suediei, o cronologie pe ultimii 15.000 de ani.

LISTA TABELELOR, HĂRȚILOR ŞI ILUSTRAȚIILOR

TABELE

HĂRȚI

FIGURI

Universitatea „Al.I. Cuza” Iaşi
Facultatea de Istorie

PROGRAMA ANALITICĂ A CURSULUI

ISTORIA VECHE A ROMÂNIEI

Cod:

Specializarea: **Istorie**, anul de studii: **I**

Semestrul: **I**, număr ore de curs:

Anul universitar: **2008-2009**

1. **Obiectivele cursului**:
   - cunoaşterea marilor perioade de evoluție istorică a spațiul carpato-dunărean din Antichitate până la începuturile Evului Mediu
   - încadrarea proceselor şi fenomenului istorice din spațiul românesc în contextul istoriei antice şi postantice regionale şi universale şi depistarea aspectelor particulare ale celor dintâi;
   - formarea limbajului de specialitate
   - însuşirea bibliografiei minimale de specialitate
2. **Conținutul de bază**:
   Partea I: PERIOADA PREROMANĂ
   Partea a II-a: PERIOADA ROMANĂ
   Partea a III-a: PERIOADA ROMANO-BIZANTINĂ
   Partea a IV-a: PERIOADA POSTROMANĂ
3. Sistemul de evaluare**: lucrare de control + examen**
4. Discipline care trebuie parcurse în prealabil**:**
   - ***Istoria antică universală***
5. Bibliografie curs**:**

   1. L. Bârzu, ***Continuitatea creației materiale şi spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii*****, Bucureşti, 1979**
   2. N. Stoicescu, ***Continuitatea românilor. Privire istorică. Istoricul problemei. Dovezile continuității*****, Bucureşti, 1980**
   3. I.I. Russu, ***Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic şi componenta latino-romanică*****, Bucureşti, 1981**
   4. G.I. Brătianu, ***O enigmă şi un miracol istoric: poporul român*****, ediție îngrijită, prefață, studiu şi note de S. Brezeanu, traducere de M. Rădulescu, Bucureşti, 1988**
   5. N. Zugravu, ***Istoria romanității nord-dunărene (secolele II-VIII). Contribuții la etnogeneza românilor*****, Iaşi, 1994**
   6. Idem, ***Geneza creştinismului popular al românilor*****, Bucureşti, 1997**
   7. C. Frâncu, ***Geneza limbii române şi etnogeneza românilor*****, ediția a II-a revizuită, Iaşi, 1999**
   8. A. Madgearu, ***Rolul creştinismului în formarea poporului român*****, Bucureşti, 2001**
   9. A. Husar, ***Din istoria Daciei romane*****, I,** ***Structuri de civilizație*****, Cluj-Napoca, 2002**
   10. ***Istoria românilor*****, II-III Bucureşti, 2001**